

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

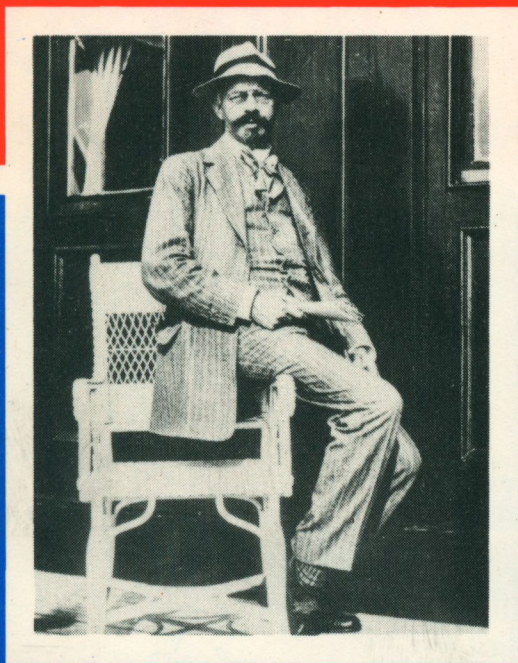
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIKER OG SOCIALDEMOKRAT

**Selskabet til forskning
i arbejderbevægelsens
historie
1987**

MOGENS RÜDIGER

GUSTAV BANG

HISTORIKER OG SOCIALDEMOKRAT

*Selskabet til forskning
i arbejderbevægelsens historie
1987*

Copyright by Mogens Rüdiger and SFAH

Tryk: Werks Offset, Århus 1987

Sats: Historisk Institut, Københavns Universitet

ISBN 87 87739 22 4

SFAH's SKRIFTSERIE NR. 19

Billedredaktion: Karen Jansson

Udgivet med støtte fra Det humanistiske Fakultet, Københavns
Universitet

F O R O R D

Nærværende bog er en omarbejdet licentiatafhandling, der forelå færdig oktober 1984.

Mit udgangspunkt for at tage Gustav Bangs historiebegreb og socialismeopfattelse op til behandling var den ringe interesse, der hidtil har været vist den socialdemokratiske historieforskning inden for historiografien. Det er derfor ikke så meget Gustav Bang som person, denne bog handler om, men derimod om hans historieopfattelse og socialdemokratiske ideologi. Samt om de betingelser, der omkring århundredeskiftet var til stede for at udvikle en historisk materialistisk - dvs. marxistisk - forskning.

Til forskel fra det meste af anden historiografisk forskning har jeg forsøgt at tage alvorligt, at historievitenskaben udvikler sig som en del af samfundets udvikling i det hele taget. Det er et erkendt problem, der normalt løses med et: "Her skulle stå noget om det øvrige samfund - men desværre ...". Jeg har forsøgt at linde på 'osteklokken' - for at vise, at det kan lade sig gøre, selv om analysen af forholdet mellem de forskellige aspekter er en kompliceret sag.

Jeg takker Merete Hansen, Gustav og Nina Bangs datter, hvis skriftlige og mundtlige erindringer har været til stor hjælp. Ligeledes en tak til min vejleder på projektet, lektor Niels Finn Christiansen, der undervejs har givet inspirerende råd og kritik, og til lektor dr. phil. Kai Hørby for perspektivrige kommentarer til kapitlet om Gustav Bang og det kritiske gennembrud. Sidst, men ikke mindst takker jeg Jytte Skytte, Historisk Institut, for en kompetent og omhyggelig færdiggørelse af manuskriptet.

August 1987
Mogens Rüdiger

INDHOLDSFORTEGNELSE

Indledning	7
Jens Gustav Bang	13
Gustav Bangs forfatterskab	20
Bang og det kritiske gennembrud	23
De befolkningshistoriske studier	23
Statistikken og den statistiske metode	29
Bang og videnskaberne omkring 1900	38
Bang og den moderne historieforskning	41
Det kritiske gennembrud - og Bang	52
Videnskabsteoretiske modsætninger	55
To faser i det kritiske gennembrud	63
Det kritiske gennembruds politiske og ideologiske baggrund	66
Radikalismen	71
Georg Brandes	73
Harald Høffding	77
Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen	80
Åndslivet 1870-1914	85
Opsummering	89
Hvorfor Bang bliver socialdemokrat	96
Den materialistiske historieopfattelse	102
Basis og overbygning	111
Basis-overbygning modellen	112
Opsummering	118

Udviklingsbegrebet	121
Den historiske udvikling - teoretisk set	121
Den konkrete historiske udvikling	126
Periodisering	126
Oldtiden	127
Middelalderen	132
Kapitalismen	136
Kapitalismens udvikling	139
Monopolisering	148
Liberalismens konkurs	153
Kritik af kapitalismen	156
Opsummering	163
 Socialismebegrebet	 169
Kritikken af Bernsteins revisionisme	169
Socialismens opståen	174
Arbejderbevægelsens opståen og udvikling	175
Marx og marxismen	179
Socialdemokratiets udvikling	184
Socialdemokratiet som revolutionært parti	191
Elendighedsteorien og kapitalismens udviklings-	
muligheder	202
Revolutionen og det socialistiske samfund	211
Opsummering	218
 Den historiske materialisme i Socialdemokratiet og	
2. Internationale	224
Teoriudviklingen i Socialdemokratiet fra 1880erne	224
1888-programmet.....	228
Reform eller revolution.....	232
Afmætningen i 1890erne.....	234
Socialdemokratiet fra århundredeskiftet til	
1. verdenskrig.....	238
2. Internationale	246
Revisionismedebatten.....	248
Imperialisme og krig	252

Kautskys historiske materialisme	253
Kautsky og revisionismedebatten	258
Vejen til magten	259
Bang, Socialdemokratiet og 2. Internationale	267
Bang og Kautsky	270
Ekskurs: faser i Socialdemokratiets udvikling?	271
Konklusion	285
Bang som historiker - og socialdemokrat	285
Bang som socialdemokrat - og historiker	291
Bang og Socialdemokratiet	299
Noter	305
Litteratur	335
Zusammenfassung	349

INDLEDNING

Gustav Bang var historiker og socialdemokrat. Senere blev han socialdemokrat og historiker.

Formålet med at analysere Bangs forfatterskab er dobbelt. For det første er den socialdemokratiske historieskrivning (bortset fra Albert Olsen) kun i meget ringe omfang blevet inddraget i den historiografiske forskning. Bang er måske den, der har været genstand for størst opmærksomhed, men da primært som socialdemokratisk teoretiker. Bangs placering i partiet var forholdsvis enestående: han var hverken den første eller sidste teoretiker i partiet, men han er en af de få, der har fremlagt en samlet og positiv stilling til den historiske materialisme.

For det andet kan analysen af Bangs forfatterskab bidrage til at belyse en af de største vanskeligheder i historiografien. Det drejer sig om forholdet mellem historiebegrebet og den øvrige samfundsmæssige udvikling. Vanskeligheden består både i at påpege sammenhængen mellem de to sider, men den består også, og måske især i at undgå en reduktionistisk beskrivelse, hvor historiebegrebet afledes af eller føres tilbage til de økonomiske og sociale forhold uden nogen form for formidlende led.

Et udgangspunkt for at overkomme denne vanskelighed kan være at se på, hvad der bestemmer historievidenskabens udvikling og udseende på et givet tidspunkt. Sven-Eric Liedman¹ har her fremhævet specialiseringen som den primære drivkraft i den videnskabelige udvikling. Den videnskabelige specialisering har to præmisser: for det første, at den er betinget af objektive og indrevidenskabelige forhold, og for det andet, at den uafslutteligt påvirkes og uløseligt er knyttet til arbejdsdelingen inden for den materielle produktion, til klassedelingen og magtforholdene uden for videnskaberne og inden for de videnskabelige organisationer. En videnskabs anvendelse, f.eks. om den anvendes i den materielle produktion, eller om den anvendes ideo-

logisk, virker afgørende ind på dens specialisering og udvikling.

Denne generelle bestemmelse er jeg enig i, med den understregning, at videnskabshistoriske - og dermed historiografiske - analyser må begynde med de videnskabelige teoriers strukturer og den videnskabsinterne proces' betingelser, idet det er her, de videnskabelige begreber udvikles. Dette er den overordnede baggrund for denne undersøgelses disposition. Det kan imidlertid uddybes og konkretiseres yderligere med udgangspunkt i forholdet mellem videnskab og ideologi.

Ved definitionen af ideologi er det for mig at se korrekt med den franske filosof Louis Althusser² at insistere på, at en ideologi er et repræsentationssystem. Det vil sige, at en ideologi er en bestemt måde, hvorpå menneskene reflekterer deres forhold til de reelle eksistensvilkår, til den reelt eksisterende virkelighed. En ideologi er udtryk for en bestemt enhed af eksistensvilkårene og oplevelsen af forholdet til disse. Denne definition indebærer samtidig en afstandtagen fra at definere ideologi som falsk bevidsthed, som menneskenes fejlagtige afbildning af deres reelle eksistensbetingelser. Det betyder videre, at en specifik ideologi ikke skal vurderes i forhold til "sandheden", til et sæt af sandhedsnormer, men til det samlede eksisterende ideologiske felt og i forhold til de samfundsmæssige problemer, der kommer til udtryk i eller ligger til grund for den. Ideologien har kort sagt en reel funktion i samfundet, f.eks. i politiske partier, i skolen, i massemedierne, i kulturen, i religionen - og ideologien er ikke udelukket fra videnskaberne, ligesom den ikke forsvinder ved den videnskabelige erkendelses udbredelse.

I forhold til den videnskabelige erkendelse adskiller ideologi sig ved, at dens funktion eller opgave er af praktisk-social art. Enhver samfundsmæssig praksis vil altid have udgangspunkt i og være underlagt en ideologi. Og omvendt: enhver ideologi kommer til udtryk i praksis. Der findes ingen ideologi uden praksis og ingen praksis uden ideologi. Videnskabernes opgave er derimod af teoretisk art, nemlig erkendelse og viden - som selvfølgelig også danner baggrund for en praksis. Dette er vigtigt for forståelsen af den videnskabelige specialisering: ad-

skillelsen mellem videnskab og ideologi er ikke absolut, idet videnskab kan have ideologiske funktioner, ligesom ideologien kan bidrage til videnskabelig erkendelse og stille en videnskab over for bestemte opgaver. Men en videnskab definerer sit objekt på en anden måde end ideologien, ved at stille nogle andre spørgsmål om virkeligheden end ideologien. I forskningsprocessen må der altså ydes en bevidst indsats for at nå fra det "oplevede" forhold (og det bearbejdede "oplevede" forhold) til den videnskabelige erkendelse. Denne bevidste indsats udgør et skæringspunkt mellem videnskabelig og politisk-ideologisk praksis, og er som sådan central i historiografiske analyser: den bevidste indsats må til stadighed foretages for at indløse normerne for videnskabelig praksis. Og for at fange det væsentlige i denne bevidste indsats er det nødvendigt at analysere det netværk af relationer, der konstituerer den videnskabelige erkendelse og den basis, hvorpå videnskaberne udvikles (politiske kulturelle, religiøse forhold m.v.).

Disse forhold udspiller sig konkret hos Bang, både når han er historiker og socialdemokrat, og når han er socialdemokrat og historiker. Men netop når analysen bliver konkret, viser der sig nogle vanskeligheder betinget af historieforskningens snævre sammenhæng med ideologien: hvornår fungerer Bang som forsker, og hvornår som socialdemokratisk ideolog. En vanskelighed, der kompliceres af, at Bangs teoretiske grundlag, den historiske materialisme, forstås som videnskabeligt funderet, som videnskab.

Omvendt er det i en række tilfælde krystalklart, at Bang lader sig styre af de normer for videnskabelighed, som den radikale historietradition (Kr. Erslev, I.A. Fridericia og M. Rubin som de mest prominente) opstillede fra og med det kritiske gennembrud, dvs. fra og med, at positivismen bliver dominerende i dansk historieforskning (1880erne). Bang bliver imidlertid i en del tilfælde 'fanget' mellem de to forskellige videnskabsbegreber, positivismen og den historiske materialisme. Eller rettere, han bliver 'fanget' mellem på den ene side at ville leve op til de radikales historikers videnskabelighedsnormer og på den anden side at tage parti for arbejderbevægelsen ved at melde sig ind i Socialdemokratiet i 1895.

Det illustreres af nogle af de radikale historikers holdning til ham. Fra at være en lovende student, hvem professor Erslev gæstede i forbindelse med diskussionsaftener, blev han snart til en ildeset dilettant og agitator. To eksempler: Det første eksempel er en udpræget hånlige afvisning af Bang fra Kr. Erslevs side. I en sag, hvor forskellige fagforeninger havde anmodet Folkeuniversitetet om at få Karl Marx' økonomiske teorier taget op som emne, anmoder Erslev Rubin om at tage sig af undervisningen. Ud over at Erslev er uforstående over for, at "disse Arbejdere" vil "høre Marx belyst fra et objektive, eller ikke-social(istiske) Standpunkt", så er det ham klart, "at vi ikke vil have Gustav Bang til at tale om K. Marx, og at vi overhovedet kun kan tage en mand med autoritet".³ Bang var nok den mest nærliggende til at varetage undervisningen, men i Erslevs øjne var han altså hverken objektiv eller havde autoritet, fordi han var socialdemokrat. Magten definerer begge dele suverænt.

Dernæst: da Bang i 1902 søgte J.L. Smiths stipendium, gav Rubin i et brev til Erslev følgende karakteristik af Bangs "Kapitalismens Gennembrud", der var blevet udarbejdet på grundlag af en studierejse til England: bogen er uoriginal, idet den blot er en sammenskrivning af ti andre bøger, den er "ensidig indtil Raseri", den er præget af "Fanatisme" og "forrykte Ræsonnementer", den er skrevet med et "saa opagiterende Formaal for Øje og er saa grænseløs uretfærdig, at den allerede derved udelukker sig fra videnskabelig Litteratur". Bang er en pamfletist, hvis "velgørende Kærlighed" til samfundets undertrykte har gjort ham til en agitator, en socialistisk agitator. På den anden side, slutter Rubin, udviser Bang så megen energi og talent, "at disse Egenskaber overførte paa Arbejder af mere nøgtern Art maa kunne frembringe respektable Resultater".⁴

Nu har Rubin ret i én ting, at Bang tager stilling for de undertrykte, og det understreger netop min pointe: det ligger uden for Rubins videnskabsbegreb at tage denne stilling (eller måske tage en anden stilling end Rubin), mens det ikke er uvidenskabeligt for Bang. Ideologien og videnskaben sameksisterer i skøn og/eller uskøn forening.

Bang blev således placeret uden for den institutionaliserede

videnskabelige forskning, og det er måske baggrunden for, at han udviklede sig fra i første række at være historiker til at blive socialdemokrat, som behandlede teoretiske, historiske og aktuelle samfundsmæssige problemer mere eller mindre i agitatorisk øjemed. Men han opgav aldrig (helt) de positivistiske videnskabelighedsnormer.

I stedet kom Bang til at arbejde inden for Socialdemokratiet. I den teoretisk og ideologisk set ret frodige periode mellem århundredeskiftet og 1. verdenskrig indtog Bang en særegen placering i Socialdemokratiet som teoretiker og agitator. Han opbyggede en bred historisk materialistisk forståelse af det bestående samfund, en forståelse, der bar tydeligt præg af teoriudviklingen i det tyske Socialdemokrati SPD med Karl Kautsky i spidsen. Hans analyser fik hurtigt en høj stjerne i Socialdemokratiet, de blev nærmest betragtet som lærebøger. En forudsætning for denne rolle var hans fuldstændige loyalitet over for partiledelsen. På trods af, at han på visse punkter teoretisk formulerede en anden holdning end partiledelsen, lagde han altid distance til oppositionen - og når det gjaldt, støttede han altid ledelsen udadtil. Dette forhold karakteriserer hans placering i partiets centrum-tendens mellem ledelsen (flertallet) og oppositionen.

Bangs betydning i Socialdemokratiet er blevet belyst af flere forfattere. Jeg skal ikke nærmere redegøre herfor, blot pege på to alt for almindelige måder at behandle Bangs forfatterskab på - for at antyde, hvordan en sådan analyse ikke skal gribes an.

For det første måles Bangs teoretiske indsats i forhold til Marx og Engels eller mere præcist i forhold til en bestemt udlægning af Marx' og Engels' skrifter. Denne ahistoriske tilgang er nærmere bestemt ved, at Engels får tildelt skylden for den evolutionistiske og deterministiske udviklingsteori, som 2. Internationale udledte af Marx' teori. En udledning, der nok især blev foretaget af Karl Kautsky.

For det andet frakendes Bang enhver form for teoretisk selvstændighed. Hans teori reduceres til en uoriginal efterplapren af Engels og Kautsky.⁵

De to eneste seriøse analyser er fremlagt af Niels Finn Chri-

stiansen og Niels Ole Finnemann,⁶ der begge - ud fra hver sit udgangspunkt - behandler Socialdemokratiets ideologiske udvikling.

De krav, man efter min mening må stille til en analyse af Bangs forfatterskab, er, at den interne struktur og udviklingen heri klarlægges. Og dernæst, at denne relateres dels til udviklingen inden for historievidenskaben og dels til den teoretiske og ideologiske udvikling i den socialdemokratiske arbejderbevægelse og dennes praksis. Samt en relatering af dette kompleks til den øvrige samfundsmæssige udvikling med åndslivet som formlende led mellem videnskaben og politikken og økonomien.

Udgangspunktet bliver således Bangs historievidenskabelige produktion og en relatering af denne til positivismens gennembrud i historieforskningen. Derefter perspektiveres dette med en gennemgang af den politiske og ideologiske udvikling op til krigen. Den foreløbige bestemmelse af Bangs historiebegreb udbygges med analysen af hans forståelse af den historiske materialisme, af hans bestemmelse af overgangen til socialismen og retningslinierne for det socialistiske samfund. Undersøgelsen afsluttes med en relatering af hans materialistiske historieopfattelse til de teoretiske forhold i Socialdemokratiet og 2. Internationale.

JENS GUSTAV BANG

Jens Gustav Bang var søn af historikeren og højrepolitikeren, sognepræst Vilhelm Bang og hans hustru Camilla (f. Lassen).¹

Gustav Bang blev født den 16. september 1871 i Store Heddinge som det ældste af 8 børn. Kort efter flyttede familien til Omø ved Skælskør, og 5 år senere, da faderen blev sognepræst i Holsted og Føvling sogne ved Ribe, flyttede de til Bækbølling præstegård, der lå på heden mellem de to kirker. Opvæksten på den øde hedegård og det åndelige, ikke specielt religiøse liv med to stærke personligheder som forældre kom til at præge Gustav Bang. Moderen, der elskede litteratur og poesi, underviste selv sine børn, og i faderens studerekammer vakte hans interesse for historie af de mange bøger, han allerede tidligt holdt af at fordybe sig i. Faderens omfattende beskæftigelse med kultur- og lokalhistorien virkede således tidligt inspirerende på Gustav Bang.

13 år gammel kom Gustav Bang i Ribe Katedralskole, hvor han efter en træg start på grund af miljøsiftet efterhånden lavede op. Således forsøgte han sig det sidste år i skolen med en prisopgaveafhandling i nordisk filologi. Den blev belønnet med accessit, samtidig med han påbegyndte historiestudiet på Københavns Universitet i 1889 knap 18 år gammel.

På historiestudiet mødte han den fem år ældre Nina Ellinger, og de sluttede sig hurtigt sammen. Nina Ellinger kom fra et konservativt småborgerhjem i Helsingør, som det sjette af 8 børn. Faderen, der prægede hjemmet mest, var militærmusiker af tysk herkomst. Efter endt skolegang ernærede Nina Ellinger sig som huslærerinde i forskellige velhavende hjem i Helsingør og læste samtidig privat til studentereksamen, drevet af en umættelig trang til viden.

Sammen udgav de allerede i 1892 den lille elementære og meget traditionelle Lærebog i Danmarks Historie, forlovelseskortet,

Nina Ellinger. (ABA)

som den blev kaldt. Begge deltog i Studentersamfundets møder, hvor de stiftede bekendtskab med den stærke radikale tradition i den københavnske intelligentsia. Nina Ellinger, hvis store interesse var handelshistorien, forsøgte at spore Gustav Bang ind på den moderne tids sociale forhold. Da de i studiet kom til den nyere tid, begyndte Gustav Bang at læse Marx og Engels og blev grebet af deres tanker. Han forklarede dem for Nina Ellinger, og også hun blev med sit lidenskabelige sind helt revet med. Fra da af var de socialister.

Det var små kår under studietiden. Gustav Bang ernærede sig ved lidt oversættelsesarbejde og levede meget spartansk. Nina Ellinger underviste på Schneekloths skole, og det var vel hende, der, som den mest praktiske af dem, ordnede deres økonomi, nu som senere.

Begge afsluttede historiestudiet i 1894 med magisterkonferens, hvorefter de giftede sig i 1895. Efter eksamen kastede Bang sig over to nye videnskaber, statistik og socialøkonomi.² De satte derefter præg på hele hans arbejde, således allerede på doktorafhandlingen Den gamle Adels Forfald i 1897.

Det bang'ske hjem blev de første år rammen om hyppige diskussionsaftner, først med studenterkammerater som P. Munch og Aage Friis og læreren Kr. Erslev. Senere blev A.C. Meyer, C.E. Jensen Borgbjerg, W. Wiinblad og K.M. Klausen hyppige gæster og deltagere i diskussioner af Marx, Engels (f.eks. Privatejendommens, Familiens og Statens Oprindelse), Darwin og Bebel (Kvinden og Socialismen).³

I 1895 meldte Nina og Gustav Bang sig ind i Socialdemokratiet som nogle af de første akademikere i Danmark. Samme år gik de op på Social-Demokratens redaktion og tilbød deres arbejdskraft. Redaktøren Emil Wiinblad tog godt imod dem, men advarede mod de vanskeligheder, de kunne støde på i de akademiske kredse, hvis de fremtrådte offentligt som socialdemokrater. Deres tilslutning til partiet vakte da også stor opsigt i disse kredse,⁴ men det var karakteristisk, at de ikke ønskede at lægge skjul på deres politiske ståsted. Således insisterede Gustav Bang på at blive benævnt som socialdemokrat i Social-Demokratens omtale af doktorforsvaret.

Gustav Bangs forståelse af sin egen og andre akademikers rolle i partiet var klar fra begyndelsen:

"Det er en stor Misforstaaelse, at Akademikeren i Egenskab af Akademiker skulde have særlige Betingelser og særlig Adkomst til at træde op som "Fører" i Arbejderens politiske Kamp. Tværtimod, bortset fra sjældne Undtagelsestilfælde vil i Almindelighed Arbejderen, der gennem Fagforening er skolet op i den organisatoriske Virksomhed og den parlamentariske Taktik, være langt bedre egnet til at spille en saadan Rolle."(5)

Det er den socialistiske teori, der fører akademikerne ind i Socialdemokratiet, og det er her, deres vigtigste arbejdsfelt ligger, dvs. i uddybningen, formidlingen og anvendelsen af den historiske materialisme.

Kort efter disputatsen tog Gustav og Nina Bang på en længere studierejse til Italien for pengene fra den netop færdiggjorte kulturhistorie. Det blev den første af en lang række rejser (til Italien, Tyskland, England, Nordafrika m.v.) med henblik på studiearbejde. Gustav Bang arbejdede ihærdigt på biblioteker og bearbejdede senere - efter hjemkomsten - det indsamlede materiale til sine publikationer og foredrag. Rejserne havde ofte også et rekreativt formål, idet Gustav Bang var fysisk svag i forhold til sin enorme arbejdsindsats. Endelig deltog han i en række af de internationale socialistkongresser. I kraft heraf knyttede Gustav Bang kontakter til en række af 2. Internationales ledende personer, bl.a. Karl Kautsky i Berlin. Yderligere blev han medarbejder ved de tyske teoretiske tidsskrifter Die Neue Zeit, redigeret af Kautsky, og Sozialistische Monatshefte, hvis redaktør var Eduard Bernstein, samt ved det svenske Tiden, redigeret af Hjalmar Branting, dog mere af navn end af gavn på de to sidste.

Ægteparrets indtjening op til 1910 var meget spredt. De sikreste kilder var Nina Bangs arbejde med Øresundsregnskaberne, der blev påbegyndt, umiddelbart før de blev gift, og det journalistiske arbejde på Social-Demokraten. Dertil kom honorarer fra de forskellige bogudgivelser og fra foredragsvirksomheden, og i 1901-02 fra Gustav Bangs forelæsninger på Københavns Universitet over kapitalismens gennembrud i England. Bang søgte både i 1899 og i 1902 J.L. Smiths stipendium, begge gange for-

gæves. Og da Bang ikke ønskede at udsætte sig for vedvarende nederlag og det dermed forbundne psykiske pres, afstod han i øvrigt fra at søge universitetsstipendier.⁶ Endelig har det vel også stået ham klart, at han var for kontroversiel til en ansættelse på universitetet.

I 1903 fik de deres eneste barn, Merete. Hun blev opdraget fast af moderen efter tidens moderne pædagogiske principper, mens faderen, som hun lignede, mere var som en kammerat, der yndede at tegne og fortælle for hende. De første år blev datteren undervist i hjemmet af forældrene, indtil deres politiske arbejde efterhånden gjorde det umuligt. De hjemlige forhold var i det hele taget præget af Nina Bangs klippefaste holdninger og hendes grundige, men også noget rastløse sind og af Gustav Bangs lettere sind og brændende idealisme. Årene og det hårde slid lagde dog efterhånden en naturlig dæmper på deres ungdoms begejstring og diskussionslyst, og de levede meget stille i hjemmet.

Gustav Bangs betydning for Socialdemokratiet lå i hans agitation. Med sin relativt indgående indsigt i marxismen ydede han et stort arbejde for at popularisere 2. Internationales forståelse af marxismen for partimedlemmerne. Skriftligt i form af den omfattende skribentvirksomhed, ikke mindst fra marts 1904, hvor han ugentligt skrev en større artikel i Social-Demokraten - de såkaldte mandagsartikler - om arbejdernes leve- og arbejdsvilkår og om aktuelle og principielle spørgsmål af betydning for udformningen af Socialdemokratiets politik. Et udvalg af disse artikler er samlet og udgivet efter hans død af Nina Bang og Emil Wiinblad i Arbejderklassens Liv og dens Kamp I-II (1915). Yderligere holdt Bang en lang række foredrag i parti-foreninger og diskussionsklubber, ligesom han blev lærer ved Den socialdemokratiske Arbejderskole ved dens oprettelse i 1910. Der blev undervist i dansk, statistik, socialøkonomi, den materialistiske historieopfattelse, fagforeningsbevægelsens historie og praksis, arbejderlovgivning og administration af stat og kommune. Undervisningen foregik om aftenen i vinterhalvåret og blev ud over Bang blandt andet varetaget af Gerson Trier, Martin Olsen og C.V. Bramsnæs.⁷

Bang var endvidere med til at stifte den socialistiske stu-

denterklub Catilina i 1896. Rødderne var både Studentersamfundet og Socialdemokratiet. Catilina fungerede således både i forhold til Studentersamfundet, hvor selve klubdannelsen i øvrigt blev opfattet som en provokation af de radikale studenter, og i forhold til partiet som en af de efterhånden mange diskussionsklubber. Catilina havde omkring århundredeskiftet et vist samarbejde med den største af klubberne, Karl Marx. Her læste og diskuterede man blandt andet Marx, Engels og Kautsky, ligesom man tog forskellige historiske emner op til behandling.⁸ Bang holdt flere oplæg, f.eks. om Bernsteins bog Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie, og om den aktuelle situation i Italien, begge i 1899. Der er mig bekendt ikke overleveret noget materiale, der kan belyse diskussionerne i Catilina, men jeg vil formode, at de stort set har omhandlet samme type emner som Karl Marx-klubbens, dog i noget mindre omfang.⁹

At Bang ikke var medlem af Karl Marx, er i og for sig karakteristisk, idet han altid distancerede sig fra oppositionelle tendenser i partiet. Karl Marx-klubben var ikke velset i ledelsen før 1. verdenskrig. Den blev med en vis ret opfattet som en oppositionel organisation, fordi den tog afstand fra alliancen med de radikale både før og efter Det Radikale Venstres dannelse i 1905. Bang skrev heller ikke i det teoretiske tidsskrift Socialisten, som diskussionsklubberne gik sammen om at udgive i 1903. Også Socialisten blev mødt med mistro fra ledelsens side, og selv om Bang var skeptisk over for samarbejdet med de radikale, valgte han at være loyal over for ledelsen.

Fra 1901 var Bang medlem af Socialdemokratiets hovedbestyrelse og indgik i alle udvalg om programspørgsmålet. Således prægede han sammen med Gerson Trier partiprogrammet fra 1913. 1901-09 var han opstillet som kandidat til Folketinget i Odense 2. kreds uden at opnå valg. Valgt blev han imidlertid, da han overtog Københavns 10. kreds efter P. Knudsen. I Folketinget fik han en række vigtige udvalgs- og ordførerposter, f.eks. var han partiets ordfører under skattedebatten 1911-12.

Rigsdagsarbejdet og skribentvirksomheden sled på Bangs kræfter. Da han i 1915 var på rekreationsophold i Hornbæk - uden dog at forsømme Rigsdagen og mandagsartiklerne - pådrog han sig

lungebetændelse og døde efter få dages sygdom den 31. januar 1915.

Nina Bang fortsatte deres politiske arbejde, og hun understregede ofte over for datteren, at det var i Gustav Bangs ånd, hun virkede, at hun fortsatte ad den vej, han som den første af dem betrådte i 1890erne. Da Stauning i 1924 udnævnte Nina Bang til verdens første kvindelige minister, betragtede hun det derfor som en anerkendelse af både sin egen og Gustav Bangs indsats for partiet.

Medarbejdermøde på Social-Demokraten ca. 1901. Fra venstre: Norman Bryn, P.Th. Andersen, Emil Wiinblad, Lundbeck, C.E. Jensen, J.P. Brockmann, Martin Olsen, Gustav Bang, G. Chr. Olsen, J. Jessen, Nina Bang, F.J. Borgbjerg, Ursin, Marius Jensen og Oskar Jørgensen. (ABA)

GUSTAV BANGS FORFATTERSKAB

Gustav Bangs forfatterskab kan rubriceres i forskellige hovedgrupper:

De fag-historisk orienterede skrifter har to overordnede temaer. For det første de befolkningshistoriske studier, der falder i perioden fra 1894 til 1906. For det andet de kulturhistoriske studier, der foretages i perioden 1899-1910.

De befolkningshistoriske studier blev indledt med doktorafhandlingen *Den gamle Adels Forfald* (1897), hvor han ved hjælp af statistiske undersøgelser lokaliserede hovedårsagen til adelens svækkede magtstilling i 1500- og 1600-tallet til at være biologisk degeneration. De statistisk-historiske undersøgelser blev på trods af en kraftig kritik af disputatsen¹ videreført i *Sjællands Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede* (1899-1900), hvor han påviste rytmen i landbefolkningens tilvækst i perioden, og afsluttes med *Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede* (1906), hvori Bang ved hjælp af de netop afleverede kirkebøger undersøger landbefolkningens struktur under overgangen fra feudalisme til kapitalisme, især i det 17. århundrede.

Disse befolkningsstatistiske skrifter udgør et relativt selvstændigt område i Bangs forfatterskab, indholdsmæssigt og til en vis grad også metodisk.

De noget bredere og mere populære kulturhistoriske fremstillinger er *Evropas Kulturhistorie I-II* (1899), *Kapitalismens Gennembrud* (1902), der var tænkt som første bind i et ikke afsluttet trebindsværk om kapitalismens tidsalder, *Catilina* (1902), der er et mindre kulturhistorisk orienteret portræt af en tidlig samfundsoprører, *Vor Tid I-II* (1908),² der er en opfølgning af *Evropas Kulturhistorie*, idet den dog er mere orienteret mod den materielle kultur. Og endelig *Brydningstider i*

Europas Historie (1910), der blandt andet er oversat til engelsk.³

Formålet med disse værker var at formidle en socialistisk videnskabelig historieopfattelse til arbejderklassen og formidle en forståelse for den historiske udvikling, herunder ikke mindst en forståelse af kapitalismen som en historisk epoke og af arbejderklassens rolle i den historiske udvikling.

Bangs teoretiske produktion, hvis formål ikke så meget var at videreudvikle den historiske materialisme som at popularisere denne, faldt stort set i hele den periode, hvor Bang var politisk aktiv. Artiklen Den sociale Katastrofeteori (1899), hvor Bang redegør for den netop påbegyndte diskussion mellem Karl Kautsky og Eduard Bernstein - og giver en empirisk begrundelse for at støtte Kautsky - er det første skrift af denne type. Næsten samtidig holdt Bang et foredrag med titlen Hvorfor er jeg Socialdemokrat? i foreningen De unges Valgret, hvori han kraftigt betoner, at kapitalismen med nødvendighed afløses af socialismen. Samme tema tages kort op i artiklen Fra Kapitalisme til Socialisme (1902), idet Bang her dels redegør for de fundamentale forhold ved det kapitalistiske samfund og dels fremhæver, at kapitalismen producerer sin egen afløser: socialismen. Tilsvarende med det centrale skrift Den socialistiske Fremtidsstat (1903), hvor dette tema imidlertid indgår i en teoretisk bredere sammenhæng, det vil sige skriftet er et forsøg på at beskrive de centrale problemstillinger i en historisk materialistisk forståelse af samfundsudviklingen. Den kapitalistiske Samfundshusholdning (1912) er et ganske ambitiøst forsøg på at popularisere Karl Marx' Das Kapital til brug på arbejderskolen. Endelig er den lille biografi Karl Marx (1908) og skriftet Den materialistiske Historieopfattelse (1915) populariseringer af den historiske materialisme.

Bangs sidste skrift, Efter Krigen! (1915) kan delvis rubriceres under denne kategori, idet det er et forsøg på at forudsige konsekvenserne af verdenskrigen, i det mindste på sandsynlighedsplanet. Skriftet er således et forsøg på at anvende udviklingsteorien i en mere konkret sammenhæng end tidligere, hvorfor det selvfølgelig også indeholder redegørelser for Socialde-

mokratiets aktuelle politiske standpunkter, f.eks. omkring militarismen.

Den sidste kategori af Bangs skrifter er de mere aktuelt betonedede, der tjener en historisk og/eller en teoretisk belysning af nogle for Socialdemokratiet væsentlige problemer eller spørgsmål. Det gælder f.eks. småskrifterne Georgismen (1905) og Danske Len og Stamhuse (1906), og det gælder selvfølgelig 'mandagsartiklerne' i Social-Demokraten.

Det sidste Parti

modtager vi i disse Dage fra Bogbinderen af:

Gustav Bang: Arbejderklassens Liv og dens Kamp.

Prisen for Mindeudgaven, indbundet i de to smukke Bind med Reliefprægning i Guld, er nu **4 Kr. 50 Øre.**

Værket vilde imidlertid koste mer end det dobbelte, om det skulde trykkes nu, men er da ogsaa af denne Aarsag

≡ Optryk udelukket. ≡

Hvis man ikke vil komme for sent, tilraades det snarest at indsende Bestilling paa dette i dansk social Litteratur enestaaende Værk.

At de mangfoldige Presseudtalelser hidsejler vi

en dansk og en norsk:

„Den bedste Bog paa min Begyld!“
Den, der fortæller om, hvad Slægterne har
kæmpet, og hvad Slægterne s al naa.“

„Ta en artikel hver søndag! Det vil bli
glæde hele uken, over det en har læst, og
du vil glæde dig til den næste.“

A. C. i Soc. Dem.

J. D. i Soc. Dem. i Kristiania.

Sikkert vil det ogsaa glæde Gustav Bangs mange Læsere at erfare, at vi har købt Restoplagene af hans nedemævnte Skrifter, der udsælges langt under den oprindelige Bogladepris, men Oplagene er smaa, saa man gør vel i i Tide at sikre sig Eksp. til disse lave Priser.

Gustav Bang: Kapitalismens Gennembrud (For 5 Kr.) . . . 2,50
- : **Det danske Samfund i Skildringer og**
Tal (For 1 Kr.) 0,50
- : **Catiline (For 2 Kr. 50) 0,75**

Forlang gratis:

Fremads Fortegnelse Nr. I.

Indeholder en **færdig** Fortegnelse over en Mængde Bøger, hvoraf adskillige sælges til **meget billige** Priser trods det, de er udsolgt paa Forlagene.

Sendes **gratis** og **franko**, gerne i flere Eksemplarer, til enhver, der indsender Adresse til:

Bog- og Papirhandelen „Fremad“

Frederiksborggade 33 - København K.

Et udvalg af "Mandagsartiklerne" fra Social-Demokraten blev samlet i "Arbejderklassens Liv og dens Kamp" efter Bangs død af Nina Bang og Emil Wiinblad. (ABA)

BANG OG DET KRITISKE GENNEMBRUD

De befolkningshistoriske studier

Bangs historisk-statistiske undersøgelser er nok den del af hans forfatterskab, der har mødt mindst historiografisk interesse. Ikke desto mindre er undersøgelserne interessante ud fra problemstillingen om forholdet mellem ideologi og videnskab hos en historiker, der var erklæret socialdemokrat. De befolkningshistoriske studier kan således bidrage til forståelsen af den specifikke sammenhæng, der er til stede i Bangs forfatterskab.¹

Problemstillingen i disputatsen *Den gamle Adels Forfald*² består kort sagt i at give en statistisk belysning af adelens numeriske tilbagegang i perioden 1530-1679. Indledningsvis perspektiverer Bang dette ved at pege på, at den fulde forståelse af begivenhederne i 1660 ikke er mulig uden kendskab til den forudgående periode, hvor "Adelens indre Opløsning" er et af de vigtigste træk.³ Adelens numeriske tilbagegang er altså udgangspunktet - baseret på en fortegnelse over adelsslægters uddøen mellem 1559 og 1648, en fortegnelse, der er udarbejdet af A. Thiset - og denne tilbagegang sættes over tilbagegangen i økonomisk og politisk henseende. Bang undersøger altså adelens forvandling fra 'aristokrati' til 'oligarki'.⁴

Bangs diskussion af udgangspunktet består for det første i en afvisning af, at den numeriske tilbagegang skyldes aktuelle og isolerede forhold, dvs. tilbagegangen var

"en af konstante Aarsager foranlediget Bevægelse, der i det valgte, ret tilfældig udskaarne Tidsrum jævnt og regelmæssig virkede i samme Retning."(5)

For det andet rejser Bang spørgsmålet, om denne bevægelse var normal eller ej. Og han besvarer det med, at standens tilbage-

gang i medlemstal er et afgørende bevis for, at der var tale om en længerevarende abnorm tilstand inden for den danske adel.⁶

Når forklaringen på tilbagegangen ikke er givet i den allerede ret omfattende adelsforskning på trods af "vor Tids skarpere Kritik og mere udviklede Sans for Kausalsammenhængen", skyldes det ifølge Bang, at problemstillingen hidtil har været formuleret forkert, nemlig som: hvorfor uddøde den danske adel? Det korrekte og mere grundlæggende spørgsmål er: hvorledes uddøde den danske adel? Dvs. Bang finder det afgørende at analysere "Uddødelsesprocessen i alle dens Ytringsformer".⁷ Kort sagt, en rendyrket positivistisk problemstilling.

Den forkerte formulering af problemet har naturligvis ført til fejlagtige forklaringer. Eksempelvis mener Bang, at den gængse politisk-økonomiske forklaring må afvises: den aftagende politiske betydning og den svækkede økonomiske situation for adelen medførte ikke, at man afholdt sig fra ægteskaber og fra et stort børnetal, at man begik flere selvmord, at man udvandrede eller udtrådte af adelsstanden. Den politiske og økonomiske situation kan således ikke forklare adelens svækkede livskraft.

Mere rimelig finder Bang den forklaringstype, der ser tilbagegangen som en konsekvens af forfinelse og udskejelser af alle arter, men forklaringen er klart utilstrækkelig, idet der ingen begrundelse er for processens langstrakte karakter. Tilbage står Bangs fremgangsmåde med en "Masseiagttagelse" af de påviselige udslag af adelens vitale liv, dvs. ved at indsamle så mange iagttagelser som muligt over dødelighed, ægteskabstilbøjelighed, forplantningsevne, m.v. vil Bang bringe klarhed over, hvad der "lagde den danske Adel i Graven".⁸

På baggrund af en række statistiske undersøgelser (af fødselshyppighed, sygdomme, dødelighed, ægteskabstilbøjelighed, børnedødelighed m.v.) mener Bang at kunne bestemme et skift omkring 1530 i udviklingen af adelens interne forhold og numeriske tilbagegang. For perioden før 1530 - som altså ligger forud for undersøgelsen - finder Bang fire specielt virksomme kræfter på tilbagegangen, nemlig unionskrigene, bondeoprørene, manddrabene og indtrædelse i gejstlig stand (cølibat).⁹ Tilbagegangen er således en proces, hvis årsager er skiftende til

forskellige tider, og efter ca. 1530 afvises den politisk-økonomiske forklaring til fordel for en forklaring med udgangspunkt i den store børnedødelighed. Den skyldes følgende faktorer: 1. ægteskab mellem beslægtede (hvilket skulle forringe afkommets sundhedstilstand) var en af de vigtigste kræfter i ødelæggelsesprocessen, og 2. en voksende trang til nydelser som følge af sædernes stadige forfinelse. Dvs. "den kasteagtige Afsondring og Modtagelighed for de slettere Sider ved Renæssancebevægelsen (trådte) stærkere frem og skar Livstraaden over for talrige Adelsslægter".¹⁰

Bang finder ikke, at adelens tilbagegang hermed er forklaret, langtfra, men det er karakteristisk, at de retningslinier, han lægger frem for eventuelle yderligere studier, holder sig inden for samme problemstilling, f.eks. undersøgelse af ligprædikernes sygdomsbeskrivelser og internationale sammenligninger af dekadencen. Afhandlingens hele forklaringsramme rummer med andre ord "stærke islæt af socialdarwinisme og udviklingsdeterminisme".¹¹ Afhandlingen indskriver sig således i den på dette tidspunkt relativt almindelige tendens inden for historievidenskaben til at anvende naturalistiske begreber som degeneration i historiske forklaringer,¹² eller bredere til at analogisere mellem en klasse som organisme og et individ som organisme. Ikke mindst positivismen mistede under social-darwinismens indflydelse nogle af sine rationalistiske træk: arvelighed, miljø, m.v. vandt indpas som forklaringsfaktorer på bekostning af det bevidste og logiske valg som bestemmende faktor for udviklingen.

Således kan Bangs interesse for adelens numeriske tilbagegang og den social-darwinistisk inspirerede forklaring herpå føres tilbage til 1894, hvor han anmeldte I.A. Fridericias "Adelsvældens sidste Dage 1648-60". Bang lægger i anmeldelsen stor vægt på Fridericias rent social-darwinistiske forklaring, idet han dog modererer den noget, samtidig med at han forbinder tilbagegangen med en udviklingsdeterministisk vurdering:

"I stadig indre Opløsning, ildeset fra oven og fra nedentil, saaledes var Adelen, Danmarks mægtigste Stand, forudbestemt til at væltes over Ende, naar en Storm gik over den." (13)

Bang er således også enig med Fridericia i, at perioden op til 1660 betegnede afslutningen på en forudgående udviklingsrække (adelens dekadence) og i modsætning til A.D. Jørgensen, der i "Peter Schumacher Griffenfeldt" (1894) ser tiden som indledningen til en ny periode med spirer til en videnskabelig, national og til dels borgerlig udvikling.

Forbindelsen til Fridericias adelsforskning er interessant. Den antyder, at Gustav Bangs forhold til det kritiske gennembrud ikke blot var en følge af Erslevs arbejde. Det blev nok så meget formidlet af Fridericias analyse af de politiske, sociale og personlige forudsætninger for forholdet mellem adelen og kongemagten. Dernæst var Bangs metodiske tilgang inspireret dels af Fridericias kvantitative socialhistoriske undersøgelser, der på det tidspunkt hverken var almindelige i Danmark eller i udlandet. Og dels af Rubins, ligeledes banebrydende, social-statistiske arbejder.¹⁴

Sideløbende med udviklingen i positivismen betegnede udviklingen i 2. Internationale - og det danske Socialdemokrati var ingen undtagelse - en afsvækkelse af interessen for marxismens udbredelse og en optagelse af social-darwinistiske elementer i marxismeforståelsen. Bangs social-darwinistiske konklusioner og hans afvisning af en politisk-økonomisk forklaringsramme kan umiddelbart synes overraskende, men må altså ses i lyset af og er forklarlig på baggrund af denne generelle teoretiske orientering mod darwinismen.

Disputatsen blev kritiseret i Historisk Tidsskrift, dels i Rubins anmeldelse og dels af arkivar A. Thiset.¹⁵ Rubins kritik, der er den mest interessante, gik i første omgang på Bangs statistiske metode, som han fandt, "at der er grumme lidt Historie i".¹⁶ Dvs. tallenes baggrund og "naturlige Forbindelse", f.eks. i form af en sammenligning med forholdene i andre samfundsklasser, mangler. Dernæst afviser Rubin, at Bangs statistiske materiale underbygger en relativ større dødelighed i adelen.¹⁷

Endelig rejser Rubin en vægtig kritik af den af Bang postulerede sammenhæng mellem adelens tilbagegang i politisk indflydelse og persontallets numeriske fald.¹⁸ Ligeledes afvises Bangs social-darwinistiske konklusion om, at den voksende trang

til nydelser spillede en væsentlig rolle for adelens tilbagegang, som værende uden belæg i tallene.

Thiset tilslutter sig kritikken af dekadence-forklaringen¹⁹ og stiller spørgsmålstegn ved Bangs hele udgangspunkt, at adelen numerisk gik tilbage i perioden.²⁰ Thiset vil egentlig kun acceptere, at adelen var i tilbagegang på det økonomiske område på grund af krigene i det 17. århundrede - og det var jo netop årsagen til, at adelen modsatte sig dem.²¹

Bang er i sine svar helt afvisende over for Thisets kritik. Rubins kritik er mere afgørende, og Bang accepterer da også både, at det er nødvendigt at sammenligne adelens forhold med forholdene i andre samfundsklasser, og at det er problematisk, en naiv forestilling, at se en sammenhæng "mellem Slægternes Uddøen og abnorme Forhold hos Standen",²² som det hyppigt - omend ikke i de indledende bemærkninger - fremgår af afhandlingen. At Bang indrømmer, at problemstillingen alene kan belyses af individual-vitaliteten og ikke af slægts-vitaliteten, får ham imidlertid ikke til at opgive sine konklusioner. Tværtimod. I begge svar underbygger han dem med nye og mere forfinede statistiske undersøgelser.

Der kan efter min mening ikke herske tvivl om, at Rubins kritik bidrog til, at Bang videreudviklede sine statistiske overvejelser og fremgangsmåder, hvilket både kan ses af den lille undersøgelse Sjællands Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede²³ og i Kirkebogsstudier. I den første vil Bang vise landbefolkningens numeriske udvikling ud fra kirkebøgerne fra 30 udvalgte sogne på Sjælland og Møn.²⁴ Perspektivet for undersøgelsen er, at den skal bidrage med materiale til befolkningens sociale historie²⁵ og til forskel fra disputatsen henvises sporadisk til de økonomiske vilkår som forklaringsfaktor, f.eks. på ægteskabstendensen og på børnetallet.²⁶ Undersøgelsens hovedresultat er, at landbefolkningen voksede fra midten af det 17. århundrede til ca. 1769 (den første store folketælling), bortset fra en markant nedgang i periodens begyndelse (1650-erne), og måske med mindre efterfølgende nedgangsperioder. Væksten var mest markant omkring 1700, derefter langt mindre. Sammenlignet med tiden op til 1900 var væksten imidlertid langt

mindre, hvilket ifølge Bang har sin årsag i den højere dødelighed og en relativ lav fødselshyppighed.²⁷

Sjællands Landbefolkning var et forstudium til Kirkebogsstudier, der er bredere anlagt som en undersøgelse af befolkningsforholdene ca. 1640-99.²⁸ Som undertitlen: Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede angiver, er der ikke tale om en samlet fremstilling af "Befolkningsorganismen" og endnu mindre af de love, hvorefter den har udviklet sig. Bangs mål er at fremlægge materiale til belysning heraf, til belysning af de "ganske forskelligartede Love (der) maa have behersket de vitale Forhold"²⁹ i fortid og nutid, og som betinger, at modsætningen mellem dem er markant.

Kirkebogsstudier er klart mere socialt engageret end de to tidligere historisk-statistiske undersøgelser. Således ligger tyngdepunktet i bogen på de fattige, de ildesete, de udstødte, og dermed på de grupper, der i et vist omfang bliver udgangspunktet for industriarbejderklassen. Eksempelvis er et af de centrale resultater, at det vagabonderende proletariat udgjorde ca. 10% af befolkningen ("de sociale forhold producerede bestandig nye Sværme af vandrende Tiggere"³⁰). De kulturhistoriske og sociale forhold er yderligere understreget af, at der løbende - ved siden af og til belysning af de statistiske undersøgelser - fremlægges mindre fortællinger, der hovedsagelig bygger på citater fra kirkebøgerne.

Det sociale engagement er dermed for alvor slået igennem i Bangs videnskabelige arbejde, og det er nok betegnende, at Kirkebogsstudier er den sidste undersøgelse af denne karakter: statistikken har endegyldigt indtaget sin plads i de sociale studier og fremstillinger, den står ikke længere alene og er i sig selv ikke længere tilstrækkelig.

Forholdet illustreres ganske klart i en række af 'mandagsartiklerne'. I artiklerne om Arbejdernes Ægteskaber³¹ er forudsætningen for at undersøge fødselshyppigheden således dens nøje sammenhæng med de sociale forhold, ikke mindst arbejdsløsheden. Eksempelvis peger Bang på, at prisstigninger og følelse af utryghed var årsager til faldende børnetal (1901-03). Vigtig er midlertid også påpegningsen af, at forudsætningen for denne sammenhæng er, at arbejderklassen har nået et vist materielt ni-

veau: en forøgelse af børnetallet kan her true leveniveauet. Sammenhængen er ikke til stede ved et proletariat, der lever i dybeste elendighed, her spiller et barn fra eller til ingen rolle.

Ideologien har således fået en afgørende indvirkning på den anvendte videnskabelige fremgangsmåde, selv om intet overhovedet tyder på, at Bang fraviger den gængse socialdemokratiske opfattelse, at videnskab er én sag, ideologi og politik en helt anden.

De befolkningshistoriske studier peger på to forhold af historisk interesse, nemlig for det første Bangs forståelse af den statistiske metode. Og for det andet, hvilket er en perspektivering af det første, Bangs vurdering af det kritiske gennembrud og dermed af positivismen samt af hans historiografiske placering i forhold hertil.

Statistikken og den statistiske metode

Bang har fire steder redegjort for sin opfattelse af statistikken, nemlig i Europas Kulturhistorie bd. II (1899), i Det danske Samfund i Skildringer og Tal (1904) i artiklerne Statistik og Socialisme i Social-Demokraten (nov.-dec. 1905) og endelig i Vor Tid bd. II (1908).

I Europas Kulturhistorie indgår vurderingen af statistikken i det videnskabshistoriske afsnit, og den karakteriseres på følgende måde:

"Statistiken hører til de Videnskaber, der virker mest fremmede for hele den menneskelige Erkendelse; den er for Forskere i næsten alle Videnskaber, hvad Termometret er for Meteorologen, hvad Mikroskopet er for Naturforskeren. Den alene kaster fuldt og klart Lys over en Mængde Omraader, som ellers vilde være hyllede i Mørke (...) Statistiken er som en ny Sans, Europas Kultur har erhvervet sig."(32)

Statistikens udvikling til videnskab sker i form af et samfund af en praktisk tendens, nemlig staters og regeringers forskellige optællinger (folketællinger, godsstørrelser m.v.)

og en teoretisk tendens, nemlig sandsynlighedsregningen (Galilei, Newton, Bernouilli). I Vor Tid kædes dette sammenfald snævert sammen med kapitalismens udvikling, dvs. med opløsningen af samfundet opdelt i små afgrænsede, selvforsynende enheder, til fordel for et varemarked og et mere sammensat socialt liv.³³

Det karakteristiske ved statistikken som videnskab er "Læren om, hvordan man af Talforhold kan læse sig til Tilstande i Menneskelivet og Naturen".³⁴ Forudsætningen herfor er, at der hersker en regelmæssighed ved de områder af menneskelivet, der overhovedet kan måles:

"Det samme Forhold vender Aar for Aar tilbage i næsten samme Tal; ofte aftager eller tiltager dette Tal vel, men da er dette Fald eller denne Stigning fuldstændig regelmæssig og jævnt fremadskridende."(35)

Der er selvfølgelig ikke tale om fuldstændig regelmæssighed. Dels er der afvigelser af tilfældig karakter, dels er der virkelige uregelmæssigheder. Hvor det sidste er tilfældet, må statistikeren lokalisere årsagerne ved at undersøge de strømninger, der løber side om side. Bang nævner som eksempler forholdet mellem priserne på fødevarer, brylluppernes og selvmordenes antal, forholdet mellem stærke åndelige bevægelser, store omvæltninger, krige m.v. og selvmordenes antal.³⁶ Disse sidste forhold uddybes i de andre værker, hvor der gives en grundig gennemgang af den statistiske metode. Gennemgangene er indholdsmæssigt faktisk identiske. Den følgende redegørelse tager på denne baggrund udgangspunkt i Det danske Samfund i Skildringer og Tal, der mest konkret gøre rede for den statistiske metode.

Formålet med denne bog er at skildre "det danske Samfunds Bygning og Udviklingsgang"³⁷ på grundlag af statistiske oplysninger. Det er muligt, netop fordi al statistik bygger på regelmæssighed ved store tal, idet tilfældigheder her opvejer hinanden. Når det drejer sig om forhold, som er uden for den menneskelige viljes indflydelse, forventes umiddelbart en regelmæssighed, mens dette ikke er tilfældet ved samfundsforhold. Her bliver sandsynlighedsberegningen "det sikre Kontrolmiddel",

hvormed man kan afgøre, om tallene er "paalidelige Udtryk for Samfundslovenes Virksomhed eller ikke, hvorvidt de Ændringer, der fremtræder er Tilfældets Værk eller skyldes Ændringer i Samfundsforholdene selv".³⁸ At sandsynlighedsregningen kan fungere på denne måde, skyldes, at loven om regelmæssighed i de store tal også gælder for samfundsforhold, idet vilje, personlige forhold m.v. ophæves, når den enkelte handling ikke ses alene, men i sammenhæng med tusinde andre.

Med hensyn til problemet med uregelmæssigheder og afvigelser er det statistikerens opgave ved "virkelige Uregelmæssigheder" at bestemme årsagen ved gennem "omhyggelig Prøvelse" at redde virvaret fra hinanden og følge de enkelte trådes forløb.³⁹ Men netop fordi der er tale om samfundsforhold, kan de enkelte problemer ikke betragtes i deres absolutte renhed. Det vil sige, det er vanskeligt at bestemme årsagssammenhængen i dens fulde omfang. Dog er Bang af den opfattelse, at statistikeren kan komme ganske tæt på virkeligheden ved at dele materialet i ensartede forhold. Eksempelvis giver dødelighedstallet et "omtrentligt Spejlbillede" af de virkelige forhold, om end det ikke er anvendeligt til mere indgående undersøgelser: hertil kræves en vis differentiering, f.eks. social, alders- og kønsmæssig, geografisk opdeling m.v.

"Igenennem denne strengt videnskabelige Methode opnaar den (statistikken, mr) først og fremmest at bringe paalidelige Tal tilveje, Tal, man kan stole paa og drage Slutninger af, og dernæst bygge sikre Resultater paa Tallene. Først herved bliver Statistiken Videnskab." (40)

Om det specifikke ved statistikken, om dens status som videnskab og om dens objekt siger Bang:

"Statistiken er en Samfundsvidenskab i Ordets egentligste Forstand. Den studerer Mennesker og Menneskeværker, ikke ét for ét, men i deres Sammenspil. Om det enkelte Individ, dets Handlinger og dets Bevæggrunde, oplyser den intet; den yder ikke Bidrag til Besvarelsen af det filosofiske Spørgsmaal om Grænserne for Viljens Frihed. Men hvor Menneskene optræder i Masser, dér viser den, hvordan de handler i Takt, undergivne visse fælles Love. Det er Love, der virker ligesaa regelmæssig og sikkert som Naturlovene, men de er ikke uforanderlige som disse, gælder ikke i samme Form og samme Udstrækning til alle Tider. Menneskene kan selv, naar de virker planmæssig sammen om fælles Maal, bringe Ændrin-

ger tilveje i Samfundstilstandene, og enhver saadan Ændring sætter sig Mærker i de Love, som Statistiken aflæser. Statistiken bliver da en Videnskab, ikke om Samfundet i Stilstand, men om Samfundet i Liv, i stadig Bevægelse og Udvikling." (41)

Men ikke nok med det. Statistisk erkendelse er en samfundsmagt med vidtrækkende virkninger, både på det praktiske plan (f.eks. dens anvendelse i staten) og ved forståelsen af samfundet. Her slår det blotte øje ikke til, der "kræves Tal, som skarpt og nøjagtig udtrykker Tingenes Omfang og indbyrdes Forhold", og med

"Statistiken bliver Samfundet sig selv Bevidst; man skelner Orden og Regelmæssighed i det tilsyneladende saa planløse Kaos; man gennemskuer de Love, der regerer det Samfund man selv tilhører; man forstaar Samfundets Kræfter - og man vinder derved i stigende Grad Betingelser for at gøre sig dem underdanige." (42)

Denne vurdering har nogle klare mekanistiske træk: citatet antyder en form for nødvendighed mellem statistikens skabende orden og regelmæssighed og en samfundsmæssig bevidsthed. Standpunktet uddybes og differentieres - men bliver ikke meget mindre mekanistisk - i artiklerne om Statistik og Socialisme (1905).

Bang ser her på statistikens betydning for konkretiseringen af de socialistiske teorier, for den socialdemokratiske praksis og under "den socialistiske produktionsmåde". Forholdet hævdes indledningsvis at være en vekselvirkning, men artiklerne handler især om statistikens betydning for socialismen (og ikke det omvendte):

"Den Sum af Erfaringer, stadig mangfoldigere af Art, stadig stigende i Masse, som den statistiske Forskning indvinder til Belysning af det sociale Livs forskellige Fænomener, har for den moderne Arbejderbevægelse en Betydning, som vanskelig kan vurderes for højt." (43)

Med hensyn til konkretiseringen af de socialistiske teorier har statistikken den opgave at samle ensartede træk gruppevis, måle deres masse og fordeling, aflæse deres forskydninger, for dernæst at lokalisere de årsager, der ligger til grund for forholdene og bestemme den retning, forholdene udvikler sig i.

"For den theoretiske Socialisme - og her er det da, Statistikens Betydning først og fremmest er iøjnefaldende - bliver den statistiske Forskning altsaa som et fint og sikkert mærkende Instrument, der skærper Iagttagelsesevnen, udvikler Iagttagelsesfeltet til det mangedobbelte, virker som Thermometret eller Barometret for Meteorologien, som Kikkerten for Astronomien."(44)

Men, understreger Bang, de socialistiske teorier er ikke udviklet med statistiske iagttagelser og erfaringer som udgangspunkt; i Marx' værker fungerer det spredte statistiske materiale som illustration, ikke som bevis. I stedet er udgangspunktet studier over de enkleste samfundsmæssige forhold: mellem køber og sælger i almindelighed og mellem køber og sælger af arbejdskraft i særdeleshed.

"Theorien kan prøves ved at stilles overfor Tallene fra det virkelige Liv, bekræftes, hvor den viser sig at give en fyldestgørende Forklaring paa de faktiske Forhold, ændres, hvor den viser sig kun delvis tilfredsstillende, og i alle de Tilfælde udvides med en Rigdom af nye Synspunkter."(45)

Samtidig hermed viser statistikken, hvordan de enkelte klassers idéer og handlinger bestemmes af de økonomiske betingelser, hvorunder de lever. Og det er, mener Bang, jo netop en af hovedpointerne i marxismen, at de økonomiske vilkår skaber de enkelte klassers særpræg.

Det væsentlige i forholdet mellem statistikken og marxismen er konkretiseringen og illustrationen, der lader teorierne træde

"fra Abstraktionernes klare Luft ned i det praktiske Livs Mylr af Enkelttilfældenes Millioner og finder paa alle afgørende Punkter Bekræftelse."(46)

Statistikken er yderligere et hjælpemiddel for den socialdemokratiske agitation, idet den kan bruges til konkret at beskrive udbytningsens former og de betingelser, hvorunder arbejderklassen lever. Målet er at formidle en erkendelse af sammenhængen mellem ejendomsforholdene og de sociale tilstande. Og det er agitationens opgave at fremstille denne sammenhæng på de konkrete livsforhold og at bringe alle enkeltbegivenhederne på deres rette plads, som en konsekvens af klasse modsætninger og som

led i klassekampen. Statistikken er et nyttigt middel hertil, dels fordi "Tal giver et skarpere og mere levende Billede end selv de mest malende Ord, brænder sig ind i Bevidstheden med en ganske anden Styrke".⁴⁷ Og dels fordi et

"statistisk Tal giver et fuldstændigt sikkert Udtryk for det faktiske Forhold, hvor man ellers kun har med ubevislige personlige Indtryk at gøre, der kan staa stejlt imod andre Indtryk, eller med en Række isolerede Hændelser, der i hvert Fald til en vis Grad kan være Undtagelser fra Reglen."(48)

Denne statistiske sikkerhed er "et Slag i Ansigtet" på enhver idyllisering af de eksisterende samfundsforhold.

Bangs beskrivelse af statistikkenes agitatoriske opgave kan overføres på hans eget statistiske arbejde, idet det skal ses i lyset af den manglende empiriske fundering af kritikken af udbytningen.

Også i forhold til Socialdemokratiets organisatoriske arbejde er statistikken uundværlig. Det gælder i fagbevægelsen med henblik på at analysere lønforhold, arbejdsløshedens omfang, organisationernes udbredelse m.v. Det gælder for sygekassevæsenet og arbejdsløshedsforsikringen. Og det gælder for partiets repræsentation i kommunale råd og i Folketinget.

Når socialismen er gennemført, vil den 'statistiske erkendelse' blive et middel til regulering af produktionen, et middel i planøkonomien og "derved komme til at virke som en af de allervigtigste Grundbetingelser for Samfundslivets regelmæssige Gang".⁴⁹ Men ikke nok med det. Også for udviklingen af den planmæssige, bevidste regulering af produktionen er den statistiske bearbejdelse af den eksisterende, kapitalistiske produktion nødvendig som et udgangspunkt. Men kun som udgangspunkt: statistikken er ikke en spåkugle, hvori man kan læse om forholdene under socialismen. Det eneste, man kan sige, er, at de

"statistiske Erfaringers Sum og den statistiske Erkendelsesmethode vil virke som en Produktivkraft af allerstørste Betydning, dels som en Regulator for Produktionen, dels som en Sikkerhedsventil, der hindrer Spild af Arbejdskraft og Værdier."(50)

I modsætning til de andre skrifter, hvor statistikken behandles generelt, er den her knyttet sammen med socialismen. Der er næppe tale om, at statistikken i sig selv skulle sikre en socialistisk erkendelse, at det skulle være en socialistisk videnskab. Bang skelner heller ikke mellem borgerlig og socialistisk statistik. Men han er nok af den opfattelse, at statistikken i virkeligheden er på arbejderklassens side, dels fordi den er i overensstemmelse med fremskridtet, og dels fordi den giver et sikkert udtryk for de faktiske forhold i samfundet. At statistikken er 'objektiv', arbejder med tal, den ordner og grupperer, belyser regelmæssigheder og langtidstendenser m.v. betyder, at erkendelsen og bevidstheden øges, dvs. den nærmer sig en socialistisk bevidsthed. Overgangen fra borgerlig til socialistisk bevidsthed er en evolutionær proces: samfundet bliver ved hjælp af statistikken i stigende grad sig selv bevidst. Mener Bang.

Bangs vurdering af statistikken gennemløber en vis udvikling fra de første historisk-statistiske undersøgelser til den sidste karakteristik af statistikken som videnskab i Vor Tid - betegnende nok den eneste videnskab, der behandles særskilt i værket. Udviklingen sker især på det metodiske plan: metoden forfines løbende, vel for bedre at kunne løse de problemer, Bang opstiller for at belyse befolkningens konkrete forhold. Udviklingen sker imidlertid også på det videnskabsteoretiske plan. I Europas Kulturhistorie er karakteristikken af statistikken sammensat i den forstand, at den både beskrives som en selvstændig (samfunds)videnskab og som et teknisk-videnskabeligt hjælpemiddel, jævnfør sammenligningen med termometret og mikroskopet. I Det danske Samfund og i artiklerne Statistik og Socialisme, samt i Vor Tid er Bangs opfattelse ændret noget, idet statistikken her i højere grad beskrives som en selvstændig samfundsvidenskab, der bidrager til at gennemskue lovmæssighederne i samfundet - hvorved potentialerne med hensyn til at skabe betingelserne for bevidst indgriben i samfundsudviklingen også fremhæves. At statistikken mere ses som en samfundsvidenskab blandt flere er vel det, der ligger til grund

for formen i Kirkebogsstudier, nemlig statistiske undersøgelser kombineret med fremlæggelse af kulturhistorisk materiale.

Bangs anvendelse af statistikken - og især den tidlige - peger således på positivismens generelle betydning for udviklingen af samfundsanalyser i form af at udvikle metoder til videnskabeligt sikre, 'objektive' analyser af samfundsudviklingen. Statistikens centrale placering blandt videnskaberne forudsætter den opfattelse, at der er en grundlæggende overensstemmelse mellem natur- og humanvidenskaberne.⁵¹ Der er derfor ikke noget underligt i, at statistikken og dermed sandsynlighedsregningen får sit afgørende gennembrud med positivismen i midten af 1800-tallet. Målet med statistikken var netop at sikre en behandling af samfundsmæssige forhold med en langt større sikkerhed og eksakthed end tidligere.

Den statistiske metodes og sandsynlighedsregningens gennemslag i udforskningen af historisk materiale, der i Danmark først og fremmest må tilskrives Marcus Rubin, placerede på et tidligt tidspunkt forholdet mellem massen og det enkelte individ centralt i dansk historievidenskab. For de radikale var det et vigtigt element i forklaringen på 1864, dvs. om det var en anonym udvikling eller en konsekvens af enkeltpersoners fejltagelser, en forklaring, der var vigtig for at undgå gentagelser. Her markeredes således en parallel inden for historievidenskabens mellem de radikales og socialdemokraternes tro på fremskridtet og deres målsætning om at lede udviklingen på rette vej.

Umiddelbart skulle man tro, at statistikken i kraft af sandsynlighedsregningen ville bryde med den ret strenge determinisme, der prægede positivismen. Men det modsatte var tilfældet: statistikken var i bund og grund kædet sammen med den deterministiske udviklingsopfattelse. I humanvidenskaberne var anvendelsen af statistikken således forbundet til påvisningen af ubrudte lovmæssigheder i samfundet.

Yderligere må statistikens gennembrud ses i lyset af det positivistiske dogme, at erkendelsens sikkerhed er proportional med mængden af det empiriske materiale, den har som grundlag. Statistikens eksistensgrundlag er at øge det empiriske materiales omfang og sikkerhed.

Statistikkenes gennembrud i humanvidenskaberne har endnu en forudsætning. Den indebærer nemlig et forholdsvis omfattende opgør med den opfattelse, at den menneskelige viljes rolle i udviklingen medfører, at samfundsmæssige begivenheder er bundet til tid og sted, er unikke engangsforeteelser. Det er netop det konkrete indhold i at hævde en overensstemmelse mellem natur- og humanvidenskaberne.

En af de vigtigste banebrydere for statistikken, Adolphe Quetelet (1796-1874) afviste f.eks. den gængse negligering af de kræfter, som bestemmer den menneskelige verden med henvisning til menneskets frie vilje. Quetelet hævdede - som Bang - at der ved menneskelige forhold kan iagttages en regelmæssighed svarende til forhold i naturen. Hans begrundelse herfor var, at menneskenes indvirken på udviklingen er uendelig meget mindre end de naturlige kræfters, ligesom betydningen af det enkelte menneskes handlinger i den store sammenhæng er forsvindende lille.

Henry Thomas Buckle (1821-62) præciserede denne opfattelse ved at sige, at det enkelte individs viljebestemte handlinger og beslutninger ikke påvirker den totale mængde af menneskelige handlinger i et samfund. Det betyder ikke, at Buckle hævdede eksistensen af en målrettet udviklingslov for historien som sådan, men at enhver historisk begivenhed, individ og samfundsfænomen er underlagt visse lovmæssigheder. Historievidenskabens virkelige objekt blev dermed regelmæssighederne, det generelle i samfundsmæssige forløb, og ikke bestemmelsen af motiver til handling, der medfører en fokusering på det individuelle og unikke.

Parallellen til Auguste Comte (1798-1857) er åbenlys, selv om han ikke på samme måde beskæftigede sig med statistikken. Comte var af den mening, at det ikke er analysen af de enkelte begivenheder eller individer, der giver os indsigt i samfundsmæssig udvikling. Det gør derimod det stadigt og overalt forekommende, lovmæssighederne. Det er her dynamikken, de kausale relationer mellem kendsgernerne ligger. På den baggrund ville både Comte og Buckle beskrive den historiske udviklings sammenholdende princip med, at ethvert fremskridt beroede på intellektuelle fremskridt, uden hensyntagen til det individuelle.

Men for igen at vende tilbage til Bang, så er han ikke enig i Comtes og Buckles bestemmelse af fremskridtet. Og hans begrundelse for at hævde en regelmæssighed ved samfundsmæssige forhold er - med den senere forståelse af statistikken - ikke de naturlige kræfters indvirken, men at "ethvert socialt Massefænomen er afhængig af de økonomiske Love, som behersker Samfundet".⁵² Derfor finder man også en udpræget regelmæssighed, hvor det ikke skulle forventes, f.eks. ved antallet af selvmord. Bang vil imidlertid ikke slutte direkte fra de økonomiske love og de deraf betingede økonomiske elendigheder til antallet af selvmord. Dertil er det kapitalistiske samfund en alt for sammensat og udviklet organisme: ved siden af de økonomiske lidelser frembringer kapitalismen andre lidelser som usikkerhed, nervøsitet og sygelighed som følge af de herskende livsbetingelser, prostitution, kriminalitet m.v.

Som helhed indskriver Bangs anvendelse af statistikken sig nok i den positivistiske tradition, men det er et forhold, der efter min mening baserer sig på en sammenfaldende orientering - hvor overfladisk den end er - i positivismen og i den historiske materialisme: orienteringen mod historiens lovmæssigheder. Og omvendt: fordi statistikken ses som en neutral videnskab, er der ingen grund til for Bang at diskutere forskellige former for statistisk praksis, borgerlig eller socialistisk. Denne sammenfaldende orientering og sandsynligvis også Bangs uddannelsesforløb, forholdene inden for den danske historievidenskab som sådan m.v. kan yderligere bidrage til en forklaring på Bangs tilknytning til positivismen. En tilknytning, der er ensbetydende med en accept af en række af det kritiske gennembruds fundamentale standpunkter.

Bang og videnskaberne omkring 1900

De befolkningshistoriske studier finder altså sted inden for den tradition, som Kr. Erslev m.fl. indstiftede, de falder med andre ord i det mindste metodisk inden for en positivistisk domineret videnskabelighed.⁵³ Spørgsmålet er så, hvordan Bang ge-

nerelt vurderede den samtidige videnskab, og hvordan han konkret vurderede naturvidenskaberne og historieforskningen.

Det eneste sted, hvor Bang gør rede for begge dele, er i Europas Kulturhistorie, der jo blev til midt i det kritiske genembruds konsolideringsfase. I otte små kapitler opsummerer han den videnskabelige situation op til århundredeskiftet, begyndende med nogle få overordnede bemærkninger om 'vor tids forskning'. Bemærkningerne er interessante i den forstand, at Bang her nærmest hylder, hvad der umiddelbart kan betegnes som forskning for den rene erkendelses skyld. Det er hverken tørst efter guld eller gold samlermani, der driver forskningen fremad, men derimod

"en ædel, glødende Forstaaelsestrang, en brændende Længsel efter at øge Erkendelsens Mark. Intet er for lidt, intet er for ubetydeligt for Forskeren." (54)

Det materiale, forskerne behandler, vokser konstant, og det behandles med stadig større dygtighed, man får et bedre og bedre indblik i de love, der styrer verden, hvorved betingelserne for at forudsige fremtiden forbedres tilsvarende. Erkendelsen har altså dybere set en vis grad af handlingsrettet perspektiv for Bang. Selv om han ikke siger det direkte, er formålet med kendskab til de fundamentale, de styrende love vel at skabe betingelser, forudsætninger for en indgriben i og regulering af naturens og samfundenes udvikling.

Bang betoner yderligere forskningens empiriske fundering ganske stærkt:

"Dristige er Forskerne, men de er ogsaa forsigtige; de vover sig ikke længere ud, end de kan bunde; de læser deres Resultater ud fra gjorte Erfaringer." (55)

Der arbejdes nok med hypoteser, "anelser", men de formuleres ikke som andet end hypoteser, før det empiriske og erfaringsmæssige grundlag er tilstrækkeligt. Klarere kan en tilknytning til den positivistiske videnskabsopfattelse vel ikke formuleres. Helt så entydig er den dog ikke, som jeg skal vise nedenfor. Men først skal jeg belyse forholdet mellem tilslutningen

til positivismen og Bangs og den historiske materialismes videnskabelige metode.

Den traditionelle positivistiske måde at beskrive forskningsprocessen: hypotese - verifikation - teori (ny hypotese), er også den måde, hvorpå Bang beskriver den historiske materialismes fremgangsmåde. Den historiske materialisme - eller som Bang foretrækker at sige: den materialistiske historieopfattelse - er netop en videnskabelig hypotese, og den kan ikke være andet ifølge Bang. Svaret på spørgsmålet om historiens drivkraft kan fra først af nemlig kun være en hypotese med en vis, større eller mindre, sikkerhed. Rigtigheden kan efterhånden bekræftes, og det er efter Bangs mening tilfældet med den historiske materialisme. Dens sikkerhed bliver større og større, mere og mere uomtvistelig

"fordi den giver den eneste naturlige, den eneste for den menneskelige Fornuft fuldtud tilfredsstillende Forklaring paa Kendsgerningerne i den historiske Udvikling."(56)

Et af de skrifter fra Marx' hånd, som Bang vurderer højest og hyppigt henholder sig til, Forordet til Kritikken af den politiske økonomi, vurderes præcis på denne måde: det er en videnskabelig hypotese, der har vist sig andre hypoteser overlegen. Forskere efter Marx har således ikke kunnet berigtige Forordets (stærkt komprimerede) fremstilling af den historiske udvikling,

"... de har kun, ved at prøve den (den materialistiske historieopfattelse, mr) paa Kendsgerningernes Masse vundet stadig ny Bekræftelse paa dens Gyldighed."(57)

Også ved andre metodiske forhold ligestiller Bang den historiske materialisme med andre, positivistisk funderede videnskaber. To eksempler:

For det første: abstraktionen er en hyppigt forekommende videnskabelig fremgangsmåde. Marx abstraherer f.eks. i Das Kapital bd. I på samme måde, som man f.eks. i fysik og matematik abstraherer fra de konkrete forhold. Abstraktionerne er - stadig ifølge Bang - nødvendige for at nå en erkendelse om de grundlæggende økonomiske, fysiske, m.v. love. På dette grundlag er der skabt mulighed for konkretisering, for at tilnærme sig

det praktiske liv, en proces, der kommer til udtryk i de to sidste bind af *Das Kapital*.⁵⁸

Bang ligger således på linie med den klassiske positivismes forståelse af den videnskabelige abstraktionsproces: de konkrete forhold opløses i elementer, hvorved der ses bort fra det konkrete i kraft af elementernes almene karakter; når elementerne så er bestemt, kan der etableres en årsagssammenhæng med udgangspunkt i lovmæssighederne. Bang formulerer det på den måde, at den historiske materialisme anvender samme fremgangsmåde som f.eks. kemien. Kemikeren opløser stofferne i deres bestanddele og fører dem tilbage til et lille antal grundstoffer. Historikeren gør det samme, således at hans videnskabelige analyser ender ved de materielle produktionsvilkår "som de sidste sociale Grundstoffer".⁵⁹

Det andet eksempel, jeg vil nævne, på ligestillingen af den historiske materialisme med andre videnskaber, er det metodiske fællesskab mellem alle videnskaber om slutninger fra det kendte til det ukendte.⁶⁰ Et standpunkt, der må siges netop at være et af det kritiske gennembruds centrale standpunkter. Bang kommer i disputatsen ind på et aspekt af dette forhold, hvor hans opfattelse understreger hans tilslutning til positivismen. Det drejer sig om subjektivitetens betydning i forskningsprocessen. Bang giver udtryk for, at historikerens subjektive opfattelse i et vist omfang spiller ind i "enhver Slutten tilbage fra vundne Resultater til en Kavsalsammenhæng med andre kendte Forhold".⁶¹ Konklusionen i forhold til årsagerne til adelens forfald er, at man ikke kan nå til nogen vished om disse, men at Bangs undersøgelser har givet "en Slags virkelig Maalestok for Fænomenerne",⁶² en målestok for at skabe en sammenhæng mellem kendsgerningerne. Bangs opmærksomhed på subjektivitetens betydning er således, at den er kilde til usikkerhed om de vundne resultater, og at denne usikkerhed kan modvirkes af kendsgerningerne selv.

Bang og den moderne historieforskning

Bang gennemførte sit historiestudium i den første halvdel af 1890erne, og hans vurdering af den moderne historieforskning

udtrykker klart en tilslutning til de kildekritiske principper, som Erslev formulerede på dette tidspunkt. Den første udformning af disse principper gav Erslev i Nogle Grundsætninger for historisk Kildekritik, som hektograferedes til brug for de øvelser i historisk granskning, der blev afholdt første gang i forårssemestret 1887.

Efter en fremlæggelse af, hvad der kan betegnes som historievidenskabens formål, beskriver Bang i Evropas Kulturhistorie historieforskningen stort set i overensstemmelse med den radikale historietraditions hovedstandpunkter: kildekritikken, hjælpedisciplinerne, realkritikken og historiens område (objekt). Det eneste punkt, hvor beskrivelsen følger en anden tradition, historismen, er i en paragraf om historikerens indlevelse i fortiden.

Historieforskningens formål eller det, der konstituerer historieforskningen, er "Driften til at lære sin egen Fortid at kende",⁶³ til at skelne mellem sandt og falsk i fortiden, til at give et billede af den fortidige helhed på en klar og farverig måde, så interessen fanger og vækker forståelse i vide kredse. Og netop "i vort Aarhundrede" har historieforskningen nået et stade, hvor historikerne kan skelne mellem sandt og falsk, kan forstå begivenhederne som dele af en helhed.

Det er interessant, at Bang relaterer sig til 1800-tallets historieforskning som helhed, og ikke til den udvikling, der blev sat i gang med den radikale historietraditions eller positivismens skarpe kritik af historismen. Årsagen kan selvfølgelig være fremstillingsmæssige hensyn, at Bang ikke har ønsket at diskutere videnskabsteoretisk i en populær fremstilling. Det kan også skyldes, at Bang ikke finder diskussionen interessant, idet han ikke tilslutter sig nogle af de fremherskende retninger, men indtager et historiske materialistisk standpunkt. Imidlertid peger det nok også på et evolutionært begreb om videnskabernes udvikling, hvilket underbygges af, at han trækker Niebuhr, Mommsen, Thierry, Taine og især Comte og Buckle frem som de "geniale Historieforskere",⁶⁴ uden at skelne mellem dem på anden måde end at fremhæve, at de to sidste har haft som mål at finde historiens love. Resten af kapitlet tyder på, at det

primært er med positivismens gennemslag i historievidenskaben, at den har nået det berømmede høje stade.

Bangs gennemgang af kildekritikken er som sagt i god overensstemmelse med Erslevs. Begrundelsen for kildekritikkens nødvendighed er dobbelt: dels, at opfattelsen eller sansningen af en begivenhed er partiel, man ser kun en del af en helhed, og dels, at personlige, subjektive opfattelser indvirker på sansningen. Tilsvarende er fortællingen, beretningen, om en begivenhed vanskelig og usikker at arbejde ud fra. Begrundelsen svarer således til Erslevs kritik af den ældre historiske metode for at begynde med realkritikken uden først at have drevet kildekritik, dvs. at den studerede begivenhederne umiddelbart uden først at studere de forfattere, der fortæller om dem.⁶⁵

Bang skelner i forlængelse heraf mellem beretninger og levninger svarende til det materielle kildebegreb, Erslev lægger frem i Grundsætninger. Levninger vurderes højest, beretninger må først udnyttes efter grundig beretningskritik:

"de bedste Beretninger (er) dem, der staa Begivenhederne nærmest og ikke kan mistænkes for bevidst eller ubevidst at have forvansket og forfalsket, og han (historikeren, mr) stræber efter at finde dem i deres reneste og bedste Form, saa lidt skæmmede af Afskriverfejl og Misforstaaelser som muligt (...) alt, hvad der da viser sig at være værdiløs Andenhaandsfortælling maa skydes ubarmhjertigt tilside, saa kun de gode Kilder bliver tilbage."(66)

Her genfindes i komprimeret og populær form de forhold, Erslev trækker frem ved beretningskritikken i Grundsætninger: primære og sekundære beretninger, første- og andenhåndsvidner, prøvelse af ægthed og afhængighedsproblemet.⁶⁷ Yderligere understreger Bang nødvendigheden af ikke udelukkende at betragte kilden som en helhed, en i øvrigt ubrugelig kilde kan indeholde rigtige og værdifulde oplysninger.⁶⁸ Og det er netop en af det kritiske gennembruds grundtanker, Bang her tilslutter sig.

Bang formulerer således et materielt kildebegreb, hvor det er kilderne i sig selv og ikke historikerens udnyttelse af dem og spørgsmål til dem, der afgør kildernes opdeling. Bang er med andre ord ikke inde på en funktionel udnyttelse af kilderne, hvor kernebegreberne er beretnings- og levningsslutning. Bangs kildekritiske standpunkt får ham til at karakterisere den mo-

derne historievitenskaber som "forsigtig", "den er altid bange for at sige for meget; alt hvad den ikke har fuld Klarhed over, betegner den som Mulighed, ikke som andet".⁶⁹

Med hensyn til overgangen fra kendsgerningerne, der er etableret ved hjælp af kildekritikken, til syntesen, til etableringen af en helhed på basis af kendsgerningerne, siger Bang:

"Saa er da Stoffet indsamlet, rensat og sigtet, vejet og vraget, prøvet paa Kritikens Guldvægt, bearbejdet efter alle Kunstens Regler, stablet op i smaa bitte Afhandlinger og i bindstærke Værker, ordnet og registreret efter alle Synspunkter, saa enhver lettelig kan finde sig til Rette deri. De flittige Arbejders nødvendige Værk er gjort, men endnu er de vundne Resultater kun Raamateriale, kun livløst Stof. Saa kommer Mændene med de skarpe Blikke og de rige Tanker; de hæver Skattene, der ligger gemte i det døde Stof; de smelter de tusinde smaa Enkeltheder sammen til én stor Skildring; de kaster nyt Lys over Menneskeslægtens Udvikling." (70)

Det er de historiske genier, der skaber synteserne. Ikke ifølge en "saa ufravigelig Methode" som ved kildekritikken, der er håndværksmæssigt præget, men fordi de er "fødte" til det, fordi de er genier. Genier, der er besjælet af den "store Tanke (...) at intet staar ene, at alle Begivenheder danner én mægtig Helhed".⁷¹

Bang forlader i forbindelse med syntesedannelsen helt klart den positivistiske grund og vender sig til den ældre kritik, til historismen. Både når det drejer sig om, at syntesedannelsen ikke følger præcise regler (hvor positivismen mere - i det mindste på det teoretiske plan - hævder én metode for alle videnskaber), når det drejer sig om historikerens indlevelsesevne, og endelig når det drejer sig om den store tanke eller helhedsbegrebet. Det gives en overvejende historistiske formulering:

"Nu har man lært, at intet staar ene, at alt har sin Rod i tidligere og samtidige Tilstande, at Begivenhederne spirer naturlig frem, og at man for at kende Begivenhedernes Væsen, maa kende den Jordbund, hvori de gror. Historien handler jo om Mennesket, men Mennesket er ikke et éngang for alle afmærket uforanderligt Væsen; alt øver sin Indflydelse paa det." (72)

Umiddelbart er det i smuk overensstemmelse med historismens or-

ganismetanke. Den formulerer en analogi mellem menneskelige, historiske og samfundsmæssige forhold på den ene side og biologiske forhold på den anden. Organismetanken udtrykker en forestilling om, at delene i en organisme kun er mulige i forhold til helheden, og at enhver del både står i et årsags- og et virkningsforhold til de andre dele. Det vil sige, at udgangspunktet ikke er detaljen eller summen af detaljer, men helheden, der er andet og mere end summen af detaljer; end ikke den mindste detalje kan fortolkes eller forstås uden en første forestilling om helheden, hvorefter forståelsen af helheden uddybes af forståelsen af detaljen. Og så videre.⁷³

Men i modsætning til historismen og i bedre overensstemmelse med den historiske materialisme fremhæver Bang de økonomiske forhold og den sociale lagdeling som specielt afgørende for helheden.

At Bang ved overgangen fra kildekritik til syntese forlader positivismen, skal nok ses i lyset af, at Erslev i Grundsætninger ikke - og dermed sikkert heller ikke i sine øvelser i historisk granskning - beskæftigede sig med syntesedannelsen. Med det monistiske metodebegreb som baggrund var det mere afgørende for ham at fremhæve historie som en specialvidenskab med kildekritikken som dens specialitet.⁷⁴

Forholdet tyder ikke på nogen særlig videnskabsteoretisk indsigt hos Bang i den forstand, at han kombinerer en positivistisk bestemmelse af kildekritikken med en historistisk bestemmelse af syntesedannelsen. Den historiske materialisme er imidlertid ikke fraværende, men viser sig i, at syntesens eller helhedens grundlæggende træk er de økonomiske forhold.

Men inddragelsen af de historistiske overvejelser fører imidlertid også til, at Bang retter blikket mod subjektiviteten i syntesedannelsen, nemlig i form af at opstille krav til historikeren i arbejdet med at nå frem til et så korrekt billede af fortiden som mulig. For det først må historikeren være i besiddelse af et helhedsbegreb, hvor naturomgivelser, levnedsmidler og næringsveje, opdragelse, politiske forhold, tidligere historie, økonomiske forhold og social lagdeling indgår i et vekselvirkningsforhold (dog som nævnt med en fremhævning af de to sidste faktorer).

For det andet må historikeren

"...ikke blot rent koldt kende denne Atmosfære (...) han maa formaa rent personlig at føle den om sig. Han maa leve sig helt ind i den Tid, han vil skildre, skabe dens Aand i sig og dens Luft om sig (...) men dog staa over den, saa han kan se klart og uhildet paa dens Fremtoninger, ikke blændes, ikke væltes over Ende. Han maa være meget af en Digter, men hans digtende Evne maa ikke blinde hans forskende Øje."(75)

Endelig for det tredie, må historikeren ikke blot være historiker, men have mere end blot et overfladisk kendskab til en række andre videnskaber. Bang nævner statsvidenskab, social-økonomi, sprog- og lægevidenskab, statistik, teologi, geografi og filosofi - og han prøver jo selv at leve op til dette noget strenge krav.

Historikeren må kort sagt have en grundig videnskabelig, historisk dannelse, og uden en sådan burde ingen "Sætte sin Haand til Papiret som historisk Forfatter". Der er for Bang et svælg mellem historisk interesse og evnen til at indsamle brugeligt materiale på den ene side og på den anden side evnen til at udarbejde selvstændige historiske skildringer. Oversees dette svælg - og det gør det ifølge Bang hyppigt - bliver historien en videnskab, der er udsat for at forfalde til "skadeligt Dilletanteri".⁷⁶

Det interessante ved Bangs beskrivelse af syntesedannelsen er, ud over helheds- eller organismebegrebet, indlevelsesebegrebet. De to begreber hænger snævert sammen i historismen: det grundlæggende i den intuitive erkendelse af fortiden, indlevelsen, er netop, at helheden forstås som mere end blot summen af detaljer. For at forstå en given tidsalder, en bestemt individualitet må historikeren indleve sig i fortiden, i dens idéer, store personligheder, tidsånd, nationer m.v. Indlevelsen er således på én gang en betingelse for at forstå fortiden og for at give en retfærdig vurdering af den, en vurdering på dens egne præmisser. Historismens organismetanke peger samtidig på universalhistorien som den overordnede fortidige helhed. Men den er kun et perspektiv, der mere konkret betyder, at historikeren må udsøge sig et standpunkt (et ledende synspunkt) at anskue enkelte folk, begivenheder og menneskelige handlinger ud fra, i

deres forbindelse til en historisk helhed, det vil sige en helhed i udvikling.

Disse bemærkninger skal ikke gøre Bang til historist. Den øvrige beskrivelse af den moderne historieforskning er klart positivistisk præget. To forhold er imidlertid centrale. Nemlig at han som historikerne tillægger det historiske forløb, helheden i sin udvikling, afgørende betydning, og dernæst at han tildeler historikerne en aktiv og positiv rolle i forskningsprocessen. Der er efter min mening tale om, at positivismen og det kritiske gennembrud - på baggrund af Bangs orientering mod den historiske materialisme - kommer til kort netop på disse to områder, helheden og historikerens aktive rolle. Helhedsperspektivet, f.eks. den kapitalistiske produktionsmåde, er jo helt fundamentalt i Marx' og Engels' skrifter. Og ligeledes formulerer den historiske materialisme en teori om historiens udvikling og sammenhænge, en teori, der nødvendigvis placerer forskeren som bærer af denne teori i en aktiv og positiv rolle i forskningsprocessen.⁷⁷

Derfor er det noget forkortet, når J. Chr. Manniche betegner Bangs beskrivelse af historieforskningen som helt overvejende præget af "en positivistisk videnskabsopfattelse (...) med et tilskud historisme i kravet om evne til at indleve sig i fortiden".⁷⁸ Der er mere præcist tale om, at Bang så at sige formulerer sig inden for to videnskabsteoretiske retninger i forbindelse med de problemer (kildekritik, historiens område, historiske love og syntesedannelsen), han beskriver. Orienteringen mod den historiske materialisme skaber den modsætningssfyldte beskrivelse. Orienteringen mod den historiske materialisme betinger nemlig, at han forlader positivismen, når det drejer sig om syntesedannelsen og helhedsbegrebet.

Hvorfor Bangs formuleringer heraf så er stærkt præget af historismen, kan der næppe gives andet end et rent pragmatisk svar på: Bang er uddannet i en periode, hvor positivismen og historismen sameksisterede i historieforskningen, men også 'kæmpede' om at blive den dominerende tradition; historismen levede jo videre og reproduceredes også efter det kritiske gennembrud. Samtidig var der ingen tradition for at forske på et historisk materialistisk grundlag i Danmark. Dermed er også

sagt, at den historiske materialisme var ret ringe udviklet i Danmark, både som teori, som historiebegreb og endnu mere som grundlag for konkret historisk forsken. At Bang har brug for historismen som syntesedanner, viser dette tydeligt.

Hvorfor er så den øvrige beskrivelse af forskningsprocessen klart præget af positivismen?

På to punkter er svaret forholdsvis indlysende, nemlig ved bestemmelsen af historiens område og ved udfindelsen af historiens love. Det kritiske gennembrud havde som et af sine mål at udvide historiens område fra den tidligere forsknings behandling af politiske forhold (statshistorien) til "Menneskeslægtens Historie"⁷⁹ som sådan; det vil sige økonomiske, sociale m.v. forhold begyndte at blive inddraget. Med hensyn til problemet om de historiske love afviste historismen, at historievidenskabens objekt skulle være afdækningen af disse. Ikke fordi man nødvendigvis afviste eksistensen af historiske lovmæssigheder, men fordi historieforskningen skulle fremstille den konkrete virkelighed, som (uanset love) altid var bundet til tid og sted, var unik og einmalig. Positivismen - i det mindste den tidlige positivisme, dvs. 1800-tallets comte'ske positivisme - brød klart hermed, idet den ledende tanke var, at al erkendelse måtte få karakter af generelle love. Man bestemte historievidenskabens objekt til - med Bangs ord - at være "at finde Lovene, hvorefter Historien har formet sig siden Tidernes Morgen, Reglerne, der har styret Begivenhedernes Løb".⁸⁰

Orienteringen inden for positivismen og den historiske materialisme var altså på disse to punkter sideløbende. Marx og Engels havde begge ydet et stort videnskabeligt arbejde for at afdække de økonomiske, sociale og politiske forhold under kapitalismen; de bestemte historiens objekt som hele den samfundsmæssige udvikling. Og som led i dette arbejde var deres opmærksomhed både rettet mod kapitalismens lovmæssigheder og konkrete forhold.⁸¹

Orienteringen hos Bang er imidlertid på længere sigt en anden end positivismens, hvilket fremgår af en bemærkning i artiklen Socialdemokratiet, Kulturens Bærer (1911):

"Den Fremtidskultur, som Socialismen vil skabe Grundlag for, kan først udfolde sig, naar det nye Samfund har rejst sig paa det gamles Ruiner. Men allerede nu sporer man, hvordan alt stort, som Nutidens Videnskab og Kunst frembringer, bevidst eller ubevidst er under Indflydelse af de socialistiske Idéer og den prolétariske Klassekamp. Den moderne Historieforskning, der ikke vil nøjes med at fastslaa de enkelte Kendsgeneringer, men vil forstaa Aarsagerne og Drivkræfterne, tvinges mere og mere til at anlægge et socialistisk Syn paa Historien."(82)

Historievidenskaben må - og vil nødvendigvis - på længere sigt bryde med den radikale, positivistiske tradition.

Bangs vurdering af den borgerlige historieforskning præciseres med andre ord efter århundredeskiftet. Præciseringen - som den fremlægges i Den materialistiske Historieopfattelse - indebærer dels en højere grad af skelnen mellem borgerlig og socialistisk historievidenskab, og dels en ændring i beskrivelsen af den borgerlige historieforskning med hensyn til lovmæssigheder og drivkræfter i historien. Jo længere væk Bang kommer fra den institutionaliserede historieforskning, jo mere udbygges og markeres modsætningen til den radikale tradition.

Bangs målestok for vurderingen af den moderne historieforskning er givet i hans bestemmelse af opgaven for den videnskabelige erkendelse af den historiske udvikling. Den er kort og godt at udforske de kræfter og udfinde de love, hvorefter udviklingen virker. Efter Bangs mening eksisterer spørgsmålet om at udfinde lovene for de styrende kræfter imidlertid ikke i den borgerlige historievidenskab.⁸³ Den stiller med andre ord ikke opgaven at forstå, men at skildre. Den søger at give et så korrekt og levende billede som muligt af de historiske forhold, den behandler. Først og fremmest prøver den at fjerne "urigtige og usikre" enkeltheder i kilderne, og dernæst, når materialet er "sigtet og rensat", at fremhæve de vigtigste træk. Den borgerlige historieforskning søger også at forklare årsagssammenhænge mellem de enkelte forhold, der skildres,

"... men ud over dette rækker dens Bestræbelser ikke. Ganske vist kan den ofte, ledet af et rigtigt Instinkt, hvor Kendsgeneringernes Logik taler et særligt indtrængende Sprog, naa til en Forstaaelse af, at økonomiske Forhold har spillet en afgørende Rolle som Drivkraft i den historiske Udvikling."(84)

Men selv i disse tilfælde er der efter Bangs mening altid noget planløst og tilfældigt over det, idet det kun er på enkelte punkter og "ligesom modstræbende", at de økonomiske kræfter placeres i forgrunden;

"Side om Side med dem stilles en hel Række andre, ligeberettigede Kræfter frem: Ideerne fører deres egen selvstændige Tilværelse, uden at der spørges om, hvorfra disse Ideer tager deres Udspring og henter deres Næring; de store Mænd, Genierne, drejer ved deres personlige Indgriben Bevægelsen ind paa nye Spor; de rene Tilfældigheder flakker om paa Maa og Faa i Historien som vagabonderende Kometer i Solsystemet. Begivenhederne i deres indbyrdes Rækkefølge staar som lovløst Kaos."(85)

Dette er selvfølgelig utilfredsstillende for Bang. For ham er udviklingen en fremadskridende lovbundet proces. Erkendelsen af de love, der virker i denne proces, og som frembringer en broget mangfoldighed, er for Bang en opgave, der er beslægtet med den opgave, naturvidenskaben opstiller. Men humanvidenskaben adskiller sig grundlæggende fra naturvidenskaben, fordi deres objekter er fundamentalt forskellige. Naturvidenskaben står over for en række ubevidste, vilkårligt fremkomne forandringer, mens historievitenskaben står over for resultatet af en uendelighed af bevidste handlinger. Ændringerne i samfundslivet indtræder ikke automatisk, men ved et samspil af millioner af menneskers bevidste villen og stræben.

"De politiske Institutioner, som til hver enkelt Tid har bestaaet, de videnskabelige Teorier, de kunstneriske Udtryksformer, som til enhver Tid har været de fremherskende, er blevet til gennem Menneskers Viljer og Bestræbelser, kan spores tilbage til deres Udspring i menneskelige Hjerner. Menneskene skaber selv deres Historie."(86)

Og de skaber den gennem bevidste handlinger, men der er kun et snævert spillerum for dem, idet den sociale nødvendighed og den økonomiske tvang sætter skranke for den individuelle frihed.

Bang har hermed opstillet to former for historievitenskab, den borgerlige og den socialistiske - men, synes det, kun én form for naturvidenskab. Det betyder med andre ord, at menneskenes aktive rolle i samfundsudviklingen kan erkendes på to måder, hvoraf den ene dog er den anden overlegen. Naturudvik-

lingen, hvor forandringerne er ubevidste og vilkårlige, betinger imidlertid en neutral videnskabelig erkendelse.

I Bangs tidlige forfatterskab medfører den sideløbende orientering mellem positivismen og den historiske materialisme - hvad angår bestemmelsen af historiens område og fremhævelsen af lovmæssighederne - at Bang formulerer sig tæt op ad positivismen og den radikale traditions historikere. Disse havde netop ved deres indsats for at udvide historiens område, ved at inddrage den statistiske metode og i det hele taget ved deres erfaringsvidenskabelige tilgang til det historiske materiale, bidraget til at gøde jorden for en mere materialistisk historieforskning, (hvilket ikke er det samme som marxistisk historievidenskab).

Den positive vurdering af den borgerlige historieforskning forlades imidlertid senere til fordel for en markeret kritik. Det skyldes efter min mening to forhold. For det første fordi lovmæssighederne har et grundlæggende andet indhold i positivismen end i den historiske materialisme. De positivistiske lovmæssigheder er dels en systematisering af et givet datamateriale med henblik på en sikrere empirisk fundering af erkendelsen. Og de er dels snævert knyttet til årsagssammenhænge i forbindelse med slutninger fra kendt til ukendt materiale. Et eksempel: hvis et givet kildemateriale viser en række tilfælde med sammenhæng mellem kornhøstens størrelse og antallet af barnefødsler, kan man i første omgang udforme en lov med dette indhold, og i anden omgang anvende loven enten på perioder, hvor kildematerialet er mere sparsomt med hensyn til den ene side af ligningen (i det mindste som hypotese), eller man kan anvende den på fremtiden.

Det er afgørende, at positivistiske love intet har at gøre med udpegningen af drivkræfter i historien. Det er imidlertid tilfældet i den historiske materialisme. Dernæst - og det er vigtigere - er lovmæssighederne i den historiske materialisme relativiseret. Her er der ikke tale om en absolut ligning som: hvis a (f.eks. større høst) så b (f.eks. flere fødsler), men alene om lovmæssigheder af tendentiell karakter, f.eks. profitratens tendens til fald. Alt andet lige vil profitraten falde

med en ændret kapitalsammensætning, dvs. når større dele af kapitalen investeres i maskiner m.v. i forhold til lønudgifterne. Men alt andet er ikke lige i de konkrete forhold, der er forskellige faktorer, der kan virke modsat, f.eks. sænkning af lønnen.

Selv om Bang i det store udviklingsperspektiv har en langt mere absolut forståelse af lovmæssighederne i den historiske materialisme, mener jeg, at det er den ene del af forklaringen på hans stigende skepsis over for den borgerlige historievidenskab. Men i denne sammenhæng må det også understreges, at der er forskel på Bangs faghistoriske værker og hans socialistiske skrifter. I de første (der jo stort set ophører efter 1906) fastholdes den positivistiske opfattelse af historiens lovmæssigheder, mens den historisk materialistiske opfattelse formuleres i de sidste. Bang formår med andre ord ikke op til ca. 1906 at forene den historiske materialismes lovmæssighedsbetragtninger med en konkret historisk forskning. I det omfang, det overhovedet lykkes, er det i mandagsartiklerne.

Men for det andet udvikles den borgerlige historieforskning i perioden væk fra den klassiske positivismes fremhævelse af lovmæssighederne til fordel for en fokusering på den sikre viden, til fordel for en præcis skildring af begivenhederne uden at diskutere drivkræfter, lovmæssigheder m.v. Dette sidste vil jeg prøve at belyse i det følgende ved at se på den videnskabsteoretiske udvikling omkring det kritiske gennembrud, samtidig med at det sættes ind i en større, samfundsmæssig sammenhæng.

Det kritiske gennembrud - og Bang

Det kritiske gennembrud kan ikke forstås alene ud fra den periode, jeg hidtil har behandlet. Derimod er der en vis rimelighed i at vurdere det ud fra perioden fra midten af 1880'erne (Erslevs hektograferede Grundsætninger kom i 1887) til omkring 1911, hvor Erslevs festskriftafhandling *Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Teori*, og den reviderede udgave af *Grundsætninger, Historisk Teknik* udkom. Disse skrifter opsummerer og videreudvikler en række af de centra-

le problemstillinger, som prægede gennembruddet for den positivistiske fundering af historievidenskaben.

Erslev formulerer i Historieskrivning nogle problemer og modsætninger af grundlæggende videnskabs- og erkendelsesteoretisk karakter, modsætninger, som han selv angiver i forskellen mellem historievidenskab og -skrivning:

"Historieskrivningen stræber efter at male Fortiden levende og anskueligt; men at afbilde Virkeligheden er ikke Videnskab (Rickert), og Historieskrivningens Maal er heller ikke at skildre, men at forstaa (...) Historieskrivningen kan saa lidt faa alt med, hvad vi veed om Fortiden, som den kan indskrænke sig til, hvad vi veed, og den kan derfor heller ikke videnskabeligt bevise, hvad den udtaler. Historieskrivningen maa for at naa sit Maal anvende kunstneriske Midler, som Videnskaben intet har at gøre med. Historieskriveren vælger og vrager ud fra sit personlige Staaede, og Historieskrivningen faar derved et subjektivt Præg, der fjerner den fra Videnskaben."(87)

Modsatningerne kan sammenfattes til en modsætning mellem to elementer:⁸⁸

På den ene side et empiristisk eller nypositivistisk element, hvor erkendelsen ses som identisk med observation, umiddelbar og direkte iagttagelse. Den historiske erkendelse er, kort sagt, en simpel afspejling af den fortidige virkelighed, hvor historikeren udelukkende tillægges en formidlende rolle i forskningsprocessen, fungerer som 'spejl'. Det betyder, at historikerens subjektivitet er en fare for objektiviteten, er en kilde til fejl, der skal søges elimineret eller isoleres. Sammen med denne opfattelse hævder Erslev et monistisk metodeprincip, den naturvidenskabelige metode er metoden frem for alt, og dermed også målestok for den historiske videnskab. Kildekritikken indtager sin plads som historievidenskabens specialitet, som forudsætning for, at de nævnte principper er gennemførlige. En videnskabelig analyse på dette grundlag giver ikke plads for et videnskabeligt udvalgs-kriterium. Det positivistiske videnskabsbegreb hævder, at alle dele af eller aspekter ved den fortidige virkelighed, at alle detaljer principielt er lige vigtige svarende til, at erkendelsen er en afspejling af virkeligheden.

På den anden side indgår der et hermeneutisk element hos Er-

slev. Her er historikeren ikke alene en kilde til fejl, men også en kilde til forståelse, dvs. har en konstruktiv og positiv funktion i forskningsprocessen. Historikerens subjektive erfaringer og dømmekraft er en forudsætning for forståelsen af fortidens menneskeliv, tanker og følelser og er udgangspunktet for at foretage en udvælgelse blandt fortidens begivenheder. Rekonstruktionen involverer historikerens videnskabelige fantasi, der skaber et billede af den fortidige virkelighed.

Selv om Erslev i 1911 medgiver hermeneutiske elementer en vis værdi i modsætning til hans standpunkt i konstitueringsfasen i 1880'erne og 1890'erne, er det positivistiske element det grundlæggende og dominerende element. Kravet om, at videnskaben er bundet til virkeligheden, er stadig det fundamentale, hvorved historievidenskaben har til opgave at afspejle virkeligheden.⁸⁹

Artiklen Historieskrivning udgør så at sige slutpunktet for en længere proces, hvor Erslev problematiserer sit oprindelige standpunkt. Forløbet består dels i en filosofisk og en historiografisk orienteringsfase og dels i en revision af kildekritikken,⁹⁰ hvor udviklingen - naturligt nok - var mest manifest. Erslev opgiver allerede i foredraget og artiklen Historikeren i sit Værksted (1907) delvist den materielle kildebestemmelse til fordel for funktionelle bestemmelser. I stedet for to kildetyper, levninger og beretninger, skelner han her mellem to slutningsmåder, levnings- og beretningsslutning,⁹¹ det vil sige, det er historikerens måde at udnytte kilderne på, der er sat i fokus. Men også her viser positivismen sig dominerende. Erslev vil kun anvende det funktionelle kildebegreb i forbindelse med slutning fra kendsgerninger til virkeligheden; denne proces kræver en fortolkning og dermed en konstruktiv indsats fra historikerens side. Men slutningen fra kendsgerninger til virkelighed skal for det første tilnærmes observationen så meget som muligt, historikeren skal ud fra sine iagttagelser opfatte sig som formidler af erkendelsen: levningsslutningen er således principielt sikrere end beretningsslutningen.⁹²

For det andet får det funktionelle kildebegreb i og med, at det er begrænset til at gælde slutning til virkeligheden ikke konsekvenser for selve kildeprøvelsen. Her fremlægger Erslev stadig en materiel betragtning, idet den skal foretages på hver

enkelt kilde for sig, uden hensyn til historikerens problemstilling.⁹³

Positivismens dominans hos Erslev medfører altså en udskillelse af kildekritikken som teorineutral, som en teknisk iagttagelsesmåde,⁹⁴ der må anvendes på tilvejebringelsen af kendsgerninger, uanset hvordan historikerne mener, materialet bagefter skal behandles. Denne måde at adskille kendsgerningsetableringen og sammenstillingen af kendsgerninger, adskillelsen mellem teknik og metode, på, er "nærmest en skærpelse af det positivistiske synspunkt, som ligger bag ved adskillelsen af kildekritikken og realkritikken, sådan som det er tilfældet i Grundsatninger".⁹⁵

Erslevs delvise erstatning af det materielle kildebegreb med det funktionelle og hans skelnen mellem historievidenskab og -skrivning udtrykker en konflikt i forbindelse med anvendelsen af det positivistiske videnskabsbegreb, historieforskningen. Konflikten for Erslev udspiller sig især omkring historikerens rolle i forskningsprocessen (udvælgelse, slutning til virkeligheden og syntesedannelse) og omkring ønsket at kunne skabe læselige fremstillinger af fortidens historie, et problem, han selv var stødt på blandt andet i forbindelse med arbejdet på Danmarks Riges Historie. Erslevs løsning af konflikten består i, at han principielt vil fastholde, at historieforskningen skal udøves på grundlag af det positivistiske videnskabsbegreb: herved konstitueres historievidenskaben. Men han fastslår imidlertid også, at det i praksis, ved en fremstilling eller en syntese, er nødvendigt at foretage en udvælgelse, der imidlertid ikke kan begrundes videnskabeligt: herved karakteriseres historieskrivningens uvidenskabelighed. Erslev indfører altså, kort sagt, en skelnen mellem historievidenskab og -skrivning for at fastholde historieforskningens videnskabelige karakter i positivistisk forstand.

Videnskabsteoretiske modsætninger

Hvad er baggrunden for, at disse modsætninger finder indpas og udvikles hos Erslev? Jeg har allerede antydnet, at hans prakti-

ske forskning i forbindelse med forsøg på en bredere anvendelse af det positivistiske historiebegreb spiller en rolle. Men det er langt fra en tilstrækkelig forklaring. Det er i første omgang nødvendigt at inddrage den internationale videnskabsteoretiske udvikling. Her genfindes positivismens problemer: netop som den er i færd med at slå igennem i historieforskningen, mødes den af en stærk udfordring fra mere subjektivistisk orienterede videnskabsteoretiske tendenser, først og fremmest nykantianismen. Efter at historismens subjektivistiske teorikompleks i en lang årrække har været udsat for kritik, samtidig med at problemerne med at bestemme historiens metode viste sig uoverstigelige for den klassiske positivismen, sætter der sig en modoffensiv ind mod positivismen fra nykantianismens og i et vist omfang fra Diltheys side i 1890'erne og fremefter. Modsætningen mellem objektivismen og subjektivismen antog således nye former, hvori den første (og dermed positivismen) blev relativt svækket. Inden jeg prøver at give en nærmere beskrivelse heraf, skal jeg imidlertid fremhæve vigtigheden af at forstå, at videnskabsteoretiske tendenser udvikler sig dels i forhold til hinanden i form af modsætninger og tilnærmelser og dels i forhold til det omgivende samfund. Det sidste vil jeg lade ligge lidt endnu, og i øvrigt kun inddrage i forbindelse med det kritiske gennembrud i Danmark. Det første er ensbetydende med, at en forsker, der befinder sig i et konkret modsætningsfelt og forskningssituation sjældent (eller aldrig) udelukkende kan forbindes med én bestemt videnskabsteoretisk tendens, men netop reflekterer modsætningsfeltet i sine såvel teoretiske som praktiske løsningsforsøg på de behandlede problemer. Jeg vil derfor fokusere på nogle af de væsentligste videnskabsteoretiske modsætninger og udlade en egentlig forskerorienteret videnskabshistorisk oversigt; det væsentlige for mig er at få antydet modsætningsfeltets indhold.

Man kan udskille fire videnskabsteoretiske hovedretninger,⁹⁶ som satte deres præg på 1800-tallets videnskabelige udvikling: historismen, hvis udgangspunkt var den tyske romantik, den klassiske positivismen, hvis rødder går tilbage til oplysningsfilosofiens rationalisme, nypositivismen og nykantianismen (nyidealismen).

Nypositivismen begyndte at manifestere sig fra 1860'erne for efterhånden at spille en fremtrædende rolle i slutningen af århundredet. Dens filosofiske foregangsmand var Ernst Mach (1838-1916), og inden for historie spillede Charles Langlois (1863-1929) og Charles Seignobos (1854-1942) en fremtrædende rolle. Ligesom ved den klassiske positivisme var perspektivet fokuseringen på det virkelige, det sikre og det nyttige set i lyset af ønsket om at forbedre de menneskelige livsvilkår ved, at menneskene fik bedre indsigt i virkeligheden og dermed i mulighederne for at hjælpe sig selv i kampen for tilværelsen.⁹⁷

Nykantianismen begyndte først at få betydning omkring århundredeskiftet. Dens udgangspunkt "tilbage til Kant" blev først formuleret af Otto Liebman (1840-1912) med værket Kant und die Epigonen (1865) og af Friedrich A. Lange (1828-75) med hans Geschichte des Materialismus (1866). Der opstod efterhånden forskellige skoler inden for nykantianismen: Heidelberg-skolen med Wilhelm Windelband (1848-1915) og Heinrich Rickert (1863-1936) i spidsen og Marburgerskolen, hvis hovedrepræsentanter var Hermann Cohen (1842-1918), Paul Natorp (1854-1924) og Ernst Cassirer (1874-1945). Heidelbergskolen fik størst betydning for historieforskningen sammen med Wilhelm Dilthey (1833-1911), som mere eller mindre udpræget repræsentant for nyidealismen. Marburgerskoler orienterede sig mere i en etisk socialistisk retning og spillede dels en vis filosofisk rolle i revisionismedebatten i socialdemokratierne omkring århundredeskiftet, men slår først for alvor igennem i socialdemokratierne i 1920'erne og var dels den filosofiske baggrund for kulturradikalismen i Danmark i mellemkrigstiden.

De to modsætningsfelter, jeg vil tage op, er 1. erkendelsesteorien og 2. forholdet mellem natur- og humanvidenskaberne (herunder historie), hvilket også involverer spørgsmål som lovmæssigheder og generaliseringer og udviklings- eller fremskridtsbegreberne.

1. Erkendelsesteorien: Begge retninger inden for positivismen hyldede en simpel afspejlingsteori; erkendelsens udgangspunkt var den direkte iagttagelse af fænomenerne, dvs. erkendelsen var en proces mellem et givet, virkeligt objekt og et givet

subjekt. Både objekt og subjekt var givet før selve erkendelsesprocessen og modstilledes hinanden i processen i den forstand, at erkendelsen som sådan bestemtes i forhold til det virkelige objekt. Erkendelsesprocessen bestod derefter i, at dette indhold uddrages (afspejles) af det erkendende subjekt fra det virkelige, objektet. Subjektets rolle i erkendelsesprocessen er således at fungere som 'spejl', dvs. at historikerens opgave så at sige er at afspejle den fortidige virkelighed, på samme måde som et landkort er en afspejling af et geografisk område, hvor kun målestokken er variabel. Sandheden om den fortidige virkelighed fremgår med andre ord direkte af det empiriske materiale. Historikerens rolle kan altså siges at være mekanisk, og i det omfang, den ikke er det, er den en kilde til fejl.

Den historistiske eller hermeneutiske erkendelsesteori har også iagttagelsen eller sansningen som udgangspunkt. Men i modsætning til positivismen hævdede man, at subjektet via visse erkendelsesformer (tid og rum) og -kategorier (f.eks. kausalitet) former iagttagelsen. Disse erkendelsesformer og -kategorier er rekurrente, dvs. de eksisterer altid før erkendelsesprocessen. Man opererede på denne måde med to slags objekter: det virkelige objekt (tingen i sig selv) og det formede og ordnede objekt (tingen for os). Det erkendende subjekt havde altså en positiv, en skabende funktion i erkendelsesprocessen i kraft af objektets omformning. Hertil svarer, at sandheden for hermeneutikere ikke fremgik direkte af det empiriske materiale, men fremkom ved en forståelse af sammenhængen, af helheden, der så at sige blev liggende latent i det empiriske materiale. Man ville bag det observerede, idet man hævdede, at helheden er andet og mere end de indgående elementer. At forstå sammenhængen var således baseret på historikerens indlevelse i den fortidige virkelighed (forståelsesbegrebet). Videre var det karakteristisk, at man hævdede tesen, at videnskabelig erkendelse om en begivenhed m.v. alene kunne opnås, hvis den erkendes i sin udvikling, og tesen, at denne erkendelse måtte indbefatte indsigt i de psykiske forløb, dvs. måtte indbefatte den menneskelige vilje.

For nykantianismen begik historismen og positivismen den sto-

re fejl, at de blindt troede henholdsvis på fornufts-metafysikken eller på erfaringen. Nykantianismen forlangte nok en tilbagevenden til Kant, men man gjorde også op med dele af hans filosofi: 1. tingen i sig selv afvistes som et metafysisk spørgsmål, dvs. som ubesvarligt, 2. muligheden af en metafysik ud over transcendentalfilosofien afvistes, og 3. man foretog tendentielt en begrænsning eller omfortolkning af alle erkendelsesteoretiske spørgsmål til videnskabsteoretiske spørgsmål: udgangspunktet skulle tages i de faktisk eksisterende videnskaber og erkendelsesteoriens opgave var så at finde grundlaget for disse uden at intervenere i den fagvidenskabelige praksis.

Erkendelsesprocessen blev set som en fremadskridende omformning af det råmateriale, som fremtræder for os i vores sansning. Vi skaber et begreb om ting og om relationerne mellem ting, vi stræber efter at rationalisere den i og for sig irrationelle virkelighed. Så snart et begreb er dannet, eller en dom (vurdering) er fældet, står vi over for et Bør (ein Sollen), som gælder uanset alle hensyn til nytte eller velfærd. I dette forsvar for erkendelsen som en skabende proces var der en vis overensstemmelse med historismen, ligesom der var en vis enighed om forståelsesbegrebet og om nødvendigheden af, at et fænomen kun kunne erkendes i sin udvikling.

En vigtig forskel mellem de nævnte erkendelsesteorier var opfattelsen af det erkendende subjekts rolle i erkendelsesprocessen, og den var vigtig, fordi den fik konkrete konsekvenser for, hvordan historieforskningen skulle gribes an, både med hensyn til den kritiske bearbejdning af det empiriske materiale og med hensyn til rammerne og mulighederne for at skabe synteser over den fortidige virkelighed.

2. Forholdet mellem natur- og humanvidenskaberne: Blandt modsætningerne mellem de forskellige videnskabsteoretiske retninger var spørgsmålet om humanvidenskabernes forhold til naturvidenskaberne centralt. For positivismen var naturvidenskaben mønstervidenskaben, der satte normerne for den videnskabelige fremgangsmåde på alle områder. Det vil sige, man hævdede en overensstemmelse mellem naturfænomener og menneskeskabte, samfundsmæssige forhold. En overensstemmelse, der betingede en me-

todisk monisme, at der kun er én videnskabelig metode, hvis udgangspunkt er den direkte iagttagelse af fænomener og af relationerne imellem dem - hvilket skulle sikre en akkurat analyse af fænomenernes omstændigheder. Det var her, den historiske kildekritik fandt sin videnskabsteoretiske begrundelse i positivismen: i og med en direkte iagttagelse af fortiden er umulig (ligesom eksperimenter på samfundsforhold), er det kildekritikkens opgave at erstatte denne.

I Danmark var det intellektuelle klima præget af den konflikt, Søren Kierkegaard "havde rejst mellem religion og videnskab, mellem tro og viden, mellem sandheden som subjektivt og sandheden som objektivt begreb".⁹⁸ Konflikten blev søgt løst til fordel for erfaringsvidenskaben, positivismen, og på baggrund heraf med psykologiens indtrængen i videnskaberne. Et punkt, hvor den videnskabelige udvikling i Danmark var længere fremme end i Tyskland, Frankrig og England. Forholdet mellem erfaringsvidenskaben og teoridannelsen så med andre ord anderledes ud i Danmark.

Opfattelsen af naturen og dens udvikling spillede en mindre rolle i historismen. For historismen var det afgørende at formulere en opposition til Hegels a priori begreb (uafhængighed af sanseerfaringen), som hævdede, at historien er ledet af et fornuftsprincip. Heroverfor hævdede historismen, at historievidenskaben var en selvstændig erfaringsvidenskab, der intet har at gøre med spekulative konstruktioner. Det betød, at historievidenskaben ved hjælp af erfaringen skulle give en så objektiv beskrivelse som muligt af alle menneskelige handlinger, følelser, tanker, af hele kulturlivet. Historismens afgrænsning af historievidenskabens objekt tog sit udgangspunkt i, at kun menneskene har en historie, idet kun disse har en bevidsthed, der sætter dem i stand til at udføre en målrettet handlen. Denne skelnen mellem natur- og humanvidenskaberne var i den tidlige historisme relativ, men den blev efterhånden skærpet, for med nykantianismen og Dilthey at blive absolut. Historismen og nykantianismen betragtede således humanvidenskaberne som videnskaber af samme rang som naturvidenskaberne, men med en grundlæggende anden indretning. Begrundelsen for denne skelnen udvikledes i takt med, at den blev gjort mere absolut:

fra at være ontologisk bestemt, dvs. givet i virkeligheden som en forskel mellem natur og menneskeskabt samfund, blev den efterhånden videnskabsteoretisk bestemt, dvs. human- henholdsvis naturvidenskabernes objekt blev bestemt forskelligt. Karakteristisk for nykantianismen var således opfattelsen, at enhver virkelighed kan betragtes generaliserende eller individualiserende. Nykantianismen var imidlertid hverken enslydende med historismen eller blot en forlængelse af den. Nykantianerne afviste Hegels metafysik som vild spekulation, men positivismen var deres hovedfjende, idet den både var den dominerende videnskabsteoretiske retning og formulerede tiltroen til erfaringsvidenskaberne mest ekstremt.⁹⁹

Modsætningen mellem den positivistiske og den historistisk-hermeneutiske tradition viser sig klart i opfattelsen af lovmæssigheder og generaliseringer. Den klassiske positivisme interesserede sig som tidligere nævnt ikke synderligt for enkeltstående fænomener i den historiske udvikling, men mente, at historieforskningen analogt med naturvidenskaberne skulle afdække historiens lovmæssigheder og etablere generelle love, især udviklingslove. Standpunktet var, at det eneste, der kan erkendes, er de konstante forhold mellem fænomenerne: al virkelig erkendelse har karakter af generelle love. Det væsentlige for historieforskningen - og anden forskning - var således det normale, regulære, det stadigt og overalt forekommende, hvor enkeltfænomenerne som helhed var uden betydning. Udviklingsbegrebet bestod således i at tegne billedet af et mekanisk univers (menneskene inklusiv), hvis udvikling forløber i overensstemmelse med mekanikkens love. Til dette standpunkt knyttede der sig forskellige former for tro på fremskridtet - svarende til det liberale industriborgerskabs mere og mere centrale samfundsmæssige stilling. Der var en mangfoldighed af fremskridtsbegreber i perioden, men mest centralt stod den liberale opfattelse, at oplysningens og intellektuelle fremskridt spiller en afgørende rolle for den samlede samfundsmæssige udvikling. Fremskridtoptimismen var af stor betydning for den klassiske positivisme. Og her lå en af de vigtigste berøringsflader mellem positivismen og 2. Internationales historiske materialisme. Begge formulerede et endimensionelt fremskridtsbegreb: det gik

fremad - og det med naturnødvendighed - mod en stadig højere samfundsorden og kultur.

Den historistiske udviklingstanke havde en anden karakter; den var mere erkendelsesteoretisk orienteret, jævnfør tesen om, at virkelig viden om en foreteelse kun nås, hvis dens opståen, udvikling og eventuelle undergang analyseres. Fælles for historisterne var en afvisende holdning til generaliseringer inden for humanvidenskaberne. Ikke fordi man mente, at der ikke kunne formuleres historiske love, men fordi historiens forløb på grund af den menneskelige viljes betydning ikke er reducerbar til et antal generelle påstande, til et antal lovmæssigheder. Afgørende i ethvert udviklingsforløb er det individuelle og unikke, og dermed i første række individernes motiver til handling. Historievidenskaben blev således set som en individualiserende videnskab, hvis objekt er konkrete individualiteter, der kun forekommer på ét bestemt sted og til en bestemt tid, og som aldrig gentages. Individualiteter blev ikke blot forstået som individer, men bredt som enhver tildragelse eller ethvert begivenhedskompleks, dvs. en massebevægelse eller et begivenhedsforløb blev også forstået som individualiteter. Man lagde vægt på forskellene, på den unikke individualitet, på de konkrete forhold, og i den forstand blev historie bestemt som virkelighedsvidenskaben, der vurderer enhver periode på dens egne præmisser. I forlængelse heraf gjorde historisterne op med idéen om fremskridt som et entydigt begreb til fordel for en understregning af fremskridt som et flertydigt, sammensat begreb.

Forståelsen af de konkrete individualiteter krævede - idet ethvert historisk materiale blev forudsat at være unikt - nærstudiet af de historiske kilder, idet det er her og kun her, man kan hente den nødvendige viden: historisterne fokuserede på det empiriske materiale, på mangfoldigheden af kendsgerninger, fordi de bærer vidnesbyrd om unikke tildragelser. Her lå historismens begrundelse for kildekritikken. I den forstand var kildekritikken et integreret moment i historismen, et moment, der ikke stod i modsætning til de mere spekulative og subjektivistiske sider, som jeg ikke skal komme nærmere ind på, ud over at de blandt andet manifesterede sig i den intuitive erkendelsesform.

Modsætningen på spørgsmålet om lovmæssigheder skiftede karakter og blev opblødt med nypositivismens fremvækst hen mod 1800-tallets slutning. Nypositivismen lagde ikke nær samme vægt på udviklingslove og fremskridtstro som den klassiske positivisme. Den betegner dermed et forsøg på at løse de problemer, som den klassiske positivismes lovmæssighedsbetragtninger mødte f.eks. i historievidenskaben. Det afgørende for nypositivismen var først og fremmest den sikre viden, der blev bestemt som det observerbare, og det man ud fra det observerede kunne slutte sig til ved hjælp af logiske regler. Videnskabelig erkendelse kan kun udtale sig om fænomener, men den kan ikke komme bag dem og fastlægge de grundlæggende årsager. Etableringen af generelle love lå ikke på alle områder af erkendelsen inden for det sikre, dvs. de kan ofte ikke gives en tilstrækkelig sikkerhed i forhold til empirien. Det betyder yderligere, at naturvidenskaberne ikke længere havde helt den samme karakter af at være mønstervidenskab, om end den metodiske monisme ikke blev opgivet. Men det må understreges, at nypositivismen ikke afviste generelle love. At den sikre viden blev sat i højsædet, betød snarere en forskydning fra lovmæssighederne til deres konkrete funktion og udtryk, til den historiske specificering af lovmæssighederne. Nypositivismen bevægede sig i den forstand bort fra den klassiske positivismes mekaniske udviklingsopfattelse (determinismen), hvorved nypositivismen på dette punkt medførte en skærpelse af empirismen.

To faser i det kritiske gennembrud

For at vende tilbage til Erslev og det kritiske gennembrud i Danmark: man kan i lyset af disse videnskabsteoretiske modsætninger tale om to faser i Erslevs historieteoretiske udvikling.

Den første fase fra 1880'erne til slutningen af 1890'erne, hvor det dominerende var opgøret med historismens subjektivism og idealisme. Det kom til udtryk i et omfattende opgør med C. Paludan-Müller, der i overensstemmelse med historismen lagde hovedvægten på historikerens skabende funktion og så omdrejningspunktet i det kritiske arbejde i historikeren. Erslev ville i

modsatning hertil udvikle almengyldige principper for metodisk kritik, dvs. han vendte sig mod historismens/Paludan-Müllers anvendelse af intuition og divination i kritikken. Erslev ville med andre ord udarbejde en positivistisk funderet kildekritik, hvis udgangspunkt var, at al erkendelse bygger på direkte iagttagelse. Konkret medførte det en prioritering af levnene på bekostning af beretningerne, fordi de første umiddelbart er rester af den fortidige virkelighed. Beretningerne skulle først udsættes for en særlig kritik og i øvrigt konfronteres med de oplysninger, der stammede fra levnene.

På denne måde blev historien konstitueret som videnskab af kildekritikken, idet den tager højde for, at man ikke som i naturvidenskaberne kan foretage en umiddelbar iagttagelse og gennemføre eksperimenter.

Dernæst vendte Erslev og det kritiske gennembrud sig mod fokuseringen på den politiske historie, på statshistorien, og udvidede historieforskningens område til hele samfundsudviklingen, også de socio-økonomiske forhold.

Endelig kom de historiske lovmæssigheder til at spille en vis rolle, eksempelvis i Erslevs disputats Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede (1879). Afhandlingens udgangspunkt er den generelle lov, at hele Europa var vidne til en udvidelse af monarkiets magt i 1500-tallet, og herudfra deducerede Erslev den hypotese (som stod i modsætning til den hidtidige forskning), at dette forhold også gjaldt Danmark. Ved at foretage en økonomisk-statistisk undersøgelse af forholdene i lensvæsnet - fordi det efter Erslevs mening dels giver en ligefrem målestok for magtforholdet og dels kan behandles tilnærmelsesvis eksakt¹⁰⁰ - påviste Erslev, at loven også gjaldt for Danmark.

Overgangen til den anden fase i Erslevs forfatterskab markeredes først af artiklen Historie i Salmonsens Konversationsleksikon (1899), hvor modsætningen mellem det positivistiske og det hermeneutiske element viser sig i form af introduktionen af forståelses-begrebet: forskellen mellem fortidens og nutidens mennesker betinger, at historikeren for at nå en virkelig forståelse af fortiden må løsrive sig fra sit udgangspunkt i nutiden.¹⁰¹ Dertil er afsnittet om historieskrivningen til en vis grad hermeneutisk orienteret, idet historikerens fantasi og

skabende evne nu tildeles en positiv funktion, når fortiden skal sammenfattes i en anskuelig skildring - hvilket dog også betyder, at historie ikke blev set som en fuldt udviklet videnskab.¹⁰²

Modsætningen viste sig også ved udarbejdelsen af Den senere Middelalder som andet bind af Danmarks Riges Historie (1898-1905), hvor kildematerialets karakter lagde alvorlige hindringer i vejen for Erslevs bestræbelser på at skabe en syntese, en livfuld skildring af middelalderens begivenheder.¹⁰³ Erslev resignerede, men det foranledigede altså nogle videnskabsteoretiske overvejelser.

Det problem, Erslev stod overfor, var forholdet mellem det positivistiske objektivitetskrav og historikerens aktive rolle i forskningsprocessen i form af at foretage en udvælgelse blandt kendsgerningerne og en vurdering af deres betydning i en større sammenhæng, og i form af at skabe en syntese over den fortidige virkelighed. Problemerne blev - under indtryk af den internationale videnskabsteoretiske situation - løst med et modsætningsfyldt standpunkt. Et standpunkt, hvor det positivistiske element dominerede: det er historievidenskabens opgave at afspejle den fortidige virkelighed som helhed, idet alle dele af denne virkelighed er principielt lige vigtige; der kan ikke angives videnskabelige kriterier for den udvælgelse, som er nødvendig i en historisk fremstilling eller syntese.

Inden for historieskrivningen accepterede Erslev derimod subjektivitet, udvælgelse og anvendelse af kunstneriske midler, som samlet fjerner den fra videnskaben. Ligeledes fremlagde han en hermeneutisk bestemmelse af dele af forskningsprocessen, hvor det løste nogle af de problemer, som det positivistisk udgangspunkt rejste (f.eks. ved den delvise accept af det funktionelle kildebegreb). Som helhed var det klare formål at forsvare og sikre den positivistiske dominans i videnskabsbegrebet, netop ved at udskille de subjektivistiske momenter fra den videnskabelige proces.

De vanskeligheder, Erslev i anden fase havde med at tilslutte sig én af de videnskabsteoretiske positioner, belyses af den generelt uafklarede videnskabsteoretiske situation omkring århundredeskiftet. I denne situation ligger der:

"en væsentlig begrundelse for at betone kildekritikkens selvstændighed og almengyldighed. Skærpelsen af adskillelsen mellem kildekritik og realkritik til at kildekritikken kun er en teknisk iagttagelsesmåde, medfører at kildekritikken er teorineutral og dermed uden for diskussion. Erslev har dermed givet et teoretisk fundament, der begrundet hans kritiske virksomhed i forhold til den uafklarede historiografiske situation; han har desuden begrundet den historieskrivning, han selv har forsøgt sig med i Danmarks Riges Historie, ud fra overvejelser over historieskrivningens praksis og funktion."(104)

Men det kritiske gennembrud var ikke blot et led i grundlæggelsen af en ny historietradition. Det var også led i udviklingen af de politiske og ideologiske modsætninger, der udspillede sig på baggrund af en bestemt økonomisk udvikling i det danske samfund.

Det kritiske gennembruds politiske og ideologiske baggrund

Et af de vigtigste aspekter ved det kritiske gennembrud var udvidelsen af historiens område til at være andet og mere end politisk historie, statshistorie. Udvidelsen forløb gennem hele den behandlede periode og 'fuldbyrdes' først i mellemkrigstiden. Erslev, Fridericia, m.fl. beskæftigede sig således i stort omfang med den politiske magts historiske udvikling, om end de udvalgte emner relativt hurtigt blev forskudt i retning af de sociale og økonomiske aspekter.

Denne proces hang sammen med gennembrudsmændenes tilknytning til radikalismen, som blev en stadig vigtigere politisk og ideologisk faktor i slutningen af 1800-tallet. Radikalismen var ikke den vigtigste politisk-ideologiske retning, men den fik en stadig større betydning for den form, hvori den dominerende modsætning i Danmark udspillede sig.

Efter de nationalliberales nederlag i 1864 og med forfatningen af 1866¹⁰⁵ som optakt, kom den politiske og ideologiske hovedmodsatning til at gå mellem på den ene side godsejere og handelsborgerskab som de vigtigste klasser samt officerer, embedsmænd og den københavnske intelligentsia - forenet i Højre - og på den anden side bondeklasserne (store og mellemstore gård-

mænd, husmænd og landarbejdere) og den svage, men voksende arbejderklasse, dvs. Det Forenede Venstre og Socialdemokratiet. Parlamentarisk forløb modsætningen mellem Folketinget, hvor Venstre - efterhånden i alliance med Socialdemokratiet - havde flertal, og Landstinget, som Højre sad tungt og godt på. Mod-sætningerne udspillede sig som en langvarig magtkamp. Dels om den dominerende rolle i det nye sociale og økonomiske system, der var under udvikling, og dels om selve den politiske magt i form af regeringsmagten. At hovedmod-sætningen fik denne konkrete form i Danmark, skal ses i lyset af, at kapitalismen nok internationalt slog igennem i sidste halvdel af 1800-tallet, men at gennemslaget var en ulige proces: i de vigtigste lande, England, Tyskland (Preussen), Frankrig og USA foregik gennemslaget med industrien som den klart vigtigste sektor, mens landbruget i Danmark på grund af landets placering i forhold til verdensmarkedet og den internationale arbejdsdeling indtog en fremtrædende position i processen. Industriens udvikling til at blive den primære sektor var en længerevarende proces i Danmark; det er f.eks. omkring godsejere og større bønder, at lønarbejdet vinder indpas. Side om side med den kapitalistisk svagt udviklede, håndværksmæssige fremstillingsvirksomhed, var der en relativt stærkt centraliseret handelskapital. Med denne som udgangspunkt og understøttet af godsejerne dannedes finanskapitalen fra 1860'erne og fremefter; omkring Privatbanken etableredes eksempelvis ofte monopolagtige selskaber inden for transport og kommunikation. Men som helhed var modsætningen mellem arbejderklasse og (industri)borgerskab af sekundær betydning - om end under udvikling - hvorfor de to parter nødvendigvis måtte forholde sig til den dominerende modsætning. Danmark var stadig et landbrugsland, og netop i kraft af det svage industriborgerskab spillede bønderne og småborgerskabet en relativt stor rolle på den politiske scene og i det ideologiske liv. Bønderne udgjorde imidlertid ikke én, men flere klasser. De borgerlige, liberale bønder med store gårde, der blev ledende i andelsbevægelsen, og som beskæftigede husmænd og landarbejdere. De småborgerlige, radikale og demokratiske gårdmænd med kun få beskæftigede ud over familien. Husmændene, som supplerede deres indtægter fra husmandsbruget med lønarbejde, og endelig de besiddelsesløse

landarbejdere. Storbønderne og de mellemstore gårdmænd spillede langt den vigtigste rolle.

Højre, hvorom dansk erhvervsliv grupperede sig, var helt klart stærkest, men bønderne var dog i besiddelse af så megen styrke, at de kunne bekæmpe godsejervældet under parolerne frihed og ret til politisk indflydelse. En styrke, der ikke mindst blev hentet i en omfattende organisering, økonomisk i andelsbevægelsen, politisk i Det Forenede Venstre og ideologisk i højskolebevægelsen. Bøndernes overordnede mål var parlamentarisme, og heri støttedes de af husmænd og arbejdere. Derudover var statsudgifternes størrelse og finansiering samt forsvarsbevillingerne de vigtigste stridsspørgsmål. Højre afviste parlamentarismen, men indgik i perioden 1866-75 og især under C.E. Frijs' ministerium en række kompromisser med Venstre omkring mere konkrete sager. Modsætningen skærpedes imidlertid i 1875, da J.B.S. Estrup blev konsejlspræsident, idet det var udtryk for, at den del af Højre, der ikke ville fortsætte kompromisserne med Venstre, overtog regeringsmagten fra den nationalliberale fløj, der efter 1871 var blevet svækket med radikalismens fremmarch i deres hovedbastion, den københavnske intelligentsia. Det blev optakt til den såkaldte provisoriestrid.

Den første virkelige konfrontation fandt sted i foråret 1877, og den mundede ud i Folketingets hjemsendelse og den første provisoriske finanslov. Et andet resultat af konfrontationerne var Venstres splittelse mellem dem, der satsede på kompromisser, og dem, der ville fastholde konfrontationspolitikken over for Højre. Som helhed betød det, at kamplinien blev opgivet for en tid.

Venstres relative politiske svækkelse faldt sammen med krisen i 1870'erne, der først ramte landbruget. Krisen blev overvundet ved en omfattende omlægning af landbrugsproduktionen fra vegetabiliske til animalske produkter. Omlægningen blev i stor udstrækning bragt til veje via andelsbevægelsen, der dermed for alvor slog igennem i 1880'erne. Omlægningen blev yderligere styrket af højskolerne, hvor der blev formidlet den nødvendige viden om landbrugsproduktion samtidig med, at bønderne fik en almen kulturel oplysning på et grundtvigiansk grundlag, der forenede de "klassiske liberale idéer om frihed og lighed med

bøndernes folkelige, traditionsbundne religiøsitet og nationalfølelse".¹⁰⁶

I perioden 1881-85 holdt Venstre sig til den såkaldte visnepolitik, en passiv obstruktionspolitik, der skærpede Venstres linie over for Højre. Baggrunden var de bedre økonomiske forhold, der gjorde bønderne uafhængige af de konservative godsejere og købmænd. Men visnepolitikken var også en modus vivendi, der afspejlede et ændret styrkeforhold internt i Venstre (radikalismens styrkelse) og i alliancen med Socialdemokratiet (arbejderbevægelsens ekspansion efter 1878). Visnepolitikken skærpede modsætningerne i Folketinget, især i 1882, og ved valget i 1884 sejrede oppositionen som helhed (moderate og radikale venstremænd og Socialdemokratiet, men også liberale højremænd). Valget efterfulgtes af en afgørende opdeling af Venstre, idet Chresten Berg trådte ud af Venstre i Folketinget og dannede Det Danske Venstre, mens Viggo Hørup sammen med de radikale dannede Det Europæiske Venstre. Afgørende var imidlertid, at omgrupperingen medførte en skærpelse af konfrontationspolitikken og visnepolitikens opgivelse i løbet af 1885-86. Finansloven blev blokeret i 1885, og Estrup-regeringen udstedte på ny en provisorisk finanslov, der i forhold til det første provisorium gav regeringen langt større beføjelser. Bønderne reagerede ved forskellige steder at nægte at betale skat, ligesom der blev dannet riffeforeninger 'til forsvar mod indre og ydre fjender'. Regeringen svarede igen med tre nye provisoriske love, der 1. gav politiet udvidede magtbeføjelser, 2. oprettede et gendarmeri, som kunne sættes ind mod riffeforeningerne, og 3. indskrænkede trykkefriheden med et forbud mod regeringsfjendtlige artikler i pressen.

Den næste finanslov (1886) mundede ligeledes ud i et provisorie - og dermed var konfrontationerne kulmineret. Venstre gik over til en 'positiv angrebspolitik', hvor man opstillede sine krav til forlig: opgivelse af provisoriepolitikken og forsvarsplanen, ophjælpning af landbrug og handel samt forbedring af arbejdernes levevilkår - men ikke krav om parlamentarisme. Yderligere blev Højre relativt styrket ved valget i 1887, og Socialdemokratiet skærpede stedvis sin holdning til Venstre ved valget i 1890, hvilket bidrog til at uddybe modsætningerne i

Venstre. Der var dermed lagt op til 1890ernes stadig mere omfattende samarbejde mellem Højre og de dele af Venstre (Bojsen m.fl.), der satsede på at standse Socialdemokratiet med en sociallovgivning sammen med Højre. F.eks. blev der indgået forlig om fattigloven i 1891. Ligeledes blev der i 1894 indgået forlig om principperne for afgørelse af stridigheder mellem de to ting, hvor Folketinget fik ret til at modsætte sig provisoriske love. Provisorierne fra 1877 og 1885-94 blev imidlertid ikke erklæret for forfatningsstridige, dvs. Estrup-regeringens handlemåde blev indirekte accepteret og kunne reelt fortsætte. Mens den forligsvenlige del af Venstre ikke længere satsede entydigt på Venstres overtagelse af regeringsmagten, var Det Europæiske Venstre ikke interesseret i social lovgivning med Højre, men i at føre forfatningskampen til ende og vinde bred opbakning bag radikalismen. Først da mente de, en social lovgivning ville være mulig og have et indhold. Forligspolitikken lagde med andre ord op til en frigørelse af Venstre fra radikalismen. Allerede i 1892 opstillede man således fælles kandidater med Højre i de kredse, hvor Hørup og Edvard Brandes var opstillet. Ved siden af Det Moderate Venstre gik bergianerne, hørupperne og den Alberti-Høgbro'ske gruppe i 1895 sammen om at danne Venstrereformpartiet, der stod for en forsigtig nølerpolitik, hvis mål var parlamentarismens indførelse.

For Højres vedkommende blev anden halvdel af 1890erne en tilbagegangsperiode, for Højre som helhed og især for den mest konservative fløj. Højre var nu så svagt repræsenteret i Folketinget, at systemskiftet var blevet en uundgåelighed. Parlamentarismen blev en kendsgerning i 1901, og Venstrereformpartiet kunne danne regering med Landstinget som den konservative garanti over for demokratiseringen. Nogen afgørende ny politik resulterede det ikke i. Men systemskiftet markerede, at den dominerende politiske modsætning var ved at ændre sig til en modsætning mellem de store og middelstore bønder, finans- og industriborgerskabet og embedsmænd på den ene side og arbejderklassen og dele af småborgerskabet: fattige bønder, husmænd og den radikale intelligentsia på den anden. Politisk-ideologisk blev modsætningen mellem en konservativ-liberal politik og en social-liberal og socialdemokratisk politik efterhånden den afgø-

rende. Bortset fra Det Radikale Venstres regeringsparentes i 1909-10 var den konservativ-liberale politik i front til 1913.

Radikalismen

Med dette modsætningsfelts udvikling som den generelle baggrund knyttede hovedpersonerne i det moderne og i det kritiske gennembrud sig ganske tæt til radikalismen, dens idéer og dens opgaver. Og til dens udvikling fra at være en ideologisk bevægelse og en del af Venstre til at blive et parti i 1905. Der er derfor grund til kort at skitsere radikalismens program og det moderne gennembrud i åndslivet.¹⁰⁷

Den radikale tradition må ses i forlængelse af de friheds- og lighedsidéer, der lå til grund for den franske revolution i 1789, og i forlængelse af den demokratiske bevægelse, som 1849-grundloven i Danmark var udtryk for. Disse idéer sammenholdt med, at radikalismens sociale basis var uden for samfundets hovedklasser, nemlig i dele af småborgerskabet, især i intelligentsiaen, gjorde, at de radikale ikke opfattede sig som repræsentanter for en bestemt klasse. Radikalismens klassebasis var nærmere bestemt at finde blandt intelligentsiaen, fattige bønder, husmænd, mindre erhvervsdrivende, liberale erhverv og småhandelnde. Det vil sige den del af småborgerskabet, der i en række demokratiske og sociale spørgsmål befandt sig i en vis overensstemmelse med arbejderbevægelsen. Netop fordi de stod uden for hovedklasserne, var de af den opfattelse, at de kunne varetage samfundets vel, at de kunne forene nyt og gammelt samt tilvejebringe et samarbejde mellem samfundsklasserne. Man fandt det vigtigt at formindske den sociale ulighed gennem en planmæssig reformlovgivning, men vel at mærke uden at ville røre ved den private ejendomsret ud over, at der skulle finde en spredning sted. Det var et punkt, hvor radikalismen fundamentalt var i modsætning til den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

De radikale var liberalister, og centralt i den liberale ideologi står det frie, fornuftsbetonede, rationelt handlende individ. En individualisme, som på den ene side hævder individets

(begrænsede) ansvar over for samfundet, og på den anden side ser staten som underordnet det enkelte individs interesser. Dette sidste betød for de danske radikale, at staten skulle afstemme forskellige interesser med hinanden, men også skabe de bedst mulige sociale, økonomiske og politiske forhold for individernes udvikling og frigørelse. Radikalismen angreb derfor på én gang det gængse nationale, moralske, religiøse og æstetiske livssyn.

De vigtigste punkter i radikalismen var først og fremmest det politiske hovedspørgsmål, parlamentarismens indførelse, og dermed en grundlovsreform, samt kritikken af de sociale forhold, solidariteten med de besiddelsesløse, antimilitarismen, antiklerikalismen og republikanismen. Kort sagt, politisk, økonomisk og kulturel frihed og lighed. For at nå frem hertil var det vigtigt for de radikale at styrke oplysningsarbejdet og højne den 'almene dannelse' og dermed sikre de underste klassers frigørelse. I den forstand fastholdt radikalismen - eller socialliberalismen - det unge, progressive (industri)borger-skabs centrale idé, fremskridtstanken. Det var idéen om fremskridtets uundgåelighed. Om at oplysning, vækst i kundskab, var den primære drivkraft i historien, som ville sikre folkets frigørelse, ville give alle en reel frihed og ligestilling,

"selve idéen om fremskridtet havde sit klasse-mæssige grundlag i det borgerskab, hvis eget fremskridt i magt, velstand og kultur klart kunne ses af alle. Den var borgerskabets erfaring, som gjordes til en generel lovmæssighed."(108)

På den baggrund er det forståeligt, at et af det kritiske gennembruds standpunkter var, at historievidenskabens samfundsmæssige betydning lå i at nedbryde myter og falske forestillinger.

Radikalismen var bagtæppet for det moderne gennembrud i åndslivet og for positivismens gennembrud i humanvidenskaberne. Men den var mere end et bagtæppe. Den udgjorde formidlingsleddet fra det politisk-ideologiske felt over filosofien til videnskaberne. Og når man taler om radikalismens sammenhæng med det moderne gennembrud og positivismens gennembrud i Danmark, er Georg Brandes (1842-1927) og Harald Høffding (1843-1931) ikke til at komme uden om. Ikke fordi de umiddelbart og direkte havde en

stor indflydelse på den politiske scene og på de politiske idéer. Men de var med til at sætte et afgørende præg på åndslivet i perioden. Deres indflydelsessfære var akademikerverdenen i København, hvor de var stærkt medvirkende til, at denne traditionelt nationalliberale bastion for en stor dels vedkommende gik over til radikalismen. Ad denne indirekte vej fik de også en vis politisk indflydelse og betydning. Men betydningen var klart størst i åndslivet, henholdsvis i litteraturkritikken og i filosofien. For histories vedkommende var det især Høffding, der fik direkte og indirekte betydning: fra at formulere positivismens filosofiske overbygning, til at forelæse i filosofikum, blandt andet i 1889, da Bang startede på historiestudiet. Her fik han sit første møde med den moderne filosofi.

Georg Brandes

Brandes' forelæsninger efteråret 1871 på Københavns Universitet blev så at sige startpunktet for det moderne gennembrud i åndslivet.¹⁰⁹ I forelæsningerne angreb han det reaktionære, nationalliberalt dominerede åndsliv og plæderede for et litterært Venstre, der skulle bekæmpe forhold, som blokerede for menneskets, individets frie udfoldelse. Harald Rue har karakteriseret Brandes som en citoyen i modsætning til en bourgeois.¹¹⁰ Det vil sige, at idéerne fra den franske revolution 1789 var de idéer, Brandes ville følge. Især idéen om frihed, frihed for det enkelte menneske, fra autoriteter, fra konventioner og fordomme, friheden til at være sig selv og udfolde sine evner, men også med ansvar over for samfundet. Individualismen indeholdt også en social forpligtigelse. Brandes' virke for de oprindelige og ideale liberale idéer fandt sted i en periode, hvor liberalismen - i overensstemmelse med det økonomiske grundlag, konkurrencekapitalismen - ændrede karakter:

"Hans position i samtiden må da fortolkes som en konsekvens af den oprindelige og ideale liberalisme, som han bevarer og forfægter i en periode, hvor det liberalistiske samfund økonomisk og politisk bevæger sig bort fra idealerne og i stigende grad afslører hykleri, ulighed og uret, de stærkeres magt, pengenes dominans, og faretruende nye konflikter. Han kommer til at stå alene, partiløs og klasseløs. Sat på

spidsen kan man sige, at han rager op som den ideale liberalist, som en målestok for liberalismens forfald."(111)

De sidste 30-40 år af 1800-tallet var præget af monopolisering, økonomisk ekspansion og af teknologiske fremskridt under en politisk konservatisme, der var blevet befæstet efter revolutionsforsøgene i 1848 og 1851 i Frankrig og af junkervældet i Preussen, ligesom den havde fået nyt blod med nedkæmpelsen af Pariserkommunen i 1871. Udviklingen foregik i liberalismens ånd, friheden for de stærke og rige, friheden til at konkurrere om verdens opdeling i nykoloniale råstofleverandører og/eller markeder. Brandes holdt imidlertid fast i den klassiske liberalisme i en tid, hvor det på grund af den økonomiske og politiske udvikling nødvendigvis var ensbetydende med radikal-demokratiske og social-reformatoriske krav. I den forstand bidrog Brandes' ideologiske frihedskamp til at fuldføre den borgerlige revolution på åndslivets område. Han medvirkede til at bane vejen for et moderne demokratisk samfund.

En vigtig del af Brandes' liberalisme var fremskridtstanken, at der ikke gives en højere ånd i historien end fremskridtets ånd. Og fremskridt var for Brandes: frihed, lykke og sandhed, det var intellektualitetens, rationalitetens, oplysningens udbredelse. Hans politiske projekt var i forlængelse heraf at skabe et fælles grundlag dels for københavnerintelligentsiaen, og dels for bønder og arbejdere, der skulle føres sammen i ånden fra 1848;¹¹² de første skulle inddrage de sidste i grundlaget for det borgerlige samfund. Målet var et mere demokratisk samfund med en bredere klassebasis end den, konservatismen kunne opvise. Det var måske her, Brandes' radikalisme var mest prægnant, men det var også her, han adskilte sig afgørende fra radikalismen som helhed. Den var netop radikal-demokratisk i sit krav om parlamentarisk demokrati og om gennemførelsen af de borgerlige lighedsideal, som en sammenfatning af den økonomiske, sociale og kulturelle kamp. Brandes, derimod, var tilhænger af en 'aristokratisk radikalisme', som formulerede en modsætning mellem massen og de store personligheder og deres rolle i historien. Det var bestemt ingen fremmed tanke for liberalismen i denne periode, ligesom det ikke var en fremmed tanke for

f.eks. de nationalliberale i deres progressive fase, op til 1850erne. Hos Brandes er dette gængse liberalistiske standpunkt imidlertid særlig iøjnefaldende, fordi det dominerede hans idé-verden.¹¹³ Brandes er i denne forbindelse ofte blevet kædet sammen med Nietzsches overmennesketeori. Men noget uretfærdigt, ifølge Sven Møller Kristensen. I modsætning til Nietzsche var der nemlig hos Brandes en sameksistens mellem opfattelsen af de store personligheders uomgængelige rolle i historien og en følelse af forpligtigelse over for mennesker i almindelighed, over for den almene kultur.¹¹⁴ Men der er heller ingen tvivl om, at Brandes' introduktion af Nietzsche i Danmark i 1888 i afhandlingen Aristokratisk Radikalisme indvarslede en skarpere kritik af tankegodset fra halvfjerdserne.

Brandes' verdensanskuelse var monistisk: han så tilværelsen som en enhed af natur og ånd. Han hældede yderligere til den opfattelse, at der hverken i naturen eller i historien gives enklaver, der ikke er underkastet de love, som i øvrigt behersker naturen og historien. Den frie tanke er således ét med overbevisningen om naturens, historiens, hele tilværelsens enhed.¹¹⁵ Brandes tilsluttede sig i øvrigt evolutionismens årsagsteori for med den overalt at gennemføre en realistisk beskrivelse og forklaring - et standpunkt, der var i overensstemmelse med Comtes udviklingslære. Men i langt højere grad betone han forskellen på årsag og betingelse. Faktorer som samfundsmæssige forhold, ernæring, klima o.lign. så han som betingelser, mens faktorer som geni, talent og vilje blev set som årsager. Brandes var således konsekvent idealist, idet personlighedens enhed af ånd og vilje var det afgørende i historien.¹¹⁶ Brandes var med andre ord humanist i den forstand, at hans monisme blev båret af en hengivelse til alnaturen, som altings mål, en forkyndelse af individets lykke og frie udfoldelse, af menneskets ratio som højeste instans.¹¹⁷

På den baggrund polemiserede Brandes mod den litterære naturalisme og afviste dens formentlige objektivitet og neutralitet, den passive tilskuerholdning, som den havde til fælles med positivismen. Kunsten skulle ikke kun være en naturefterligning, men skulle fremstille noget mere end virkelighedens fænomener. Det konkrete og individuelle skulle fremtræde repræsen-

tativt for det almene, det væsentlige, det typiske. Det uendeligt små (det konkrete forhold) skulle sammenfatte og indeholde det uendeligt store (det almene) i lokaliseringen af den hele epokes årsag og ideal.¹¹⁸ Helhedssynet på tilværelsen muliggjorde endvidere for Brandes, at tingene, fænomenerne kunne fortolkes og ikke bare beskrives og forklares. Og i fortolkningen lå der en fremadsgående tendens, hvorved Brandes klart adskilte sig fra den teoretiske naturalisme.

Brandes formulerede med den franske romantisme tre bestræbelser for kunsten: bestræbelsen efter det sande, den realistiske skildring, bestræbelsen efter det skønne, den fuldkomne form, og bestræbelsen efter det gode, det aktive, aktuelle engagement. Det vigtigste var sandhedskravet, som sammenfattede de tre bestræbelsers krav om realisme og kritik: "Det er Kritiken, som flytter Bjerge, alle Autoritetstroens, Fordommenes, den idéløse Magts og den døde Overleverings Bjerge".¹¹⁹

Brandes stillede med andre ord krav om en realistisk og humanistisk baseret kunst, hvor kunstneren er på højde med sin tids videnskab og tænkning. På samme måde som Brandes afviste metafysikken i kunsten og i filosofien, var hans krav til videnskaben, at den skulle bygge på erfaring og ratio, på eksperiment og kritik.

Brandes blev et symbol på kampen for frihed og frisind. Det var grundlaget for Socialdemokratiets gennemgående positive vurdering af hans værk. De havde langt hen ad vejen fælles fjender: det bestående samfunds konservatisme, nationalismen, militarismen, præstevældet, moraltyranniet, kvindeundertrykkelsen m.v. Målene var også delvist sammenfaldende: anti-militarismen, republikanismen, anti-klerikalismen, kvindefrigørelsen, undervisnings- og socialreformer og især en grundlovsreform (almindelig valgret og parlamentarisme).

Men det var mere end det. I 1880erne var Socialdemokratiets støtte til Brandes et led i tilnærmelsen til Venstre og den radikale intelligens, den var et led i kampen for at vinde parlamentarisk indflydelse og for at få gennemført reformer.

Kampfællesskabet fortsatte efter parlamentarismens indførelse. Både før og efter 1901 fungerede en slags arbejdsdeling mellem Socialdemokratiet og Brandes. Hans banebrydende værker

om litteratur, religion, moral og æstetik brød, mente Socialdemokratiet, vejen for socialistiske idéer. De løste imidlertid også en række af de kultur- og oplysningsopgaver, som arbejderbevægelsen ikke magtede. Brandes kæmpede for åndelig, kulturel frihed og frigørelse, Socialdemokratiet for økonomisk og politisk frigørelse.¹²⁰ Det praktiske samarbejde mellem radikalismen og arbejderbevægelsen blev således formidlet af Brandes' sociale kulturopfattelse.

Harald Høffding

Filosoffen Harald Høffding¹²¹ vendte sig skarpt mod Brandes' afhandling Aristokratisk Radikalisme. Kritikken gik på modstillingen af de store personligheder over for massen. I stedet opstillede han, ud fra princippet om, at det rette etiske sindelag tilstræber det almenes vel og velfærd, et personlighedsprincip, hvor det enkelte menneske er et mål i sig selv, hvor alle livets former besidder en absolut værdi. På grundlag af idealet om at fremme personlighedens frie udfoldelse var hans værker koncentreret om personlighedens givne og absolutte værdier. Uenigheden mellem Høffding og Brandes var således til at overse.¹²²

Som helhed fik Høffding i højere grad end Brandes en større direkte indflydelse på det kritiske gennembrud i historieforskningen - selv om de begge var repræsentanter for samme tendens i det danske åndsliv i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. Først og fremmest overvandt Høffding den kierkegaardske konflikt mellem tro og viden, idet han gav en filosofisk begrundelse, ikke alene for positivismen, men også for det videnskabsteoretiske modsætningsfelt, som Erslev formulerede i 1911. Høffding var på en lang række punkter i overensstemmelse med positivismen, men ved bestemmelsen af erkendelsens natur indtog han (ny)kantianske løsninger. Han tildelte således subjektet en skabende rolle i erkendelsesprocessen på baggrund af en stadig vekselvirkning mellem erkendelsen af verden gennem mennesket og erkendelsen af mennesket gennem verden. Subjektets aktive rolle består i, at erfaringerne - som er erkendelsens udgangspunkt, er det materiale, der bearbejdes - or-

ganiseres i erkendelsen. Denne tankegang skærpedes fra 1870erne til ca. 1910, delvis analogt med Erslevs videnskabssteoretiske udvikling.

Høffdings filosofi var imidlertid også kompleks på en anden led. Han afviste Kants påstand, at erkendelsen alene skulle være et resultat af visse rene erkendelsesformers og -kategoriers anvendelse. Men den var heller ikke alene et resultat af erfaringer. En sammensathed, der bragte Høffding ganske tæt på den af Ernst Mach (og pragmatikere som James og Peirce) formulerede nypositivistiske erkendelsesteori. Høffdings erkendelsesteori kan kort beskrives på følgende måde: al erkendelse beror på et forhold mellem det erkendende subjekt og det erkendte objekt. Erkendelsesobjektet skal ikke forstås som 'tingen i sig selv', som den ydre virkelighed; det er kun til for den erkendende i form af en række fornemmelser, der er bearbejdet ved tankevirksomhed. Dvs. objektet kendes kun som det af tanken eller sansningen formede objekt. Høffding mente imidlertid også, at man er nødt til at antage eksistensen af tingen i sig selv, uden at man dog kan udtale sig yderligere om denne. Sandhedsbegrebet opstilledes som et spørgsmål om identitet mellem subjekt og objekt, dvs. forestillinger kan ses som sande, når de stemmer overens med så mange iagttagelser som muligt. Iagttagelsernes mangfoldighed skulle altså sammen med deres indre sammenhæng i sig selv garantere den videnskabelige erkendelses sandhed.

I forlængelse heraf og under hensyntagen til det erkendende subjekts aktive og positive rolle i erkendelsesprocessen tilsluttede Høffding sig det nykantianske forståelsesbegreb: "At forstå er at finde en indre forbindelse mellem forskellige emner, finde et enhedsprincip for dem".¹²³ Høffding pegede hermed på nødvendigheden af den videnskabelige syntese, idet det ifølge forståelsesbegrebet ikke er tilstrækkeligt at analysere isolerede fænomener, sådan som nypositivismen hævdede. Erkendelsens fundamentale opgave bestod således i at sammenfatte og sammenligne.

På trods af de klare kantianske og nykantianske træk må Høffding alligevel karakteriseres som positivist:

"Alt i alt må det nok konstateres, at på en hel række væsentlige videnskabs- og erkendelsesteoretiske punkter er det rimeligst at fastholde karakteristikken af Høffding som positivist, således som han også selv gør, og til trods for de - ganske vist meget centrale - kantianske træk i hans opfattelse af erkendelsen. Han opfatter videnskab under en enhedssynsvinkel og ikke som delt i to antagonistiske hovedgrupper, naturvidenskab og humanvidenskab; han hævder tænkningens bundethed af psykologiske love, lægger vægt på erfaringen som al erkendelses grundlag og fremhæver årsagssætningen, fremskridts- og udviklingstanken og liberalismen, alt i alt træk der er i nøjeste overensstemmelse med hovedstrømningen inden for den positivistiske retning."(124)

Høffdings positivismus var ikke en klassisk - comte'sk - positivismus, idet den yderligere var inspireret af nypositivismen, J.S. Mills nyttemoral og H. Spencers udviklingslære. Jeg skal ikke uddybe dette nærmere, blot tage et enkelt aspekt op, nemlig Høffdings bestemmelse af forholdet mellem åndelige og materielle faktorer, idet det bidrager til at markere en fundamental forskel mellem den radikale tradition og Gustav Bangs materialisme.

Forholdet mellem de materielle og åndelige faktorer kunne ifølge Høffding kun tilvejebringes ad hypotesens vej, idet de første har en rumlig udstrækning og eksistens, mens de sidste først bliver umiddelbart tilgængelige ved selviagttagelse. Materialismens svar i form af en angivelig reduktion af det åndelige til materielle blev afvist af Høffding: realismen må lade spørgsmålet stå ubesvaret hen. I det omfang Høffding overhovedet antydede et svar, var det et agnosticistisk svar, nemlig "ved at opfatte Bevidstfænomenerne som indre sjælelige Udtryk for det samme, der for de ydre Sanser fremtræder som et materielt Fænomen".¹²⁵ På trods af, at Høffdings realisme generelt indebærer en kritik af idealismen, er der på dette punkt kun tale om en modifikation. Det er ikke nødvendigt at afvise idealismens forestilling om det åndelige livs centrale betydning i tilværelsen, selv om realismen ikke vil gå længere end til at opfatte det åndelige som en indre åbenbaring af den samme kraft, som virker i naturen. Ligeledes kan realismen ikke udtale sig om, hvorvidt historien styrer mod et bestemt mål, men nok om, at der sker udvikling og fremskridt, sikret af naturens

ubrydelige love og dens fast sammenkædede række af årsager; et fremskridt og en udvikling, der består i en forøgelse af det værdifulde via højere livsformers opståen. Det vil sige, at Høffding i sit udviklingsbegreb hævdede troen på verdensudviklingens ideale værdi.

Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen

Dansk industri var inde i en ekspansiv fase de sidste fyrré år af århundredet. De tidlige 1870ere (op til ca. 1873) og 1890-erne var to bølgetoppe i industrialiseringen. Ekspansionen kan også aflæses på antallet af arbejdere: fra 1860 til 1901 voksede tallet med over 100.000.¹²⁶

Med ophævelsen af alle laugsbestemmelser i 1862 blev arbejderne 'fri' for juridiske indgreb i forholdet til deres arbejdsgivere. Fra da af var der tale om en formel ligestilling mellem købere og sælgere på arbejdsmarkedet. Men det var først omkring 1870, at arbejderne begyndte at organisere sig ud over laugene. Det skyldtes, at arbejderklassens sammensætning naturligvis svarede til produktionens sammensætning af en spredt og ringe udviklet småproduktion og en relativt højt koncentreret handels- og finanskapital: et stort antal håndværkere og arbejdere var beskæftiget i håndværkspræget smådrift, hjemmearbejde o.lign. ved siden af et lille antal egentlige industriarbejdere. Den manglende enhed blev forstærket af de mange indvandrere fra landdistrikterne, fra Sverige og i mindre grad fra Tyskland. Ophævelsen af laugsbestemmelserne var ikke ensbetydende med, at de laugsmæssige traditioner blev lagt på hylden. Først med højkonjunkturen omkring 1870 skete der et opsving i arbejdskampene.

Efter en række organiseringsforsøg, der ikke fik den store betydning, blev Den internationale Arbejderforening for Danmark stiftet den 15. oktober 1871. Internationalen, som den også blev kaldt, var en sektion af det internationale Arbejderforbund, der under ledelse af Karl Marx og Friedrich Engels blev stiftet i 1864. Internationalen fungerede primært som koordinationsorgan for fagforeninger og strejkekampe, og den væsentlig-

ste betydning fik den med murerstrejken i 1872, der endte i 'slaget på Fælled' 5. maj 1872. I den forbindelse blev lederne, Louis Pio, Paul Geleff og Harald Brix fængslet, ligesom Internationalen kort efter blev forbudt. Hvor Pios linie for Internationalen indebar en snæver sammenhæng mellem den politiske og den faglige kamp - med en prioritering af den første - vandt en faglig og fagforeningsmæssig orienteret linie frem op til det danske Socialdemokratis 1. kongres i Gimle juni 1876. Det program, der blev vedtaget på kongressen, lå forholdsvis tæt op ad det tyske Socialdemokratis Gothaprogram (maj 1875), som Marx havde givet en sønderlemmende kritik af. Dog indeholdt Gimleprogrammet også en del selvstændige formuleringer med baggrund i de konkrete forhold i Danmark. På trods af, at Pio på kongressen led nederlag på nogle vigtige organisatoriske spørgsmål, indvilligede han i at fortsætte som formand for partiet. Han nedlagde imidlertid hvervet i februar 1877 og emigrerede til USA sammen med Geleff. Sammenholdt med den økonomiske krise betød det et alvorligt tilbageslag for partiet, og især den politiske kamp gik i opløsning. I et forsøg på at vende opløsningstendenserne adskiltes formelt den faglige og politiske praksis med dannelsen af Socialdemokratisk Forbund på en kongres i 1878. Forsøget afspejlede, at den faglige praksis var dominerende i Socialdemokratiet, og adskillelsen var da også overvejende et forsøg på at styrke fagbevægelsen: fagforeningsmedlemmerne behøvede herefter ikke at være socialdemokrater. Det socialistiske perspektiv var overladt til partiet.

Adskillelsen blev efterfulgt af en styrkelse af fagforeningerne. Således blev de første tre fagforbund oprettet i 1885 og det københavnske De samvirkende Fagforeninger i 1886; i 1890'erne tog organisationsarbejdet et endnu kraftigere opsving. På det politiske plan blev Socialdemokratiet nok styrket, men det var i form af alliancen med og underordningen under Venstres demokratiske kamp. Socialdemokratiet fik første gang (to) mandater i Folketinget i 1884, begge valgt i København. Man var endvidere tilbageholdende med at organisere landarbejderne fagligt af hensyn til den politiske alliance. Disse sluttede i stor udstrækning op bag Venstre, tvunget af bøndernes magtfulde

stilling i landbrugets patriarkalske forhold. Og den mangelfulde organisering gjorde det vanskeligt at bryde dette forhold.

Samtidig, i 1880'erne, kunne man spore en mere bevidst ideologisk orientering i marxistisk retning. I Socialistisk Bibliotek udgav man 1885 f.eks. Det kommunistiske Manifest og skrifter af Engels, Liebknecht, Bebel og P. Knudsen, ligesom der i samme serie udkom en populær udgave af Kapitalen I-II i 1886-87. Yderligere blev Diskussionsklubben Karl Marx stiftet i 1886 med A.C. Meyer som leder; herfra udgik siden de fleste teoretisk skolede socialdemokrater - med Gustav Bang som en af undtagelserne. Og endelig havde Studentersamfundets arbejderundervisning fra 1882 sandsynligvis en vis radikaliserende indflydelse på københavnske arbejdere.¹²⁷

Orienteringen mod marxismen viste sig yderligere i det nye program, der i 1888 erstattede Gimle-programmet. Programmet pegede i øvrigt på, at kampen for det fuldt gennemførte demokrati var det krav, der blev fremført med størst styrke, og at denne kamp åbnede op for alliancen med Venstres kamp for parlamentarisme. Socialdemokratiet anså imidlertid ikke parlamentarismen for at være det ideelle system, dertil mente man, det var for ineffektivt med dets tilbagevendende ministerkriser. Forfatningsidealet var i stedet et etkammersystem med et forsamlingsstyre af schweizisk karakter suppleret med folkeafstemning om vigtige sager.

Derudover opstillede programmet en lang række reformkrav på det forfatningsmæssige, 'arbejdsretslige', sociale, juridiske og andre områder. Landbruget var et ømt punkt, idet man svingede mellem ønsket om at vinde tilhængere på landet ved at rejse krav om udstykning og privateje til husmandslokker og det principielle krav om statseje af jorden og overdragelse af brugsretten samt fremme af fællesdrift.

Oppositionspolitikken sammen med og underlagt Venstre fortsatte imidlertid indtil 1895. Og den blev årsag til den første splittelse af Socialdemokratiet. Modstanderne af alliancen ønskede at bryde visnepolitikken for i stedet at satse på at få gennemført sociale reformer. Striden endte med eksklusion i 1889.

Væksten i 1880'erne fortsatte støt i 1890'erne. Man forsøgte at

oprette partiforeninger overalt, og hovedvægten blev efter 1895 lagt på den politiske og faglige organisering af landarbejderne. Udviklingen forløb på følgende måde:¹²⁸

	antal parti- foreninger	antal med- lemmer	stemmetal ved Folketingsvalg	mandater
1890	109	ca. 14000	ca. 17000	3
1898	250	ca. 30000	ca. 31000	12

Samtidig steg Social-Demokratens abonnementstal fra ca. 20.000 i 1890 til ca. 40.000 i 1899 - hvortil kom provinspressen.

Den vellykkede fagligt-organisatoriske aktivitet i 1890'erne resulterede i 1898 i oprettelsen af en landsdækkende centralorganisation, De samvirkende Fagforbund DsF. I takt med denne udvikling følte arbejdsgiverne sig tvunget til ligeledes at organisere sig, i Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening AF. Indflydelsesrige dele af AF accepterede arbejderens organisationsret, men ønskede at gennemtvunge kollektive overenskomstforhandlinger. En mindre snedkerstrejke i 1899 blev anledningen til at etablere storlock-out omfattende ca. 40.000 arbejdere, dvs. næsten halvdelen af de organiserede arbejdere. Lock-out'en blev fulgt op af et krav til DsF om at anerkende et 8-punktsprogram, hvis formål var at underlægge fagbevægelsen et fast system af forhandlings- og konfliktregler. Kravene blev i hovedtrækkene til Septemberforliget, mens DsF's krav om højere løn og 9 timers arbejdsdag ikke kom med i forliget. De krav, som arbejderbevægelsen længe havde kæmpet for, blev ikke opfyldt af Septemberforliget. Mulighederne for at føre faglig kamp blev forringet; således var der sat en stopper for den såkaldte omgangsskrue, der havde gjort det muligt for fagforeningerne at klare mange og lange strejker. I det hele taget var effektive, spontane strejker blevet vanskeliggjort, hvorved hovedorganisationerne fik langt større kontrol med lønudviklingen.

Til gengæld herfor var arbejderens organisationsret og organisationernes forhandlingsret stadfæstet, et forhold, der fik Socialdemokratiet til at udråbe Septemberforliget som en sejr. Men arbejderorganisationerne var altså fremover bundet til et samarbejde med arbejdsgiverne. Arbejderklassens nederlag bestod

med andre ord i, at organisationsretten blev knyttet til det institutionaliserede klassesamarbejde.

Kort efter, at Septemberforliget indsnævrede mulighederne for at føre faglig kamp, åbnede Systemskiftet for muligheder i det politisk-parlamentariske arbejde. Socialdemokratiet satte sig i spidsen for kampen for demokratiske krav som f.eks. afskaffelse af den privilegerede valgret, afskaffelse af Landstinget og sænkning af valgretsalderen. Ligeledes var partiet i spidsen for gennemførelsen af sociale reformer. Systemskiftet dannede med andre ord optakten til en mere skarp holdning til det bestående samfund og især over for Venstre som regeringsparti. Ikke desto mindre førte arbejdet for en grundlovsreform og for sociale reformer Socialdemokratiet stadig tættere sammen med Det Radikale Venstre over for de øvrige partier. Beslutningen blev med én stemmes flertal bekræftet på kongressen i 1908, og samtidig vedtog man en udtalelse om, at Socialdemokratiet afviste enhver tanke om regeringsdeltagelse, før et absolut flertal var opnået i Folketinget. Regeringsspørgsmålet stod sammen med grundlovssagen og antimilitarismen (afrustning og neutralitet) centralt i Socialdemokratiets diskussioner op til 1. verdenskrig, om end også kooperationsspørgsmålet og reformarbejdet var væsentlige emner. Arbejdet for at få gennemført en grundlovsændring medførte dels en tilbageholdenhed i kritikken af det borgerlige samfund, og dels at Socialdemokratiet i 1913 bandt sig til at yde loyal støtte til den radikale regering, indtil en ny grundlov var gennemført (hvilket skete i 1915). Som konsekvens heraf stemte Socialdemokratiet i marts 1914 for første gang for en finanslov på trods af, at man dermed også stemte for militærbevillinger. Det næste skridt i spørgsmålet om regeringsdeltagelse blev taget i 1916, hvor Stauning på trods af 1908-kongressens beslutning indtrådte i regeringen som 'kontrolminister' sammen med J.C. Christensen fra Venstre og Chr. Rottbøll fra de Fri-konservative.

Selv om Socialdemokratiet begyndte at stemme for finansloven i 1914, fastholdt man en antimilitaristisk kurs, dvs. man holdt sig fri af den tiltagende chauvinisme og militarisme, der mere og mere prægede 2. Internationales store partier, ikke mindst det tyske Socialdemokrati. Det danske Socialdemokrati blev hel-

ler ikke placeret i en situation, hvor der skulle tages stilling til krigsbevillinger og krigskreditter, som det var tilfældet for flertallet af de store socialdemokratier; deres tilslutning til krigsbevillinger og krigskreditter august 1914 af frygt for at miste legaliteten betød 2. Internationales reelle sammenbrud.

Socialdemokratiet slap ikke gennem perioden uden interne modsætninger, der især udspillede sig omkring regeringsspørgsmålet, anti-militarismen og kooperationsspørgsmålet, kort sagt de væsentlige spørgsmål på nær grundlovssagen. Venstrefløjen (med bl.a. Gerson Trier, Marie Nielsen og Viggo Christensen i spidsen) og centrumfløjen (bl.a. Gustav og Nina Bang) indtog i disse spørgsmål en mere radikal holdning end ledelsen - og flertallet. Dog lykkedes det at få indflydelse på udformningen af det nye program, som blev vedtaget i 1913. Med Gerson Trier og Gustav Bang som mindretal i programudvalget blev den teoretiske indledning til programmet korrigeret i marxistisk retning. Programmet fik ikke den store betydning og må snarere ses som afslutningen på en periode med en relativ høj teoretisk virksomhed og en aktiv venstrefløj.¹²⁹ Det blev aldrig retningsgivende for partiets praksis, måske på grund af krigens udbrud og 2. Internationales sammenbrud.

Åndslivet 1870-1914

Den udvikling, som Brandes og Høffding gennemløb, afspejlede til en vis grad det europæiske åndslivs udvikling mod en interesse for det irrationelle og subjektive.¹³⁰

Perioden 1870-90 var naturalismens og realismens periode, hvor kunstens emne var naturen og udelukkede det metafysiske. Formen var ligeledes præget af naturvidenskabelig metode. Det kom til udtryk i de hovedfaktorer, naturalismen koncentrerede sig om, nemlig arv og miljø, ligesom man satte problemer til debat omkring individet og individer imellem, f.eks. omkring vilje, natur, seksualmoral. Men der var også tale om en social kritik, idet de fattige, det sygelige, det brutale, de nødstedte o.lign. blev beskrevet og afbildet.

Impressionismen, der slog afgørende igennem i Frankrig omkring 1870, lå i og for sig i forlængelse heraf, idet dens grundindstilling var naturalistisk og realistisk. Den var i overensstemmelse med periodens nypositivisme, den var en videnskabelig orienteret kunst: for at formidle den synsmæssige oplevelses eller sansnings sammensathed nøjagtigt, opløste man hver enkelt synsmæssig enhed i dens bestanddele for at opfange de fineste nuancer i lys, farve og atmosfære. Noget andet var, at impressionismens succes ikke så meget bestod i indløsningen af de videnskabelige intentioner, men i evnen til at anslå stemning, atmosfære. I den forstand udtrykte impressionismens udvikling en bevægelse fra 'objektiv' beskrivelse til subjektiv stemnings-skaben, der understregede den enkelte iagttagelses unikke karakter. Opløsningen af de synsmæssige enheder i deres bestanddele bidrog i og for sig også til at placere kunstneren centralt, ikke alene som den, der opløser, men især som den, der sammensætter bestanddelene på ny, som skaber en syntese.

I Danmark slog impressionismen først an omkring århundredeskiftet, dvs. på et tidspunkt, hvor dens indhold var de subjektive stemningsbeskrivelser. Og derudover blev den modificeret af den danske tradition.¹³¹

I størsteparten af Europa skete der et omsving i åndslivet omkring 1890. Impressionismen blev således imødegået af symbolismen og nyromantismen, hvis mål var at udtrykke dybtgående tanker og følelser om naturen og livet, således at det fremstillede blev udtryk og symboler for et sjæleligt indhold, alt imens den præcise naturgengivelse trådte i anden række. Man ville frigøre sig fra hverdagens ufuldkommenhed og nå ind til et dybere lag af virkeligheden. Symbolismen og nyromantismen blev således forbundsfæller med en del af tidens filosofiske nyidealisme, idet man stærkere betonedede det mystiske, intuitionen og troen på, at den umiddelbare oplevelse overgår den begrebsmæssige tænken.

Både Stuart Hughes og Frithiof Brandt¹³² har givet en æstetisk orienteret karakteristik af 1890erne som præget af en fine siècle stemning - uden at der skal lægges ret meget i denne karakteristik. Hovedangrebet blev rettet mod positivismen og i det hele taget mod enhver form for mekanistisk, naturalistisk

og materialistisk tænkning. Positivism blev forstået ret løst, som enhver tilbøjelighed til at diskutere menneskelig adfærd i analogier hentet fra naturvidenskaberne - på trods af, at en række af 90ernes videnskabsfolk, der tilsluttede sig kritikken, forblev inden for den positivistiske tradition.

Stuart Hughes har opstillet fire punkter som en slags sammenfatning af de idéer, der blev udtalt i 1890erne som "forberedelse" til det første årti af 1900-tallet.¹³³

1. vigtigst var den nye interesse for bevidsthedens problem og det ubevidstes rolle. I stedet for positivismens rationalitet foreslog de intuitionen, forstået som en kombination af rationelle og uidentificerbare processer. Man bevægede sig fra det bevidste til det kun delvist bevidste område af erkendelsen;
2. tæt forbundet hermed var spørgsmålet om tid og varighed i psykologi, filosofi, litteratur og historie i forbindelse med bestemmelsen af den subjektive eksistens' natur - i modsætning til den "skematiske" orden, som naturvidenskaberne "havde påtvunget" den ydre verden;
3. problemet om arten af den kundskab, der indeholdtes i åndsvidenskaberne; og
4. idet kundskaben blev set som mere famlende, og forsøgsvis ændredes grundlaget for politiske diskussioner også radikalt. Man stillede sig ikke længere tilfreds med de rationalistiske - liberale, demokratiske eller socialistiske - ideologier. Opgaven var snarere at trænge bag de politiske handlinger til de skabende minoriteter, de politiske eliter.

Samfundstænkningen blev kort sagt forskudt fra det synlige i retning af den uforklarede motivations kun delvis bevidste område. De nye doktriner var i denne forstand tydeligt subjektive - en proces, der også skal ses på baggrund af eller som en reaktion på socialismens kraftige ekspansion i 1890erne.

1870erne og 1890erne prægede åndslivet så at sige i hver sin retning, og interessant i denne forbindelse er, at der var en industrialiseringsbølge og højkonjunktur i begge årtier (i 1870erne dog kun frem til ca. 1873, hvor den internationale krise viser sig). Det interessante er, at det understreger usamtidigheden, den ujævne udvikling mellem det økonomiske og det ideologiske plan i samfundet.

1890ernes pessimisme og defeatisme blev imidlertid allerede omkring århundredeskiftet afløst af en ny kulturoptimisme - uden at der af den grund blev gjort op med centrale filosofiske teser som f.eks. forståelsesbegrebet (indlevelse og intuition) og i det hele taget med forsøgene på at medtænke subjektets aktivitet i erkendelsesprocessen. Orienteringen mod irrationalismen eller anti-rationalismen vedblev at være særdeles stærk. Modbevægelsen, der mundede ud i fænomenologien og den logiske positivisme, manifesterede sig allerede i århundredets første årti, men slog for alvor an op til og efter 1. verdenskrig.

Kulturoptimismen betød en vis renæssance for realismen i perioden ca. 1900 til ca. 1914, ikke mindst i form af hjemstavnsdigtningen. Den var en konkret digtning, hvor barndommens og opvækstens åndelige og fysiske miljø blev fastholdt som motiv og emne for beskrivelsen af resten af livet. Frithiof Brandt betegner det således som et stofligt gennembrud i modsætning til 1890ernes Jeg-dyrkende og sjælesøgende tendens.¹³⁴ Baggrunden for denne realisme må selvfølgelig søges i det demokratiske gennembrud, der gav anledning til en fornyet tro på fremskridtet.

Som helhed var åndslivet op til 1. verdenskrig ganske sammensat, hvor den irrationelle tendens sameksisterede med en realistisk og fænomenologisk tendens. De sidste ca. fem år op til krigen var karakteriseret af en svækkelse af realismen, ikke alene til fordel for retninger som ekspressionisme, kubisme, futurisme, naivism og abstraktisme, retninger, som kan ses som udtryk for den industrielle konstruktive tidsalder. Virkeligheden blev af disse retninger - mere eller mindre - forstået som en håndgribelig og fast verden af ting, men det var ikke den realistiske gengivelse, man prioriterede højest. Derimod var det fladeagtige, det plastiske, det rumfyldte, det substantiel-

le m.v. det afgørende. Det vil sige, at virkeligheden blev omformet efter æstetiske hensyn.

Opsummering

Det kritiske gennembrud havde sine rødder i den social-liberale opfattelse, i radikalismen. På mindst to punkter kom det direkte til udtryk: i udvidelsen af historiens område og i karakteristikken af historieforskningens samfundsmæssige betydning som at nedbryde myter og falske forestillinger om virkeligheden og fremme af en fornuftsbetonet opfattelse af tilværelsen.

I det hele taget var det kritiske gennembrud en del af og forløb parallelt med det moderne gennembrud i åndslivet, og må ses i lyset af industrialiseringen og den teknologiske udvikling, samt i lyset af demokratiseringen af det borgerlige samfund. Positivismens gennembrud hang bl.a. sammen med, at videnskaberne i løbet af 1800-tallet rent praktisk - i produktionen - fik en langt større betydning end tidligere. Opfindelsernes tid blev afløst af den videnskabelige teknologi, udnyttelsen af nye råstoffer krævede den, byudviklingen krævede den, ligesom videnskabsområder som kemi og elektronik blev direkte anvendelige i industrien.¹³⁵ Videnskab, teknologi og industri blev tre sider af samme sag: økonomisk ekspansion og fremskridt - først og fremmest for borgerskabet. Positivismens gennembrud hang således sammen med den begyndende videnskabeliggørelse af produktionen.

Positivismens gennemslag må yderligere ses i lyset af liberalismens påstand om, at drivkraften i sociale reformer er intellektuel oplysning, at oplysning ville betyde det enkelte menneskes frigørelse. Med andre ord:

"Denne positivisme var præget af en forkærlighed for reformer kombineret med opgivelsen af irrationelle idealer med rodfæste i traditionen (især faldt nationalistiske idealer i unåde); den bekendte sig til princippet om social frihed, som forbandt den genetisk med vilkårene under konkurrencekapitalismen, men som den retfærdiggjorde med biologiske teorier og laissez faire princippet."(136)

Men positivismens position inden for humanvidenskaberne blev anfægtet omkring og efter århundredeskiftet. Baggrunden var i grove træk:

Perioden fra ca. 1890 til 1. verdenskrig var på det økonomiske plan kendetegnet af en ny industriel opblomstring i Europa og USA (højkonjunktoren var kraftigst i 1890'erne). Opsvinget og den dertil knyttede skærpede konkurrence medførte koncentration og centralisering og en deraf følgende monopolisering af den kapitalistiske økonomis mest fremskredne sektorer. En afgørende forudsætning for - og konsekvens af - monopoliseringen var en stadig mere skærpet konkurrence mellem de ledende nationer på kapitaleksport til relativt svagt udviklede lande, en kamp på opdeling af kolonier og interessesfærer.

I 1890'erne steg Tysklands bruttonationalprodukt langt hurtigere end de øvrige landes, hvilket medførte et øget behov for kapitaleksport og afsætningsmarkeder. Men de tyske kapitalplaceringer udgjorde næppe mere end halvdelen henholdsvis tredjedelen af Frankrigs og Englands investeringer. Denne ulige udvikling og intensiverede kamp om markeder betingede en mere markant og aggressiv chauvinisme og nationalisme og en skærpet politisk og militær konflikt. Modsætningerne eksploderede i 1. verdenskrig.

Også i Danmark var 1890-1914 som helhed en periode med økonomisk opsving, uden at man af den grund tog direkte del i kampen om afsætningsmarkeder og kapitaleksport. Det hænger sammen med, at landbruget stadig var den dominerende sektor, hvilket satte nogle andre betingelser og gav en anden orientering for eksporten, nemlig mod de industrialiserede lande. Handels- og finanskapitalen blev imidlertid styrket kraftigt i perioden, ikke mindst inden for transport og kommunikation. Yderligere nød industriproduktionen godt af denne styrkelse i en grad, at Danmark var godt på vej til at blive et industrisamfund. På det politiske plan var Septemberforliget og Systemskiftet udtryk dels for classesamarbejdets ordning af industriproduktionen og arbejdsmarkedet, og dels for samfundets demokratisering og dermed en ændring af den politiske hovedmodsætning. Modsætningerne var ikke mindre end i 1890'erne, men de havde skiftet karakter,

samtidig med at de kom til at forløbe i mere organiserede og institutionaliserede former.

Åndslivet bar på det europæiske plan - og i mindre omfang i Danmark - præg af de skærpede modsætninger. Den tiltagende chauvinisme og nationalisme fjernede grundlaget for den liberalistiske tro på en enhedsverden, på én civilisation, ligesom den lagde en bombe under fremskridtstroen og troen på rationaliteten. Kulturpessimismen fik større spillerum. Hvor man før havde understreget det rationelle og fornuftsbetonede ved individet, betød pessimismen, at man i højere grad fokuserede på det irrationelle, på instinktet og på det intuitive. Hvor man før havde set det rationelle individ som det centrale led i samfundet og som den drivende kraft i samfundsudviklingen, vandt den opfattelse, at individets irrationalitet medfører, at alle hændelser i samfundsudviklingen konkret bliver engangsfænomener, unikke fænomener, større indpas. En tilsvarende måde at opfatte den menneskelige tilværelse på, eller rettere erkendelsen af tilværelsen, satte også sit præg på historievidenskaben. Nykantianismen lagde med udgangspunkt i accepten af individets irrationelle aspekter således vægt på det unikke, og at helheden udtrykkes gennem enkeltheden. Samt på historikeren som den, der skaber billedet af den fortidige virkelighed, som den, der skaber sammenhængen i erkendelsen af virkeligheden. Nypositivismen fastholdt ganske vist både den klassiske positivismes afbildningsteori og afvisningen af irrationalismen, men satte helhedens elementer, detaljen, i centrum på bekostning af lov-mæssighederne i samfundsudviklingen. I den forstand overlod også nypositivismen - til en vis grad - forståelsen af helheden til det subjektive område.

Det kritiske gennembrud i Danmark havde radikalismen og ikke udviklingen i 1890'erne og fremefter som udgangspunkt. Men påvirkningen er klart til stede. Erslev - som den fremmeste og mest teoribevidste repræsentant for de radikale historikere - blev hverken nykantianer eller subjektivist. Positivismen vedblev at dominere hans videnskabsteori. Men i kraft af de problemer, Erslev (og andre positivist) stod overfor, når posi-

tivismen skulle anvendes på historien, og i kraft af de problemer, Erslev stod overfor ved udviklingen af teorien ud over kildekritikken, i kraft heraf blev hans løsningsforsøg - og i det hele taget den måde, problemerne formuleredes på - påvirket af de videnskabsteoretiske og idémæssige tendenser (især nykantianismen), der accepterede subjektivitetens og historikerens skabende rolle i erkendelsen. Men det skal også understreges, at han i stor udstrækning betragtede det som farligt for videnskaben; det var netop en konsekvens af positivismens dominans. Derfor hans skelnen mellem historievidenskab og historieskrivning. Historievidenskaben er en positivistisk funderet videnskab; mens historieskrivningens subjektive træk på én gang forsyner de videnskabelige resultater med et uvidenskabeligt miljø og - i kraft af adskillelsen - sikrer deres videnskabelige karakter.

For Bangs vedkommende er sagen mere kompliceret på grund af, at hans historisk materialistiske udgangspunkt ikke manifesterer sig direkte i den tidlige del af forfatterskabet. Både hans beskrivelse af den moderne videnskab og hans forskningspraksis er overvejende positivistisk, om end med visse hermeneutiske træk. Forholdet kan måske ses som analogt til den socialdemokratiske alliance med og underordning under Venstres demokratiske kamp. Den sandhed, der kan være heri, kan imidlertid næppe udstrækkes til at gælde andet end, at Bang formulerer sig i overensstemmelse med tidens mest fremtrædende progressive tendens i videnskabsteorien, positivismen. At det for Bang ikke er tilstrækkeligt, underbygges af, at han midt i 1890erne politisk og ideologisk bryder med den radikale tradition ved at melde sig ind i Socialdemokratiet. Dette brud følges ikke umiddelbart op med formuleringen af en anden, en historiematerialistisk, historieteori, ligesom det ikke umiddelbart følges op af en anden form for historieskrivning. Den samfundsmæssige baggrund herfor var provisoriestridens sidste fase, hvor den politisk-ideologiske hovedmodsatning nærmest var krystalklar: konservatismen over for alliancen mellem radikalismen og socialismen. Herudfra er Bangs orientering mod radikalismen ikke overraskende.

De skærpede internationale modsætninger og den omsiggribende

forfalden til subjektivism og irrationalisme gav yderligere - til en vis grænse - grundlaget for at se positivismen som den mest progressive videnskabsteoretiske tendens. I den ret komplicerede videnskabsteoretiske situation var det positivismen, især den klassiske positivisme, der ud fra Bangs synspunkt mest var i overensstemmelse med udviklingen. Fremskridtsoptimismen og det entydige udviklingsbegreb var at finde både i positivismen og 2. Internationales historiske materialisme. Det samme var tilfældet med den strikte henholden sig til erfaringsvidenskaberne. Den statistiske bearbejdelse af empirien var snævert knyttet til dette udviklingsbegreb: det var ikke detaljen, men lovmæssighederne i den samfundsmæssige udvikling, der er historievidenskabens målsætning. Kombinationen af statistikken og darwinismen (social-darwinismen) blev set som modstykket både til dogmatiske og spekulative konstruktioner som forklaring på historiens forløb og til perspektivløse analyser af enkeltstående begivenheder og personer. Svarende til, at naturvidenskabens var modgiften mod mytologier (f.eks. skabelsesberetningen) som forklaring på naturens udvikling.

Men det var kun til en vis grænse, at positivismen kunne spille denne progressive rolle for Bang. Alliancen med positivismens fokusering på fremskridt, lovmæssigheder og sikker viden var nok - den historiske materialismes stadi i Danmark taget i betragtning - uomgængelig som udgangspunkt for Bangs praksis. Men den var også utilstrækkelig, fordi den ikke gav noget bud på helhedsforståelsen og synteseetableringen - og i det omfang, det var tilfældet, var det ikke en socialdemokratisk forståelse. Det måtte være centralt for en historiker, der orienterede sig mod den historiske materialisme, at give et svar på disse spørgsmål. Det mest nærliggende konkrete svar herpå var åbenbart at finde i den nykantianske tendens.

I den forstand Bang lader henholdsvis positivismen og nykantianismen formulere de historieteoretiske svar for sin socialistiske samfundsopfattelse, var han elev af det kritiske gennembrud. Dertil kommer sandsynligvis andre mere u håndgribelige faktorer i Bangs uddannelsesforløb m.v. Men vigtigere end disse er det, at Bang i det mindste på ét punkt var i klar modsætning til både positivismen og nykantianismen. Nemlig på spørgsmålet

om forholdet mellem materielle og åndelige faktorer i historien og på spørgsmålet om historiens drivkraft. Ingen af de to tendenser var materialistiske, dvs. de så ikke det materielle som grundlag for det åndelige. Heri ligger efter min mening kimen til, at Bangs tilslutning til den historiske materialisme førte til et brud med den radikale tradition på det historieteoretiske plan. Bruddet blev gennemført i takt med, at Bang udviklede en stadig mere sammenhængende og konsekvent forståelse af den historiske materialisme. I takt med, at bruddet blev gennemført, vendte Bang sig mod den akademiske beskæftigelse med historie (eller blev tvunget til det) til fordel for en praktisk-agitatorisk og politik-udviklende beskæftigelse. Teoretisk formulerer Bang først bruddet i 1915 i Den materialistiske Historieopfattelse, men i praksis peger hans socialstatistiske analyser og især mandagsartiklerne langt tidligere herpå. Kombinationen af positivisme og politisk engagement i disse analyser er langt mere markant end den samme kombination i den radikale tradition. Det hænger efter min mening ikke så meget sammen med en åbenlys politisk stillingtagen. Der er snarere tale om, at den politiske stillingtagen hos Bang griber ind i eller bliver en del af hans historieteori i form af, at den udpeger drivkræfterne og det fundamentale i historien som helhed og i det kapitalistiske samfund i særdeleshed. Bestemmelsen af det materielle som historiens fundament og hans tilslutning til arbejderbevægelsen skiller vandene mellem ham og den radikale tradition.

10. Kreds.

VALG-AVIS

1909

UDGIVET AF
SOCIALDEMOKRATIETS VALGKOMITÉ

1910

Dr. Gustav Bang.

En stillfærdig Videnskabsmand — gennemgledet af Had til Kapitalismen, som udbytter Arbejderne, undergraver Middelstanden, rejser Individ mod Individ, Klasse mod Klasse, Nation mod Nation, foresimpler Tilværelsen og forfalsker selv Kunst, Litteratur og Forekning.

En stille Mand — fyldt af intellektuel Begejstring for den Videnskab, der lærer at forstå Samfundets lovmæssige Udvikling og peger paa Socialismen som det eneste store Samfundstrin, hvor Interessestriden afløses af Harmoni, hvor Klassekampen forvinder, den personlige Frihed betrygges gennem Samarbejdet for Tilværelsen og Kunst og Videnskab frigøres ved at gaa fra Kapitalens over i Folkets Tjeneste.

Gustav Bang er født i 1872 i Storehedinge, Søn af Kulturhistorikeren Pastor Vilhelm Bang — en af de gamle »lærde Præster«; som Følge af Faderens Forflyttelse Student fra Ribe Latin-skole, cand. mag. og senere Dr. phil. ved Københavns Universitet — sin Doktorgrad tog han ved en lærd Studie over den gamle danske Adels Forfald. Men fra de gamle Slægters Dekadence vendte han sig mod de nye Samfundslags Opgang, sluttede sig straks efter Afslutningen af sine Universitetsstudier til Socialdemokratiet og rustede sig yderligere til sin Livsgerning ved flere Rejser i Udlandet.

Han har skrevet de store populærvidenskabelige Bøger: »Kulturhistorien« og »Ny Tid«; de mindre, men ikke mindre interessante: »Kapitalismens Gennembrud« og »Den socialistiske Fremtidstat« samt en Række Afhandlinger, f. Eks. den højt tankevækkende om »Catiina«,

hvor han ved Hjælp af Karl Marx' historiske Methode kaster helt nyt Lys over et Afsnit af det gamle Roms Historie. Bang er en frugtbar Medarbejder ved udenlandske Tidsskrifter og har i en halv Snees Aar forsynet »Social-

Demokraten«s Mandagsnummer med en Række lodige Artikler om næsten alle Tidens sociale, politiske og kulturelle Spørgsmaal.

Bangs Kendetegn som Forfatter er den Grunddighed, som kun uafledelig Flid giver, og den Lethed i Fremstillingen, som kun naturligt begavede Stilister raader over.

Trods sin Forkærlighed for det stille, videnskabelige Arbejde veg han ikke tilbage, da Partiet kaldte paa ham til praktisk politisk Arbejde. Han lod sig fire Gange opstille i den ret vanskelige Odense 2. Kreds og gik stadig frem i Stemmetal, fra 1623 Stemmer i 1901 til 2086 i 1909.

Hvis alle Socialdemokrater og alle frisdannede Vælgere i 10. Kreds gør deres Pligt, bliver han den 4. Januar Kredens Repræsentant i Folkethinget, hvor hans Kundskabe-

rigdom, praktiske Sans og vindende Personlighed vil blive af høj Værdi for det politiske Fremkridtsarbejde og den sociale Lovgivning.

Mit Program.

Den almindelige Valgret. — De sociale Reformers Socialisme.

Efter Opfordring fra 10. Kredens socialdemokratiske Vælgerforening stiller jeg mig som Kandidat ved Udfyldningsvalget den 4. Januar. Jeg stiller mig som Socialde-

Gustav Bang lod sig opstille som kandidat for 10. kreds til Folketingsvalget 1910. (ABA)

HVORFOR BANG BLIVER SOCIALDEMOKRAT

Bangs tilslutning til Socialdemokratiet og den historiske materialisme spiller som vist i foregående kapitel en afgørende rolle for hans forståelse og beskrivelse af historievidenskaben og andre videnskaber. Sammenhængen mellem historiebegrebet og det politiske engagement er langt tydeligere end i den radikale historietradition. Denne sammenhæng viser sig begge veje: i den historiske materialismes betydning for videnskabernes udvikling og i videnskabernes betydning for socialismen. Bang giver i forlængelse heraf en videnskabelig begrundelse for sin tilslutning til socialismen, til Socialdemokratiet.

I et foredrag med titlen "Hvorfor jeg er Socialdemokrat" i "De unges Valgret" i 1899¹ diskuterer Bang denne begrundelse. Da foredraget er af programmatisk karakter, skal jeg gennemgå det ret grundigt. Det er programmatisk i den forstand, at Bang som forklaring på medlemskabet af Socialdemokratiet fremlægger sin forståelse af kapitalismen og af overgangen fra kapitalisme til socialisme. Eller med andre ord giver en kort redegørelse for væsentlige sider af den historiske materialisme.

Indledningsvis konstaterer Bang, at Socialdemokratiet rekrutterer dels blandt arbejderne, der "saa at sige er fødte" til at blive socialdemokrater. Og dels fra andre klasser: her er begrundelsen f.eks. moralsk, dvs. en retfærdighedsfølelse, der er krænket af den ulige fordeling af samfundsgoderne, af elendigheden m.v. - eller den kan være rent forstandsmæssig,

"fordi man rent logisk føler sig overbevist om, at den Udvikling, Socialdemokratiet kæmper for, det er den naturlige Fremtidsudvikling, den naturlige det vil sige den eneste mulige, den eneste tænkelige, den som Samfundet med eller imod vor Vilje vil gennemgaa, hvad vi saa gør, enten vi saa søger at dæmme op for Strømmen, eller vi lægger Hænderne i Skødet, eller vi gør, som Socialdemokratiet gør, søger at retlede Strømmen og gøre Bevægelsen saa jævn som muligt."(2)

Det sidste motiv er angiveligt det, der har vejet tungest for Bang. Naturligvis kan der her være tale om en efterrationalisering - eller et agitatorisk fif - fra Bangs side. Men det er hverken sandsynligt eller væsentligt. Det interessante er den opfattelse af kapitalismen og udviklingen frem mod socialismen, der ligger i den logiske begrundelse for at tilslutte sig Socialdemokratiet.

Den logiske tankerækkes udgangspunkt er for det første, at samfundet til stadighed ændrer sig, og for det andet, at ændringerne er en organisk udvikling, således

"at der i Virkeligheden ingen Revolution eksisterer, kun Evolution, at det, der fremtræder som en voldsom Omstyrning, kun er en koncentreret Udvikling, at enhver Omdannelse, der finder Sted, kun er et Produkt af tidligere Forhold."(3)

Ja, et 'naturnødvendigt' produkt: den sociale udvikling går mod socialismen. Det centrale i denne proces, i den moderne udvikling, i kapitalismen, er bedrifts- og kapitalkoncentrationen. Den ene side af koncentrationen er stordriftens likvidering og proletarisering først af småproducenterne og siden af de mellemstore producenter. Den anden side er en langt mere rationel og billigere produktion. Koncentrationsprocessen er

"den naturlige Udvikling, og den lader sig ikke standse; enhver Tanke om at skrue denne Udvikling tilbage til det lille Haandværks gyldne Grund fra svundne Tider, det er kun en spidsborgerlig Nathue-Utopi. Den stadig stigende Koncentration, det er den Vej, der fører frem, det er den Hovedfaktor vi maa regne med."(4)

At udviklingen også forløber på denne måde i Danmark, søger Bang at påvise med tal fra den københavnske erhvervsstatistik. Tilsvarende tendens finder Bang inden for handelen, mens det synes sværere at påvise den for landbrugets vedkommende: udviklingen går langsommere end inden for industri og handel, men Bang kan dog spore en tendens til, at tallet på de meget store og de meget små brug øges på de mellemste brugs bekostning. Dvs. den lille landbruger proletariseres og henvises til at blive lønarbejder ved siden af arbejdet på sin besiddelse. Parentes bemærket antyder beskrivelsen af landbrugets situation

Bangs internationale orientering, idet den mere er i overensstemmelse med diskussionerne i det tyske end i det danske Socialdemokrati, hvor støtten til de små landbrugere i praksis var fremherskende.

Bang bestemmer således koncentrationen til at være hoveddrivkraften under kapitalismen. Og den mest afgørende konsekvens heraf er forenklingen og skærpelsen af klasse modsætningerne i samfundet. Klasser og lag mellem borgerskabet og arbejderklassen tenderer mod at forsvinde, ligesom kløften mellem de to klasser uddybes. Mulighederne for at blive selvstændig håndværker eller småproducent bliver mindre og mindre, proletariseringen større og større. I denne udvikling ligger spirerne til nydannelser, til at "den kapitalistiske Produktion med en Naturmagts Nødvendighed glider over i den socialistiske".⁵

To forhold underbygger dette: det første forhold er kapitalens stadig stigende upersonlighed. Fra et vist personligt moment mellem fabrikant og arbejder sker der en afpersonalisering af kapitalen med aktieselskaberne for at blive en "ulegemlig Magt" med kartellerne og monopolerne. Herfra er der ikke langt til en statslig organisering af produktionen, dvs. en socialisering, der igen muliggør arbejdsforholdets personliggørelse.

Det andet forhold er profitratens fald, blandt andet betinget af arbejderbevægelsens pres for højere løn, kortere arbejdstid, m.v. Men ikke mindst forårsaget af konkurrencen, der internationalt såvel som nationalt presser kapitaludbyttet nedad. Den spænding, konkurrencen skaber, giver sig fra tid til anden udslag i kriser. Krisernes årsag finder Bang i, at produktionen er for stor i forhold til det punkt, hvor tilbud og efterspørgsel svarer til hinanden, dvs. kriserne er generelt en overproduktion i forhold til markedet. Krisernes karakter har derimod ændret sig fra at være cykliske kriser ca. hvert tiende år op til midten af 1870'erne. Derefter er der tale om en række af partielle kriser:

"Havde de tidligere Tidens Kriser lignet pludselige vulkanske Udbrud, saa er den nuværende Tilstand nærmest at ligne med Havets Udhulen af en Fjældblok; det gaar langsomt, men sikkert, Bølge for Bølge slider sig dybere ind og undergraver de bestaaende Forhold mere og mere; mere og mere var-

sler alting om, at den Stund vil komme, da Kapitalfortjeneren for bestandig synker til Nulpunktet."(6)

Udviklingen stiler mod, at kapitalismen vil udspille sin rolle, og alt peger på socialismen som den eneste mulige afløser af kapitalismen,

"enten det nu vil ske ad fredelig Vej eller ved en voldsom Revolution, enten det vil ske med ét Slag eller lidt efter lidt gennem en hel Række Trin, hvad der forekommer det sandsynligste, Kapitalen, det vil sige Produktionsmidlerne, vil engang afvise den sidste Rest af Personlighed, vil socialiseres, vil træde over i Hænderne paa et Aktieselskab, hvis Aktionærer ikke er en Række Privatmænd, men alle Samfundets Medlemmer."(7)

I det nye samfund, under socialismen, vil klasse modsætningerne og klassekampen være forsvundet. Ikke fordi lønarbejdet afskaffes, men fordi alle vil blive lønarbejdere. Mere vil Bang ikke sige om forholdene under socialismen: at diskutere hvornår og under hvilken konkret form socialismen vil forekomme, det er for Bang "Fritidsdrømme", det er sat uden for "objektiv Diskussion".

Foredraget afsluttes med, at Bang besvarer det tilbagevendende og ganske logiske spørgsmål: hvorfor blive aktiv socialdemokrat, når "den socialdemokratiske Fremtidsstat er Samfundsudviklingens naturlige og uundgåelige Maal"? Men

"denne Indvending mod Forbindelsen mellem den videnskabelige Socialisme og den praktiske Arbejderpolitik falder til Jorden, naar man betragter den sociale Udviklings ejendommelige Karakter. Ganske vist, det træder frem for os som en Naturkraft, hvis Retning det er umuligt at ændre, hvis Løb det er umuligt at standse. Man kan heller ikke standse Bækken, der løber ned ad Bjærgene, eller tvinge den til at flyde opad, tilbage mod sit Udspring. Men derfor lader man dog ikke Bækken flyde, som den vil; man digter den ind, man sikrer sig mod pludselige Oversvømmelser, man regulerer dens Løb, man drager Nytte af dens Kræfter. Og paa samme Maade med Samfundsudviklingen. Den kan retledes, den kan hindres i voldsomme, ødelæggende Udbrud, den kan drages til Nytte, snart hist og snart her, den kan føres baade ad hurtigere og ad jævne Baner til sit Maal. Det er denne Opgave, til hvis Løsning Socialdemokratiet søger at drage saa mange Kræfter som muligt."(8)

.Socialdemokratiets opgave er således at lindre nøden og højne

levevilkårene for arbejderklassen, at hindre de mest oprørende former for udbytning, at skaffe de fattige mad på bordet, bedre boliger m.v. Summen af disse små skridt vil blive et mægtigt fremskridt i højnelsen af arbejderklassens niveau, i udviklingen af et "klassebevidst, det vil sige selvbevidst, selvsikkert Proletariat", der er forberedt og dygtiggjort til at overtage magten i samfundet. Og Bang slutter:

"... hvad er de socialdemokratiske Valgsejre, ved Parlamentsvalg, ved Kommunalraadsvalg, hvad er de andet end en gradvis Erobring af Samfundsmagten? Og hvad er hele det internationale Socialdemokratis Politik andet end en Kamp for Samfundsrigdommens successive Socialisering. (...) jeg kender ingen Plads, hvor det er mere ærefuldt at staa, end midt i det kæmpende og sejrende Proletariat."(9)

Foredraget giver - mere eller mindre - i kimform Bangs senere teoretiske og praktiske virksomhed. Dels i form af en teoretisk og konkret bestemmelse af kapitalismens historiske udvikling, og dels i form af interessen for at skildre udbytningen af arbejderklassen, dens nød og levevilkår, som ikke mindst viser sig i mandagsartiklerne i Social-Demokraten.

Denne 'logiske tankerække', hvis udgangspunkt er den abstrakte konstatering af, at samfundet til stadighed forandrer sig, og hvis endepunkt er det socialistiske samfund, denne tankerække er Bangs forklaring på tilslutningen til Socialdemokratiet.

Der er selvfølgelig andre faktorer end logikken, der har spillet ind. Ikke mindst den begyndende interesse for de moderne sociale forhold, en interesse, der blev styrket i takt med, at Bang i studiet kom til den nyere tid. Og det var en interesse, der karakteristisk for Bang blev underbygget ved teoretisk læsning ud over studiet.

Den samfundsmæssige baggrund kan kort opsummeres i følgende forhold: 1890erne var en af Socialdemokratiets mest markante fremgangsperioder, både fagligt og politisk. Det viser den faglige organisering, de mange arbejdskampe, partiets fremgang ved valgene og Social-Demokratens udbredelse. Sammenholdt med Højres stadige tilbagegang og de radikales fremmarch pegede det på parlamentarismens indførelse og på en demokratisering af det politiske liv. Samtidig gav Højre og det moderate Venstre ind-

rømmelser på det sociale område. Socialdemokratiet opfattede og fremstillede situationen som en succes for sin demokratiske og sociale politik: arbejderbevægelsen var blevet en uomgængelig faktor i dansk politik.

På det videnskabelige område var den noget håndfaste fremskridtstro knyttet til fokuseringen på historiens og naturens lovmæssigheder og til en vis grad også til det sociale spørgsmål. Den klassiske positivismes tilbagetog i 1890'erne var et tilbagetog på spørgsmålet om udviklingslove og fremskridtstro og indebar vel en klarere adskillelse af videnskaben og det politisk-sociale engagement.

Bang er imidlertid inde i en slags modgående bevægelse: en større læggen vægt på udviklingslovene og udpegningen af de samfundsmæssige drivkræfter. Og sammenhængen mellem det videnskabelige arbejde og engagementet i sociale forhold styrkes efterhånden, svarende til at Bang efterhånden lægger middelalderen på hylden til fordel for det moderne, borgerlige samfund.

Hvorfor Bang bliver Socialdemokrat, kan altså ikke besvares entydigt. Hans egen begrundelse er interessant, fordi der heri ligger nogle retningslinier for de arbejdsopgaver, Bang selv mente han skulle udføre i partiet. I forlængelse af, at det er det logiske tankearbejde, der har ført Bang ind i partiet, ser han det som sin opgave - som akademiker - at arbejde teoretisk. Akademikerens - og Bangs - hovedopgave er ikke den praktiske politik, men at uddybe og udbrede forståelsen for den socialistiske teori, samtidig med at teorien prøves og anvendes i alle forskellige retninger.¹⁰

Bangs begrundelse for sin indtræden i Socialdemokratiet og begrundelsen for hans hovedopgave i partiet er således to sider af samme sag.

DEN MATERIALISTISKE HISTORIEOPFATTELSE

Hvad lægger Bang vægt på, når han helt generelt beskriver den historiske materialismes særtræk? Det kan sammenfattes i fire punkter:

1. Bang beskæftiger sig ikke med den filosofiske materialisme. For ham er marxismen en videnskab, der intet har at gøre med filosofi - en holdning, der er karakteristisk for hele 2. Internationale.¹ Bangs forklaring herpå er, at den filosofiske materialisme omhandler forholdet mellem menneskenes fysiske og åndelige liv, idet den opstiller læren om, at al sjælevirksomhed er et simpelt udslag af den legemlige livsproces. Dette er uvedkommende for den historiske materialisme: den beskæftiger sig ikke med de almene love for bevidstheden, men kun med de love, der bevirker, at bevidstheden hos den store masse - ikke hos den enkelte - omformes og udvikles under indflydelse af de samfundsmæssige vilkår. Den historiske materialismes opgave er at afdække disse samfundsmæssige love.²

Yderligere beskæftiger den historiske materialisme sig ikke med det filosofiske spørgsmål om viljens frihed eller ufrihed.

"Om det enkelte Menneske i sine Beslutninger har et vist Spillerum for en virkelig fri Vilje, eller om han helt og holdent ledes af fremmede Magter, saaledes at hans frie Beslutning kun bliver et Selvbedrag, det er et Spørgsmaal, der ikke vedkommer den materialistiske Historieopfattelse. Per og Povl er i denne Forbindelse ligegyldige Personer; det er ikke de enkelte Mennesker, men Menneskemasserne, det gælder." (3)

Ved analysen af massernes forhold, ved enhver historisk betragtning vedrørende disse forhold, gælder den lovbundne regelmæssighed; der er bestandigt et vist plan, et vist system i befolkningens sociale bevidsthed og bestræbelser. Og det er disse

fælles samfundsmæssige træk, den historiske materialisme søger at spore tilbage til deres udspring.

Bangs afstandtagen fra filosofiske spørgsmål viser sig således som en afstandtagen fra overhovedet at diskutere den dialektiske materialisme til fordel for en videnskabelig analyse af samfundsudviklingen. Sagt på en anden måde, så afstår Bang fra at diskutere forholdet mellem teori og teoriens materiale, historien, dvs. fra at diskutere tankens, idéens, teoriens (og dermed bevægelsens) mulighed for at gribe ind i virkeligheden, i historien. Marx udtrykte dette forhold klart i Teser om Feuerbach: "Filosofferne har kun fortolket verden, hvad det kommer an på er at forandre den". Bang bestemmer således marxismens hovedopgave til at være 'fortolkningen', den videnskabelige analyse. Men som det allerede er antydnet, og som det vil fremgå af analysen af Bangs socialismebegreb, kan han ikke undslippe - og prøver næppe heller på det - fra at diskutere 'forandringen', teoriens rolle i forandringen og den socialdemokratiske bevægelses historiske opgave.

2. Opfattelsen af den historiske materialismes videnskabelige status er for Bang ensbetydende med, at det er en "videnskabelig Synsmaade", en arbejdsmetode, som kaster nyt lys over den historiske udviklingsproces, en metode ved hvis hjælp

"man vinder den fyldigste og rigeste Forstaaelse, som det paa Historievidenskabens nuværende Trin er muligt at vinde." (4)

Men den historiske materialisme er ikke blot en videnskabelig synsmåde, den er også forbundet med en bestemt klasse, arbejderklassen. Selv om den fremstår som indlysende korrekt ved logisk tænkning (det er jo Bangs eget udgangspunkt), er det kun arbejderklassen, der fuldt ud er i stand til at tilegne sig den. Ligeledes er det kun den forskning, der fuldt ud står på den kæmpende arbejderklassens side, der er i stand til at udvide

"den aandelige Synskreds, til at skærpe den sociale Forstaaelse og derigennem til at smede nye Vaaben til Klassekampen. Fra de besiddende Klasser og fra de historiske og sociale Forskere, der bevidst eller ubevidst, staar som de-

res Talsmænd, møder den kun Forkættelse; selv med den bedste Vilje formaar de ikke at tilegne sig dens Tanker."(5)

Det er der ifølge Bang intet underligt i. Den historiske materialisme forklarer selv hvorfor:

"Thi som enhver anden aandelig Livsytring er ogsaa den videnskabelige Erkendelse - socialt set - et Udslag af den Klassepsykologi, der er opstaaet paa Grundlag af den herskende materielle Produktionsteknik. Ligesaa lidt som en Klasse helt kan sætte sig ind i en anden, en fjendtlig Klasses Tanke- og Følelsesliv, ligesaa lidt kan den indtage og optage i sig en videnskabelig Opfattelsesmaade, som er i afgjort Strid med dens egne sociale Interesser. Dens Selvopholdelsesdrift vil oprøre sig derimod; dens Sind vil være uimodtageligt. Og netop saaledes maa det nødvendigvis gaa Kapitalistklassen, Bourgeoisiet, over for en videnskabelig Teori som den materialistiske Historieopfattelse."(6)

Som vist i kapitel 3 har Bang ikke hele tiden så klart formuleret en forbindelse mellem videnskaberne, forskellige videnskabsbegreber og et klassestandpunkt. Og det er efter min mening tvivlsomt, om han i 1915 hyldede denne opfattelse helt så konsekvent. For det første undtages i det mindste naturvidenskaberne, og for det andet sidestilles Darwins teori med Marx' teori: begge er udviklingsteorier. Darwins for naturlivet, Marx' for den sociale verden.⁷ Men under alle omstændigheder er den historiske materialisme andre videnskabelige synsmåder overlegen - netop fordi den er en udviklingsteori. Det er den eneste teori, der giver en fyldestgørende forklaring på de lovæssigheder, der er bestemmende for samfundets udvikling, fordi den tager udgangspunkt i begrebet udvikling - "det første, nødvendige Grundbegreb for al videnskabelig Erkendelse"⁸ - og stiller sig opgaven at udforske de kræfter, der er bag den ustandselige forvandling og udfinde de love, hvorefter de virker. Det giver både en forståelse af den fortidige samfundsudvikling og et "paalideligt Skøn" over de kommende udviklingsformer.

Dermed bliver den historiske materialisme grundlaget for socialismens videnskabelige erkendelse og forener

"de to hidtil sondrede Begreber, Socialismen og Klassekampen til et fælles uadskilleligt Hele: Maalet, som Bevægelsen

sen nødvendigvis maa stile imod, og Bevægelsen, som nødvendigvis maa føre til Maalet."(9)

3. Når Bang ikke er indstillet på at diskutere det filosofiske spørgsmål om viljens frihed eller ufrihed, hænger det sammen med, at han bestemmer det økonomiske niveau som det fundamentale, det bestemmende i samfundsudviklingen: samfundets klasser er økonomisk bestemt, og deres handlen udspringer af deres økonomiske interesser. På dette grundlag står det enkelte individ til en vis grad frit, idet det kan sætte sig udover sin klasses interesser.¹⁰ Men det afgørende er at bestemme de økonomiske kræfter m.v.

Bangs forståelse af samfundsopbygningen er delvis i overensstemmelse med det klassiske billede: basis-overbygning og med den præcisering, Engels gav dette billede ved at betegne økonomien som bestemmende i sidste instans. Det er "den Maade, hvorpaa Befolkningens materielle Livsfornødenheder tilvejebringes, og de økonomiske Forhold, de Ejendomsforhold, som flyder deraf",¹¹ som i sidste instans er bestemmende for samfundets konkrete udseende. Andetsteds påpeger Bang lidt mere upræcist, at det er arbejdsforholdene, dvs. den måde hvorpå det samfundsmæssige arbejde udføres, der til enhver tid giver samfundet dets præg.¹²

"Alle de forskellige Bestanddele af det moderne Samfundsliv, fra de groveste, mest haandgribelige, til de fineste, de mest aandrige, er saaledes byggede op Led for Led paa den Basis, som de materielle Produktionsvilkaar skaber, og de forandrer sig med ethvert nyt Fremskridt i Produktivkræfternes Udvikling. Og den samme Aarsagsforbindelse, som man her ser i de store, almindelige Træk, den møder man ved Studiet af hver enkelt social Fremtoning. Overalt ender man efter flere eller færre Mellemlid, i de rent materielle Produktionsvilkaar som den sidste, afgørende Forklaring."(13)

De økonomiske forhold, produktions- eller arbejdsforholdene, udgør således samfundets basis, der er bestemmende for overbygningen, er grundlaget for de politiske forhold, retsforholdene, det åndelige liv, den hele kultur. Spørgsmålet er nu, i hvilket omfang basis er bestemmende for overbygningen, hvor mekanisk dette billede skal forstås? En antydning heraf fås ved Bangs

anvendelse af termen 'i sidste instans'. En anden antydning heraf fås ved hans differentiering af de to klasser, borgerskabet og arbejderklassen, i forskellige grupper. Eksempelvis kan grupper i borgerskabet have interesser, som i enkeltspørgsmål krydser hinanden; men interesseforskellene udviskes over for de store, almene samfundsproblemer.¹⁴ Antydningen er imidlertid mere markant i det, Bang ikke siger: Engels kæder nemlig økonomiens bestemmelse i sidste instans snævert sammen med termen 'vekselvirkning'¹⁵, dvs. at overbygningen også virker ind på basis i den konkrete samfundsudvikling. Denne term anvender Bang ikke, heller ikke i praktisk tilstand, i beskrivelsen af et samfund eller i beskrivelsen af en udvikling. Det implicerer, at der til billedet basis-overbygning er knyttet en vis mekanicisme, der alene oplødes af 'bestemmelsen i sidste instans'. Fraværet af vekselvirkningen som et begreb, der uløseligt hænger sammen med bestemmelsen i sidste instans, er således fraværet af dialektikbegrebet - hvilket på det praktiske plan har implikationer for forståelsen af den socialdemokratiske bevægelses historiske rolle.

Dette forhold uddybes i Bangs diskussion af den historiske materialisme som en udviklingsteori.

4. Ved bestemmelsen af de afgørende forhold i den historiske udvikling henholder Bang sig ganske snævert til den korte redegørelse, som Marx fremlægger i Forord til Kritikken af den politiske økonomi (1859). Omdrejningspunktet er her - som hos Bang - forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Marx beskriver forholdet således:

"På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold, eller, hvad der kun er et juridisk udtryk for det samme, med de ejendomsforhold, indenfor hvilke de hidtil har bevæget sig. Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold om til at blive lænker for dem. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner. Med forandringen af det økonomiske grundlag sker der en langsommere eller hurtigere omvæltning af hele den uhyre overbygning." (16)

Hos Bang lyder det:

"Efterhaanden som Produktionsmaaden forandrer sig, idet nye Opfindelser og Opdagelser bliver gjort, nye, fuldkommene Arbejdsmidler sat i Stedet for de gamle, indtræder der en Modsætning indenfor Samfundet; de bestaaende Ejendomsforhold forældes, svarer ikke længer til de virkelige Produktionsforhold, virker ikke længer til at fremme Produktivkræfternes Udvikling, kun til at hindre og standse den, forvandler sig fra en fremskridtssvanger til en fremskridtsfjendsk Magt, en Hindring for Menneskehedens Udvikling. Efterhaanden som denne Modsætning forstærkes, opstaar der revolutionære Tilstande."(17)

Der er både hos Marx og hos Bang tale om bestemmelsen af revolutionære perioder, men i hvert fald hos Bang har det konsekvenser for forståelsen af udviklingen som sådan. Drivkraften er forholdet mellem produktionsforhold og produktivkræfter - og ikke så meget klassekampen, som Marx og Engels andetsteds hævdede, f.eks. i Det kommunistiske Manifest. Forholdet resulterer ikke nødvendigvis i en revolution i klassisk forstand,

"En revolutionær Periode indtræder, hvor Gammelt og Nyt staar stejlt imod hinanden; bitre Klassekampe udkæmpes mellem de sociale Lag, der staar som Repræsentanter for det Gamle og det Nye. Men før eller siden ender det med, at det Nye sejrer. Dets Sejr kan forhales, men ikke forhindres, thi Udviklingens Strøm presser bestandig stærkere paa, og jo mere sejt Modstanden er, des mere voldsomt bliver Gennembrudet. En helt ny Samfundsordning afløser den gamle, som den Ramme, indenfor hvilken Produktivkræfterne kan komme til fornyet og forøget Udvikling."(18)

Forholdet nuanceres i senere skrifter, således at Bang benægter, at de materielle produktionsvilkår "direkte eller indirekte" frembringer alle samfundslivets fremtoninger, dvs. at udviklingen ikke ses som en automatisk proces "blindt ledet af Skæbnen", men er en uhyre sammensat og indviklet proces.¹⁹ Dermed bliver forholdet mellem produktionsforhold og produktivkræfter tilsvarende mere kompliceret, idet der dog ikke er tale om, at produktivkræfterne opgives som den primære drivkraft i udviklingen:

"Overalt ender man efter flere eller færre Mellemlid i de rent materielle Produktionsvilkaar som den sidste, afgørende Forklaring (...) den sidste, den bestemmende Grundaarsag

til de sociale Fremtoninger og deres stadige Forvandling." (20)

Et forhold undslipper dog nuanceringen, nemlig udviklingens naturnødvendighed. De nye kræfter, et samfund undfanger, vil melde sig stærkere og stærkere, vil blive uimodståelige som en naturmagt. Den historisk materialistiske analyse af de kræfter og love, der virker under kapitalismen, viser således, at socialismen er det undgåelige og nødvendige resultat af samfundsudviklingen.²¹

Endelig fremgår det, at Bang ikke sætter lighedstegn mellem en revolutionær periode og et samfundsmæssigt brud. Sagt på en anden måde, skelner han ikke skarpt mellem revolution og reform, revolution er ikke den absolutte modsætning til evolution. Netop den naturnødvendighed, hvormed udviklingen sætter sig igennem, betinger ikke nødvendigvis forekomsten af revolutioner, men peger på, at reformer kan være det karakteristiske ved en revolutionær periode, dvs. at reformer kan fuldbyrde overgangen fra en samfundsformation til en anden. For forståelsen af kapitalismen betyder det konkret, at den tilkendes en historisk betydning i udviklingen af produktivkræfterne, men at den ikke er verdenshistoriens endelig samfundsform. Der er tværtimod tegn på, at opløsningen er vidt fremskreden - dvs. forholdet mellem produktionsforhold (især ejendomsforholdene) og produktivkræfterne er skærpet. Socialismen vil vise sig som den historiske nødvendighed, den er.

Bangs afvisning af filosofien, den dialektiske materialisme, og hans karakteristik af den historiske materialisme som en videnskabelig synsmåde svarer til den fremherskende holdning i 2. Internationale. Der var en udbredt tendens til at opfatte marxismen som en generel samfundsvidenskab, en slags historisk sociologi. Et vigtigt element i denne opfattelse var, at man fremhævede individernes underordning under de samfundsmæssige love, som man nok kunne erkende eller tilpasse sig til, men som man ikke kunne sætte ud af kraft. Netop erkendelsen af og tilpasningen til lovmæssighedernes nødvendige sætten sig igennem er fundamentalt hos Bang (jvf. kapitel 8).

Sagt på en anden måde, formulerer Bang ikke et begreb om dia-

lektikken mellem den menneskelige adfærd, den politiske aktion, og de materielle, objektive forhold. Bang lægger mere eller mindre ensidig vægt på de sidste, dvs. han indtager en deterministisk, mekanicistisk position, der dog blødes betragteligt op i løbet af forfatterskabet og i det hele taget aldrig bliver så markant som andre steder i 2. Internationale.

Det manglende dialektikbegreb viser sig også i Bangs diskussion af basis-overbygning. Den politiske aktions underordning under de objektive forhold er i og for sig det samme som at tildele overbygningen en underordnet og uselvstændig rolle. Bang mener ikke, at overbygningsfænomenerne direkte, uden formidlende led, kan afledes af basis. Men i og med han ikke bruger begrebet vekselvirkning sammen med bestemmelsen i sidste instans, fraskriver han basis-overbygningsforholdet enhver form for dialektik. At hævde overbygningens relative autonomi, dens relativt autonome udviklingsforløb, betyder, at overbygningen på et givet tidspunkt ikke blot er bestemt af basis på det pågældende tidspunkt, men også af overbygningselementer fra forudgående tidspunkter. Dvs. overbygningen på et givet tidspunkt kan ikke alene bestemmes ud fra de aktuelle materielle produktionsvilkår.

At basis er bestemmende i sidste instans, er for mig at se altså utilstrækkeligt uden begrebet vekselvirkning. Det fastslår, at den politiske aktion, klassekampen, kan spille afgørende ind på udviklingen i basis og i visse situationer bryde den indre, nødvendige sammenhæng i de samfundsmæssige forhold.

Hvis denne diskussion overføres på udviklingsbegrebet, er det klart, at underordningen af politikken under økonomien også gør sig gældende ved spørgsmålet om historiens drivkraft. Økonomien er drivkraften frem for alt. Udviklingsdeterminismen er da ganske tydelig: dialektikken underordnes økonomiens naturnødvendighed.

Disse problemstillinger vil jeg belyse i de følgende kapitler. Men først nogle få ord om Bangs anvendelse af begreber. Det er sjældent - om overhovedet - Bang definerer et anvendt begreb, og samtidig anvendes en del af begreberne noget løst. Derfor er det nødvendigt at pege på de træk, Bang finder væsentligst i nogle af de vigtigste begreber. Begrebet "produk-

tivkræfter" forstår Bang især som teknik og teknologi, og ikke så meget som arbejdets organisering (dyrkningsfællesskab, fabrikk m.v.); "produktionsforhold" handler især om ejendomsforholdene, dvs. det er her og ikke så meget i udbytningen og lønarbejdet, årsagen til den samfundsmæssige ulighed ligger. Begrebet "produktionsmåde" er hos Bang den måde, hvorpå livsforholdene tilvejebringes, dvs. en teknisk-organisatorisk orienteret bestemmelse på bekostning af udbytningsforholdets placering i centrum. Det er faktisk kun i polemikken mod georgeismen, at Bang fremhæver udbytningsforholdets fundamentale rolle i kapitalismen. Den meget konkrete bestemmelse af begrebet produktionsmåde betyder, at begrebet "samfund" eller "samfundsformation" ikke er mere konkret end dette. Bangs begreber befinder sig stort set på samme abstraktionsniveau.

Gustav Bang: "Den materialistiske historieopfattelse" trykt i Socialistiske Skrifter i 1915. (ABA)

BASIS OG OVERBYGNING

Et af de centrale problemer i den historiske materialisme er forholdet mellem basis og overbygning, dvs. forholdet mellem økonomien, sociale forhold og politikken, idéerne, ideologierne, kulturen, retten m.v. I 2. Internationales marxisme havde dette forhold ikke en så central placering, som det senere har fået: i diskussionerne var der en klar tendens til at diskutere udvikling, kapitalisme og socialisme med fokus på økonomien. Man kan sige, at materialismen fremtrådte i økonomismens form.

For Bangs vedkommende står problemet måske mere centralt end normalt i 2. Internationale. Ud over Evropas Kulturhistorie lægges der i en række af hans andre skrifter - eksempelvis i *Catilina*, *Vor Tid* og *Brydningstider i Europas Historie* - relativ stor vægt på en beskrivelse af den kulturelle udvikling.

Bang definerer kultur temmelig bredt, nemlig som

"Indbegrebet af alle de Ytringer af menneskeligt Liv, som sigter imod noget andet og mere end blot at nolde Livet vedlige. Naar man arbejder med et eller andet fornuftigt Maal for Øje, det være af hvad Art, det vil, naar man pløjer eller saar, smedder eller snedkrer, naar man slaar Skærver eller udforsker Stjærnernes Løb, naar man maler Portrætter eller Portstolper, skriver Romaner eller fører Regnskabsbøger, naar man virker i Stat eller Kirke, i Skole eller Landbrug, i Haandværk eller Handel, i Kunst eller Videnskab, saa udfører man Kulturarbejde, og den Tilstand, der kommer frem, idet alle disse Kræfter virker sammen i et Folk eller en Tid, kaldes Folkets eller Tidens Kultur.

Kulturen er en evig Skiften underkastet, en evig Vekslen i Maal og Indhold, alt eftersom Menneskene selv forandrer sig."(1)

Således hedder det i indledningen til *Evropas Kulturhistorie*, der må siges at være en særdeles traditionel kulturhistorie. Emnekredsen er i høj grad indskrænket til de herskendes og overklassernes politik og kultur, mens smedene, snedkerne m.fl. er oversete. Om Bang fastholder sin definition af kultur i

1908, i Vor Tid, er uvist, men de to værker er - ud over forskellen i kronologisk afgrænsning - indholdsmæssigt vidt forskellige. Hvor Europas Kulturhistorie er koncentreret om de politiske eliter, dér er Vor Tid's emne samfunds- og kulturlivet, den materielle kultur. Hvor overskrifterne i Europas Kulturhistorie er af typen "Sæderne i Merovingerstaten", "Dantes Guddommelige Komædie", "Den oplyste Despotisme", er de af typen "Petroleum", "Kornet", "Skolen", "Karl Marx" i Vor Tid. Det skal dog modificeres med, at Europas Kulturhistorie bliver mere materielt orienteret for den moderne tid. De to værker markerer med andre ord to forskellige faser i Bangs forfatterskab. Fra at være en forholdsvis traditionel historiker til at være en socialdemokratisk historiker, der bestemmer det væsentlige i kulturen som det sociale, dvs. massernes levevilkår og materielle såvel som åndelige forhold, der er bestemmende herfor. Beskrivelsen kommer tættere på formerne for vedligeholdelsen af livet.

Basis-overbygning modellen

Ovenstående definition af kultur kan uden vanskelighed ses som værende bygget på basis-overbygning modellen. Det underbygges af, at de efterfølgende ord handler om historiens indre nødvendighed, kontinuitet og regelmæssighed. Kulturen er underkastet denne nødvendighed, hvilket netop er pointen i, at basis bestemmer overbygningen. Bang siger dette helt klart i Kapitalismens Gennembrud (1902):

"Livsfornødenhedernes Tilvejebringelse er den store Nerve, der strækker sig igennem hele denne Organisme og forbinder alle dens enkelte Led med hverandre til en Helhed. Ethvert Kulturprodukt, selv det mest aandige, kan i sidste instans spores tilbage hertil. Til enhver Ændring i den Maade, hvorpaa Livsfornødenhederne tilvejebringes og fordeles mellem Samfundets forskellige Led, svarer en Ændring i Samfundsbygningen, det vil sige et Stykke Udvikling."(2)

Bangs kulturopfattelse udvikles altså i praksis ret markant, og det er en udvikling, der sandsynligvis sker, ganske kort tid efter Europas Kulturhistorie er udkommet, måske i forbindelse

med teoretiske studier og udarbejdelsen af Kapitalismens Gennembrud. Det, der sker, er efter min mening, at Bang i første omgang bringer sine kulturfremstillinger, dvs. sin praksis i overensstemmelse med det kulturbegreb, han fremlægger i Europas Kulturhistorie. Dernæst foretager han også en præcisering og en nuancering af sin teoretiske bestemmelse af kultur.

Hvad er så indholdet i Bangs præciserede kulturbegreb? Eller - med andre ord - hvordan bestemmer han forholdet basis-overbygning? Jeg har tidligere været inde på, at dette forhold bygges op omkring begrebet 'bestemmelse i sidste instans'. Spørgsmålet er kort sagt, om Bang tillægger overbygningen nogen grad af autonomi, og i så fald: hvordan denne autonomi fungerer. Det skal jeg prøve at belyse med nogle teoretiske udsagn og nogle konkrete eksempler.

Marx tillagde i Forord til Kritikken af den politiske Økonomi (1859) ideologien en central og relativ autonom rolle. Den materielle omvæltning i de økonomiske produktionsbetingelser var for Marx det fundamentale i perioder med social revolution. Men samtidig med denne omvæltning bliver menneskene sig bevidst i de ideologiske former (de juridiske, politiske, religiøse, kunstneriske, filosofiske former) om konflikten mellem produktivkræfter og produktionsforhold.³

Bangs formuleringer i Kapitalismens Gennembrud tyder på en mere håndfast, en mere mekanisk opfattelse af forholdet. De konkrete beskrivelser f.eks. i Kapitalismens Gennembrud og Brydningstider i Europas Historie - dvs. beskrivelser af perioder med sociale revolutioner - både underbygger og nuancerer dette.

Et eksempel herpå er beskrivelsen af den liberale national-økonomis gennembrud. Bang betragter dette gennembrud som et af de mest betydningsfulde led i den sociale revolution. Han tager det derfor op til særskilt behandling i Kapitalismens Gennembrud. Tidsmæssigt faldt den nye socialøkonomiske tankegang sammen med den industrielle revolution, og Bang ser da også dens sejr som helt og aldeles betinget af de stedfundne økonomiske forskydninger. "Den var det theoretiske Spejlbillede af den

praktiske Kapitalisme".⁴ Men liberalismen var andet og mere end blot et udslag af revolutionen,

"den blev tillige en virksom Drivkraft i Revolutionen. Den skabte det Materiale, hvormed Kapitalismen retfærdiggjorde sin Kamp mod de ældre Tilstande, begrundede sin Fremtrængen som det store sociale Fremskridt mod større Civilisation og større Lykke, hævdede sin egen Betydning, Nødvendighed, Uundværlighed. Den blev i Kapitalens Tjeneste det aandelige Sidestykke til Dampmaskinen, et Redskab, der virkede revolutionerende paa alle Punkter."(5)

Den skarpe modsætning mellem det førkapitalistiske håndværk og den kapitalistiske storindustri har således sit modstykke i overbygningen, i den lige så skarpe modsætning mellem den førkapitalistiske økonomiske tankegang og den fuldt udviklede frikonkurrencelære.

Indholdet i, at liberalismen er det teoretiske spejlbillede, er følgende: samtidig med at frikonkurrencen i praksis voksede gradvist, begyndte den at bundfælde sig i den videnskabelige bevidsthed, langsomt hævdede den teoretiske underbund for de nye tanker sig op over de økonomiske tilstandes praktiske form. I takt med at den liberalistiske tendens vandt frem efter fjernelsen af de hæmmende indskrænkninger, i takt hermed modnedes betingelserne for, at frikonkurrencen kunne blive et fast videnskabeligt system, der kunne danne grundlaget for det praktiske erhvervsliv. Hvor den tidligere tids langsomme industrielle udvikling lidt efter lidt havde løsnet og fjernet skrankerne, dér krævede den pludselige industrielle revolution med stor kraft en sprængning af de resterende hindringer. Og det kom med Adam Smiths Nationernes Velfærd, der - som alle andre led i den engelske samfundsomvæltning - kom

"netop paa det Tidspunkt, netop i den Form, netop med den Virkning, som Tilstandene foreskrev. Den traf den Streng, som skulde anslaaes for at finde Genklang i Tiden."(6)

Bang betragter således liberalismen som den økonomiske udviklings teoretiske spejlbillede. Det er for Bang det grundlæggende. Men han tildeler også spejlbilledet en vis betydning, en vis autonomi i udviklingen, nemlig som banebryder for en ny social udvikling. Han følger dermed den tankegang, som Marx frem-

lægger i Forordet, op ved beskrivelsen af liberalismens gennembrud. Når jeg alligevel mener, der ligger en vis mekanisme i Bangs opfattelse, skyldes det hans anvendelse af begrebet spejlbilledet. Ud over at det videnskabsteoretisk er et lån fra positivismen, betyder det jo konkret, at liberalismen slog igennem på det tidspunkt og med den form og virkning, som de økonomiske tilstande foreskrev. Med andre ord beskrives økonomiens (basis') bestemmende rolle og vekselvirkningen mellem basis og overbygning uden formidlende led som en spejling. Generelt må det betyde, at ethvert fænomen i overbygningen direkte kan føres tilbage til et bestemt udviklingsniveau i basis.

Det kommer også til udtryk i Bangs beskrivelse af kristendommens opkomst,⁷ der entydigt begrundes med de fortvivlede sociale tilstande i det sene Rom. Fortvivlelsen og elendigheden tegnede sig dybt i befolkningens bevidsthed og gav åndslivet et nyt præg. Omvæltningen af de sociale forhold påvirkede bevidstheden og opløste de gamle forestillinger. Nye religiøse idéer, nye sæt af tro og overtro og nye moralske begreber voksede frem under "direkte Paavirkning" af de gamle samfundsforholds opløsning, og de antog et nyt indhold, der fjernede sig fra den oprindelige antikke moral og nærmede sig den kristelige. Dermed blev de forskellige åndelige, religiøse og moralske strømninger - som hver for sig med logisk nødvendighed udsprang af de økonomiske og sociale omvæltninger - elementer i den kristelige lære og banebrydere for dens udbredelse. På den ene side blev befolkningen og især proletariatet instinktivt drevet i retning af kristendommen, og på den anden side udløste den i klare træk de forestillinger, der allerede dæmrede.⁸

Netop denne delvise autonomi for overbygningsfænomener, der er baseret på en iagttagelse af det historiske forløb, får Bang til at konstatere, at en åndelig revolution for eftertiden ofte helt overskygger årsagen, den økonomiske revolution. Det er f.eks. tilfældet med reformationen og oplysningstiden, der var udtryk for de opadstræbende klassers kamp med udlevede produktionsformer. Bang kan således konstatere, at den svindende tidsalder ofte udfolder en "fin og ejendommelig Formens Kunst" på et tidspunkt, hvor omvæltningen nærmer sig, hvor opløsningens kræfter er i fuld gang.⁹

Dette tyder på, at Bang kombinerer overbygningsfænomenernes delvise selvstændighed med en vis forsinkelse i deres gennemslag. Det understreger på én gang den delvise selvstændighed og sætter nogle forholdsvis snævre rammer for, hvor selvstændigt og hvor centralt og betydningsfuldt de åndelige fænomener kan fungere i historien.

Beskrivelsen af kristendommens opkomst er baseret på økonomiens bestemmelse af overbygningsfænomenerne, samtidig med at de fungerer med en vis grad af autonomi. De religiøse bevægelser forstås som spejlbilleder, men de har omvendt også et vist egenliv. Stadigvæk er formidlende led, her mellem de sociale forhold og de religiøse bevægelser, fraværende. Teoretisk udtrykt er begrebet 'bestemmelse i sidste instans' i praksis fraværende, hvilket vil sige, at Bang ikke tager konsekvensen af det standpunkt, han fremfører i *Kapitalismens Gennembrud*¹⁰ og lader den konkrete analyse etablere de 'mellemliggende instanser', de formidlende led.

Nu er basis-overbygningsforholdet ikke blot interessant i perioder med sociale revolutioner. Bang behandler imidlertid forholdet på samme måde i ikke-revolutionære perioder. Blot to eksempler,¹¹ begge fra *Vor Tid*:

For det første Bangs karakteristik af Henrik Ibsens (1828-1906) forfatterskab. Bang mener, at grundlaget for dette er modsætningen mellem den gamle bonde- og småborgermoral og den nye spekulationsmoral. Den gamle samfundsmoral rejste hos Ibsen harme, forargelse, had og fordømmelse mod den herskende usselhed. På Ibsens tid var samfundsforholdene imidlertid af en sådan beskaffenhed, at der ikke var nogen klasser til at opstille perspektivet om et nyt og bedre samfund. Der var kun bønder, småborgere, fabrikanter, spekulanter og embedsmænd, men ingen lønarbejderklasse til at overvinde den moralske fordømmelse og arbejde for at rejse det nye samfund. "Den Verden, Ibsen kendte, gav ham hans Storhed, men ogsaa hans Begrænsning".¹²

For det andet fastslår Bang, at statsformernes, lovgivningens, religionens, moralens, kunstens og videnskabens bestandige skiften karakter ikke er tilfældig, men netop kan føres tilbage til ændrede økonomiske forhold. Alle disse ideologiske former er udslag af den måde, hvorpå samfundets brugsgenstande

fremstilles, og af de ejendomsforhold, der snævert hænger sammen hermed. Den materielle kultur under kapitalismen, opfindelserne, fabriksindustrien, landbrugskemien, jernbanerne, telegrafene m.v. - kort sagt hele det kompleks af tekniske og økonomiske fremskridt, der har tilvejebragt det moderne samfund - denne materielle kultur skaber en uimodståelig trang til en højere åndelig kultur, en højere oplysning, bedre opdragelse m.v. i befolkningens brede lag.¹³

At basis bestemmer rammerne for overbygningsfænomenerne, er yderligere baggrunden for, at den åndelige produktion ifølge Bang først under socialismen vil blomstre i frihed og frodighed. Først her muliggør de økonomiske tilstande, at enhver kan skabe sig sin selvstændige opfattelse af videnskabelige, kunstneriske, religiøse, moralske og lignende spørgsmål. Samtidig vil den socialistiske økonomi gøre det muligt for den enkelte at udvikle denne opfattelse for andre, gøre det muligt at udbrede den. Det vil være økonomisk muligt for alle at fremføre sin mening, ligesom der ingen censur vil være. Individualismen på alle åndelige områder vil komme helt til sin ret.¹⁴

Bangs udvidelse af kulturbegrebet til både at gælde materiel og åndelig kultur kunne tyde på en nuancering af hans opfattelse. Nuanceringen gælder i første omgang selve kulturbegrebet, idet det ikke længere i praksis anvendes i forhold til overbygningsfænomener. Imidlertid peger det også på en mere kompleks forståelse af forholdet mellem basis og overbygning.

Den nuancerede holdning slår imidlertid først for alvor igennem i Den materialistiske Historieopfattelse fra 1915. Her fremfører Bang, at den historiske udvikling er uhyre sammensat og indviklet, og ofte med modstridende tendenser. Det viser sig blandt andet i, at der mellem den materielle produktion og de åndelige strømninger ligger en mangfoldighed af overgangsformer. De forskellige tilskyndelser og påvirkninger passerer gennem de menneskelige hjerner, forarbejdes der og føres videre derfra. De ideologiske forestillinger om godt og ondt, om sandt og usandt, om ret og uret m.v. spiller en "mægtig Rolle" i den historiske udvikling.

"... den materialistiske Historieopfattelse underkender in-
genlunde denne Ideernes store Betydning; den viser blot, at
disse Ideer ikke svæver frit i Luften, men at de tværtimod
bunder i den Tænkemaade, som hersker hos de forskellige
Klasser i Samfundet, at denne atter er bestemt ved Ejen-
domsforholdene, og at disse endelig hviler på de materielle
Produktionsvilkaar. Den overser saaledes ikke Ideernes Be-
tydning, men fører dem ned fra de luftige Regioner og for-
klarer deres jordiske Udspring."(15)

Den historiske materialisme underkender heller ikke de store
mænds, geniernes indflydelse på udviklingen. Den viser imidler-
tid, at deres værk ikke skyldes en tilfældighed, men at det med
naturnødvendighed er fremgået af de sociale omgivelser, der har
deres rødder i de materielle produktionsforhold. De forefinder
de opgaver, de giver sig i kast med, som de store spørgsmål,
der beskæftigede tiden, og som krævede en løsning.

"Geniernes Betydning ligger i, at de har set større paa
disse Opgaver end deres Samtidige, at de har formaaet at
samle de enkelte Træk under fælles Synspunkter, og at de
har haft Fantasi og Mod og Udholdenhed til at drage de vi-
deste Konsekvenser af det, de saa."(16)

Generelt må historikeren undersøge hele sammenspillet af socia-
le forhold og følge de forskellige fremtoninger gradvis tilbage
for at nå til deres udspring i de materielle produktionsvilkår.
Med denne nuancering af forståelsen af forholdet mellem basis
og overbygning inddrager Bang også i praksis begrebet 'bestem-
melse i sidste instans', selv om det stadig må siges, at over-
bygningens selvstændighed udspiller sig inden for ret snævre
rammer. Bang tager således ikke højde for muligheden af at ide-
ologiske forhold - eksempelvis nationalisme eller patriotisme -
kan eksistere i en form, hvor de ikke kan føres tilbage til én
bestemt klasse og dermed til de herskende produktionsvilkår.

Opsummering

Bangs stillingtagen til spørgsmålet om forholdet mellem basis
og overbygning bliver nuanceret gennem forfatterskabet. I før-
ste omgang ved i praksis at udvide kulturbegrebet, således at
hans kulturanalyser (i Vor Tid) bringes i overensstemmelse med

det kulturbegreb, han allerede fremførte i Europas Kulturhistorie. Kulturanalysen forskydes fra de politiske eliters åndelige produktion og indflydelse til også - og især - at lægge vægt på den materielle kultur, dvs. kulturen i de brede produktions- og samfundssammenhænge. Kulturanalysen udvikles fra at være traditionel idéhistorie til at være materialistisk baseret.

Dernæst lægger Bang stadig større vægt på overbygningsfænomenernes relative selvstændighed. Det betyder imidlertid ikke, at begrebet vekselvirkning i praksis kommer til at spille en rolle, det er både teoretisk og stort set også praktisk fraværende. Det for Bang grundlæggende i forholdet basis-overbygning er afspejlingen af basis i overbygningen. Når overbygningsfænomenernes relative selvstændighed træder tydeligere frem, så er det stadig inden for de rammer, der er bestemt af den materielle produktion og den økonomiske udvikling. Ved at inddrage formidlende led mellem basis og overbygning bliver basis' bestemmende rolle relativiseret, den bliver i praksis en bestemmelse i sidste instans. Man kan sige, at spejlingen ikke længere er direkte, men forløber gennem formidlende led.

I forhold til Kautskys standpunkt ligger Bang dermed tættere på den klassiske marxisme. Kautsky lægger nok større vægt på vekselvirkningen mellem økonomien og dens overbygning, men han tildeler også overbygningsfænomenerne en absolut selvstændighed i visse perioder. Kautsky eksemplificerer det - i Etik og materialistisk Historieopfattelse (1905) - med, at moralen spiller en progressiv rolle, så længe den er i overensstemmelse med de samfundsmæssige behov, der frembragte den. Men når moralen selvstændiggøres, dvs. når den ikke længere bestemmes af samfundet, bliver den et konservativt element.¹⁷ Kautsky forklarer altså moralens konservatisme med dens absolutte selvstændiggørelse, mens Bang finder årsagen i klassernes udvikling, f.eks. borgerskabets erobring af magten og den deraf følgende frygt for arbejderklassen.

En vigtig strategisk konsekvens af holdningen til basis-overbygningsproblemet er spørgsmålet om magten. Den direkte afledning af overbygningen fra basis og en nedtoning af vekselvirkningen imellem dem stiller - teoretisk set - ikke magtproblemet som et spørgsmål om erobringen af den politiske og ideologiske

magt i samfundet. Denne side af magten overskygges fuldstændigt af den naturnødvendige udvikling i økonomien og produktionen. Bangs mere nuancerede opfattelse muliggør, at spørgsmålet om den politiske og ideologiske magt får en større, en mere central betydning. Der er derfor god mening i, at Bang slutter Den materialistiske Historieopfattelse af med at pege på, at Socialdemokratiets opgave er at ruste arbejderklassen til erobring af den politiske magt. Men det må også understreges, at han fastholder sin stedmoderlige behandling af ideologiens betydning for samfundsudviklingen og ændringen af dens retning.

I den forbindelse kan man godt stille spørgsmålet, om det ikke er en retrospektiv kritik, om det ikke er at kritisere Bang med de sidste 20 års udvikling af den historiske materialisme i baghovedet. For så vidt er det rigtigt, al den stund Engels' præciseringer af forholdet mellem basis og overbygning i 1880-erne¹⁸ ikke spillede den store rolle i 2. Internationale. Når jeg alligevel finder det rimeligt at pege på disse forhold, skyldes det, at 2. Internationales marxismeforståelse for mig at se betegner et tilbageskridt i forhold til den forståelse af basis-overbygningsforholdet - og dermed af ideologiens samfundsmæssige betydning - som Marx og Engels forfægtede. Men det interessante er ikke så meget, at der teorihistorisk skete et tilbageskridt; det interessante ligger især i, hvordan arbejderbevægelsen dels opfattede sin egen rolle i historien, og dels hvordan den analyserede de samfundsmæssige forhold, den ønskede at ændre eller bekæmpe. Holdningen til basis-overbygningsproblemet har med andre ord klare konsekvenser for de politiske, faglige og agitatoriske opgaver, arbejderbevægelsen konkret opstiller.

UDVIKLINGSBEGREBET

At forstå samfundsudviklingens love er den første betingelse for at mestre udviklingens kræfter. Sådan hedder det i forordet til Kapitalismens Gennembrud.¹ Og dette er frem for alt andet koblingen mellem Bangs teoretiske, populariserende arbejde og Socialdemokratiets praktiske politik.

Bang giver gennem en stor del af sit forfatterskab både et teoretisk og et konkret svar på, hvordan den historiske udvikling er forløbet og forløber. Naturligt nok er det den kapitalistiske epoke, der står i centrum, netop fordi hans mål er at forstå udviklingens love for at mestre dens kræfter, for at bidrage til en socialistisk udvikling.

Den historiske udvikling - teoretisk set

Den teoretiske bestemmelse er allerede antydet i forrige kapitel. Det skal uddybes i det følgende.

Den første formulering af udviklingsbegrebet giver Bang i Kapitalismens Gennembrud (1902), en formulering, der anslår de temaer, som han i særlig grad lægger vægt på:

"Som enhver anden Organisme befinder Samfundet sig i en stadig Udvikling. Efterhaanden som Produktionsforholdene ændrer sig, fødes der nye Kræfter; skridtvis, men ustandselig arbejder de sig frem; der er en evig Kamp mellem det gamle, som svinder, og det ny, som kommer; Aar efter Aar skydes overlevede Rester fra svunden Tid til Side. Saaledes skifter Samfundet bestandig Karakter, ikke ved pludselige Spring, men ved en gradvis Vækst paa det gamle Grundlag. Nutiden er aldrig et Brud med Fortiden, kun en Følge af den. "Revolution" og "Evolution", "Omvæltning" og "Udvikling" er i Virkeligheden to Ord for det samme Begreb. En voldsom Rystelse indtræder kun, naar uddøde Fortidslevninger har lagt sig saa stærkt i Vejen for nye Kræfter, at disse maa sprænge dem med Magt i Stedet for at fjerne dem med Lempe.

Igennem denne Udviklingens evige Strøm skelnes til forskellige Tider forskellige Principer som de fremherskende indenfor Produktionslivet. Fra Tid til anden viger den Produktionsform, der hidtil har været den bærende, Pladsen for en ny (...) det er Livsforholdernes Produktion, som bestemmer alle sociale Forhold."(2)

Den historiske udvikling er således præget af forskellige faser, som efter Bangs mening let lader sig erkende og udskille, men som man umuligt kan trække skarpe tidsgrænser imellem. Spørgsmålet om revolution over for evolution er altså et spørgsmål, der ikke kan gives et simpelt svar på - og så vidt jeg kan se, sker der en forskydning i Bangs opfattelse fra den første formulering til den sidste i Efter Krigen! (1915). En forskydning, der har sit indhold i en større læggen vægt på den menneskelige handling, klassekampen.

I Kapitalismens Gennembrud fremhæves den jævne overgang mellem de forskellige faser, blandt andet betinget af, at overgangen ikke foregår samtidigt på alle områder. Midt i én fase kan man lokalisere rudimentære levn fra den forudgående og embryonale fordannelser til den efterfølgende. Som tiden går, vil de første svækkes og de sidste styrkes.

Syv år efter, hvor kaprustninger og krigsfare var begyndt at sætte sit præg på dagligdagen, i Brydningstider i Europas Historie (1909) er forskydningen at spore. Det evolutionistiske perspektiv er på ingen måde opgivet: hver enkelt periode i samfundenes historie bærer spirerne til nye og højere samfundsforhold i sig, de nye kræfter gror frem og vinder i styrke, gennembruddet kommer ikke som lyn fra en klar himmel. Men i højere grad end i 1902 betones de revolutionære perioder. De nye kræfter forbereder langsomt de revolutionære perioder og ender på et tidspunkt med at sprænge og ødelægge de bestående forhold.

"Bevægelsen skrider ikke jævnt og umærkelig fremad; fra Tid til anden indtræder der voldsomme Sammenstød, Katastrofer, under hvilke den gamle Kultur gaar til Grunde og en ny skyder frem (...) Samfundets historiske Fremskriden bliver saaledes til ved en Skiften af Tider med jævn og sindig Udvikling og Optrin af voldsom, stormende Natur - men disse to Udviklingsformer staar ikke i Modsætning til hinanden."(3)

Bang finder således ikke nogen modsætning mellem revolution og

evolution; tværtimod betinger de hinanden: revolutionen er så at sige en udviklingsrækkes slutpunkt, samtidig med at den er udgangspunktet for en ny udvikling.⁴

For vurderingen af den socialistiske revolution medfører det en klar ændring. Hvor Bang i 1899-foredraget hævdede, at socialismen ville komme med en naturmagts nødvendighed, og at den socialdemokratiske bevægelses opgave er at retlede udviklingen, er denne opfattelse kraftigt modificeret i 1915. Socialismens gennemførelse er nu et resultat af samspillet mellem kapitalismens udvikling og arbejderbevægelsens bevidste kamp for socialismen.⁵ I Bangs sidste skrift Efter Krigen! er markeringen af revolutionen således fastholdt. En revolutionær periode forstås som

"... en Tidsalder, hvor Udviklingen pludselig skyder Fart, hvor de Kræfter, som hidtil har bevæget sig jævnt og gradvis frem, samler sig til en mægtig Udfoldelse og sprænger de gamle Hylstre."(6)

Hvad er nu forudsætningen for, at en revolutionær periode indtræder? Bang giver to svar, som ikke nødvendigvis står i modsætning til hinanden. For det første er det nødvendigt, at en samfundsformations produktivkræfter er udviklet fuldt ud.⁷ For det andet fremgår revolutioner af klasseudsættelserne og klassekampen. De to årsager findes side om side gennem hele Bangs forfatterskab, men klassekampen tillægges en betydelig større rolle i de sidste skrifter. En vægtning, der svarer til markeringen af revolutionære perioder. Som helhed indebærer det en nuancering af udviklingsbegrebet, hvorved der i højere grad lægges vægt på de subjektive faktorer.

"Den historiske Udvikling foregaar jo ikke ved et avtomatisk Spil af blinde Kræfter, men igennem de enkelte Klassers planmæssige og bevidste Bestræbelser for at opnaa bestemte Maal. Udviklingen skaber til hver enkelt Tid forskellige, mere eller mindre gunstige Betingelser for disse Klassebestræbelsers Udfoldelse; men i hvilken Grad saadanne Betingelser udnyttes, det beror paa det Maal af materiel og moralsk Styrke, som de paagældende Klasser raader over."(8)

Det handler altså om historiens drivkraft. Om det er produktivkræfterne eller klassekampen, der er historiens drivkraft, gi-

ver Bang ikke noget entydigt bud på. Der er snarere tale om, at begge forhold på forskellig måde er drivkræfter. Sammenhængen er, så vidt jeg kan se, følgende: Forandringer i produktionsmåden, dvs. produktivkræfternes udvikling, fastholdes gennem hele forfatterskabet som den dybeste årsag til forandringer i samfunds- og kulturlivet. Udviklingen i de materielle produktionsbetingelser er altid den (i sidste instans) bestemmende årsag til ændringerne.⁹ Når produktivkræfterne ikke længere kan videreudvikles inden for det eksisterende samfunds rammer, giver modsætningen sig udtryk i en konflikt eller kamp mellem forskellige klasser, hvoraf nogle i henhold til deres økonomiske stilling og interesser kæmper for at opretholde det bestående samfund, mens andre i kraft af deres økonomiske stilling og interesser søger at omstyrte det. Modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold udløses i klassekampe. I den forstand er både produktivkraft-udviklingen og klassekampen drivkræfter i historien. Det betyder imidlertid også, at en social revolution alene omhandler produktionsforholdene i overbygningen (produktivkræfternes udviklingsramme). En revolution er en omvæltning, der finder sted i det politiske og juridiske system, i det sociale og moralske bevidsthedsliv, i kulturlivet, når de undertrykte klasser er blevet så stærke (hvilket er uomgængeligt), at de (svarende til produktivkræfternes udvikling) ikke længere kan finde sig til rette.¹⁰ Måden, hvorpå en revolution foregår, kan på den baggrund enten kræve en længere årække og foregå sådan, at der overfladisk set ikke sker noget usædvanligt, eller den kan fuldbyrdes på én dag og være voldelig. Formen er tilfældig. Resultatet er nye politiske, sociale, åndelige, forfatningsmæssige m.v. nydannelser og dermed nye rammer, nye muligheder for at produktivkræfterne kan udvikle sig, for at det økonomiske liv antager nye retninger. Svarende til den sociale revolution sker der en åndens revolution, hvor de gamle tankeformer går under i det store sammenbrud og nye spirer frem. Ofte ser det ifølge Bang ud, som den åndelige omvæltning helt har overskygget den økonomiske omvæltning, som i virkeligheden er dens årsag.

Et sidste, væsentligt aspekt ved Bangs teoretiske bestemmelse af udviklingen er hans opfattelse, at den historiske udvikling

er irreversibel: den lader sig ikke tvinge tilbage, den bevæger sig fremad i kraft af egne indre love. Nye, højere samfundsforhold melder sig som en historiske nødvendighed, når betingelserne for deres gennembrud er vokset frem og modnet i det gamle samfund.¹¹ "At forstaa denne Udvikling er at forstaa den Tid, hvor man lever, er at forstaa sig selv."¹²

Denne bestemmelse af udviklingen er ifølge Bang

"Kernen i Socialismens historiske Opfattelse. Det er en Tanke, der er revolutionær i sin Tendens; den præker Oprør imod det bestaaende, det kapitalistiske Samfund og peger frem mod nye, socialistiske Samfundstilstande. Thi naar Samfundsforholdene stadig skifter, i Overensstemmelse med Produktivkræfternes Udvikling, da er ogsaa det kapitalistiske Samfund kun et enkelt, forbigaaende Afsnit i Historien, bestemt til at falde og afløses af et nyt historisk Afsnit, bygget paa et helt andet Grundlag."(13)

Bang opgiver ikke uafvendeligheden og nødvendigheden i udviklingen, selv når han betoner de subjektive faktorer. Uafvendeligheden og den politiske aktion kommer dermed til at optræde side om side, idet den første dog sætter rammerne for den anden. Menneskene kan gribe ind i udviklingen, regulere den m.v., men de kan ikke hindre de bevægelser, der med uimodståelig historisk nødvendighed sætter sig igennem. Den historiske udvikling lader sig ikke tvinge tilbage, den bevæger sig fremad i kraft af egne indre love.¹⁴ I Den materialistiske Historieopfattelse er holdningen dog den, at udviklingens nødvendighed kun kan sejre, hvis menneskene aktivt griber ind i begivenhederne.¹⁵

Blandt de forhold, der bestemmer menneskenes handlinger, er der ifølge Bang to stort set uforanderlige faktorer: mennesket og naturen. Mennesket har kun ændret sig forsvindende med hensyn til åndelige og legemlige anlæg, drifter og tilbøjeligheder, opfattelses- og tænkeevne.

"Det er altsaa ikke Menneskene selv, som har forandret sig, men det Livsindhold, de har hentet udefra."(16)

Heller ikke naturen har ændret livsindholdet. Naturomgivelserne har forandret sig umærkeligt, f.eks. er klimaets og jordbundens

beskaffenhed meget nær den samme. Hvor der er sket ændringer skyldes det næsten altid menneskenes indgriben.

Samspillet mellem menneskene og naturen kan forklare forskelle mellem tanke- og handlemåde blandt forskellige racer og folk (europæere-afrikanere, danskere-italienere). Men de kan ikke forklare den historiske udvikling i tanke- og handlemåde. Det kan kun en tredje drivkraft, der er historisk foranderlig, nemlig de sociale vilkår.¹⁷ Hvordan de er opstået, hvad det er, der ændrer dem og foranlediger samfundslivets omdannelser, det er det, den historiske materialisme og udviklingsbegrebet giver et bud på.

Den konkrete historiske udvikling

Den lange række analyser af den historiske udvikling belyser, hvordan udviklingsbegrebet udmøntes i praksis: hvilke forhold og faktorer, Bang lægger vægt på i den konkrete udvikling, hvordan revolutionære perioder beskrives, hvad det er Bang vil formidle til sine læsere, osv.

Periodisering

Bang har kun ganske få steder beskæftiget sig med en egentlig periodisering af Europas historie, nemlig i Europas Kulturhistorie, i Catilina og i Brydningstider i Europas Historie. Periodiseringens grundlag er forandringer i den måde, hvorpå værdierne frembringes, i de former, hvorunder samfundet tilfredsstiller sine fornødenheder. Bang udskiller tre store faser, oldtiden, middelalderen (ca. 400 - ca. 1500) og nytid eller nyere tid. Øjensynlig en traditionel periodisering (der vel åbner op for en underinddeling), i det mindste, hvad gælder den kronologiske afgrænsning. Udpegningen af det karakteristiske ved perioderne er imidlertid ikke traditionel: oldtidens samfund byggede på slavehusholdningen, middelalderens på feudalismen eller naturalhusholdningen, mens nyere tid er bestemt ved den gryende og udviklede kapitalisme; altså primært en økonomisk bestemmelse.

Periodiseringen følger nogenlunde den periodisering, Marx giver i Forord til Kritikken af den politiske Økonomi,¹⁸ omend de termer, Marx bruger, og som har vundet indpas i den marxistiske terminologi, nemlig den antikke, den feudale og den borgerlige (kapitalistiske) produktionsmåde, ikke anvendes konsekvent af Bang (termen den antikke produktionsmåde anvendes intetsteds).

Som sagt vil Bang ikke trække skarpe linier mellem perioderne, men overgangsperioderne er præget af forandringer på alle samfundets niveauer, eksempelvis af jordbesiddelsens afløsning af pengebesiddelsen som den afgørende magt, af hoveriets afløsning af frimandsarbejdet, af renæssancen og reformationen i overgangen fra middelalder til nyere tid.

I denne udviklingsrække har hver enkelt fase haft sin historiske mission, og har betegnet et fremskridt i forhold til de forudgående tilstande.¹⁹

Oldtiden

Oldtidens økonomiske forfatning byggede på slaveriet. Den måde, hvorpå modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold (med slaveriet som centrum) udvikles i f.eks. Romerriget, har Bang beskrevet i Catilina og i Brydningstider i Europas Historie. Romerrigets undergang - eller bredere: oldtidens afløsning af middelalderen - skyldes denne modsætnings udvikling.

Kernen i slavehusholdningen er i Bangs beskrivelse, at det var ufri arbejdere, der udførte hovedparten af det samfundsnødvendige manuelle arbejde. På grund af det lavtstående niveau, arbejdsteknikken befandt sig på, var det en forudsætning for, at de frie mænd kunne beskæftige sig med offentlige anliggender, kunne deltage i krige, kunne hengive sig til kunst, videnskab, idræt og andre adspredelser. Oldtidens rige kultur havde sondringen mellem fri og slaver som forudsætning.

I sin oprindelige skikkelse mener Bang, at dette økonomiske system var hensigtsmæssigt og var årsagen til "fredelige og lykkelige sociale Tilstande".

"Det var det lille Bondebrug, som var det fremherskende. Befolkningen var Bønder; de levede for Selskabs Skyld og

for at finde Sikkerhed mod Røvere, i sammenbyggede Byer, der hver for sig dannede et uafhængigt politisk Hele; og herfra passede de den Jord, de havde liggende i Omegnen. Slaverne var deres Medhjælpere; de var ret faa af Tal og har vistnok som oftest været ret godt behandlede. De hørte med til den patriarkalske Husstand."(20)

Dette primitive landbrug gav bondefamilierne et trygt omend beskedent udkomme. Det var samfundsforhold uden voldsomme brydninger, med et "selvstændigt og selvbevidst Bondedemokrati".

De modsætninger, der var i samfundet, udspillede sig primært i "Ständerkampen" mellem patriciere og plebejere, en kamp, der endte med, at patricierne og de rige plebejere smeltede sammen i én klasse, godsejeradelen. Den relative stilstand, der prægede modsætningerne fra midten af det 4. århundrede til midten af det 3. århundrede blev imidlertid afløst af skærpede klassemod-sætninger, af proletariseringen af befolkningens store flertal. Årsagen hertil var Romerrikets stadige udvidelse, det var militærvæsenet, som gav stødet til denne "Opløsningsproces".²¹ Krigstjenesten ramte ikke godsejerne, der havde slaver til at udføre arbejdet, men småbønderne, hvis bedrifter forfaldt på grund af arbejdskraftens fravær, de kom i gældsforhold til godsejerne og måtte ofte afstå deres jordlodder til disse. Jorden koncentreredes således i storgodser, en udvikling, der yderligere blev fremmet af den øgede tilgang af slaver i form af krigsfanger. Denne udvikling bredte sig fra landbruget til minedriften, til skibsfarten og til håndværket.

Dertil kom konkurrencen på korn (hvede) fra visse provinser, der nødvendiggjorde en omlægning til kvægavl eller til vin- og olivendyrkning, en overgang, som småbønderne ikke var i stand til at foretage på grund af mangel på kapital.

Resultatet blev udviklingen af et frit (pjalte)proletariat mellem godsejerne og slaverne. Slaveriet kvalte det fri arbejde. Proletariatet strømmede ind til de store byer, især Rom, og fristede her en kummerlig tilværelse. Det romerske samfund var dermed polariseret i en grad, at den eneste "middelstand", der overhovedet kan udpeges, er de frigivne slaver, som imidlertid mødtes med ringeagt fra de frie borgere.

Men forekomsten af et så stort proletariat blev også et problem: for at hindre, at det blev arnestedet for oprør, var det

nødvendigt til en vis grad at tilfredsstille proletarietets krav, især om mad. Statens udvidelsespolitik var ikke mindst betinget af dette forhold.

"I Proletariatets Krav om Livsophold paa Statens Bekostning og i Stormændenes umættelige Griskhed efter nye Udbytningsgenstande ligger Drivkraften til Oldtidsstaternes Erobringspolitik." (22)

Muligheden for en udvidelse af indtægtskilderne lå ikke f.eks. i en "industriell" udvikling. Proletariatet manglede købeevne, og de rige husstande var selvforsynende i den forstand, at håndværksuddannede slaver producerede de fleste fornødenheder. Hvad der købtes af industrielle genstande, var især luksusgenstande, som ikke fremstilledes i Rom/Italien. Nye indtægtskilder lå primært i udbytningen og udplyndringen af provinserne, hvilket udviklede modsætninger i overklassen, mellem riddere og senatorer, mellem pengeadel og embedsadel.

Det forfald og den opløsning, der satte sit præg på de sociale tilstande, viste sig også i befolkningens bevidsthed, i åndslivet. I småbondesamfundet var en slags rationalistisk naturreligion fremherskende. Den gav de uforståelige naturkræfter en menneskelig skikkelse og afviste "al mystisk Inderlighed". Med den fremvoksende sociale elendighed og håbløshed blev bevidstheden behersket af uro, utryghed og uhygge, især selvfølgelig hos proletariatet. Mystikken vandt indpas, man begyndte at drømme om en frelser, der med overnaturlige kræfter kunne udfri menneskeheden af dens nød. Livet efter døden kom i bevidsthedens centrum. Med stadig større styrke trængte monoteismen, troen på én gud, sig på som afløser for naturreligionens mangfoldighed af guder med hver sit virkefelt.

Oldtidens religiøse og moralske forestillinger var således i fuld opløsning, allerede før kristendommen slog igennem i takt med de nye samfundsforhold.

Politisk viste opløsningsprocessen i almindelighed og modsætningen mellem penge- og embedsadel i særdeleshed sig i udviklingen af hele embedsmandssystemet og i den korrupsion og det "forfald", der her fandt sted. Jeg skal ikke komme nærmere ind

på Bangs beskrivelse af dette, men blot give hans opsummerende beskrivelse af overklassen:

"Den hele lumre Atmosfære, hvori Roms Udbytterklasse trivedes, var sammensat af dum Raahed og overforfinet Dekadence."(23)

Bemærkningen går dels på overklassens livsstil, og dels på den politik og holdning, der blev udvist over for det fri proletariat og slaverne. Og med hensyn til det sidste lægger Bang særdeles stor vægt på faren for og overklassens frygt for opstande fra proletarietets og slavernes side. Det er den primære og afgørende klasse modsætning. Men var det denne modsætning, som bragte slaveriet som produktionsmåde til ophør? Svaret herpå giver Bang i vurderingen af modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold.

Som nævnt mener Bang, at denne modsætning oprindeligt ikke var til stede. Den blev udviklet med slaveriets udbredelse.

Produktions- og ejendomsforholdene var blevet en uoverstigelig hindring for enhver teknisk fremadskriden, en hindring for produktivkræfternes udvikling. Det billige slavearbejde ansporede ikke til nye og mere hensigtsmæssige arbejdsmåder, f.eks. anvendelse af maskiner. På trods af den ringe kvalitet, der prægede slavernes arbejde.²⁴ I stedet blev udbytningen af slaverne og provinserne øget til den rene udplyndring.

De sociale ejendomsforhold betingede således med nødvendighed, at produktionslivet stod i stampe, at produktivkræfterne blev lammet: der var ingen plads for deres videreudvikling inden for slaveriets rammer. Slavesamfundet havde overlevet sig selv, man "gik Middelalderen i møde". De herskende produktionsforhold måtte sprænges, nye, fordelagtigere måtte udvikles, hvis produktivkræfternes udvikling igen skulle blive mulig. Det skete ikke ved en revolution, men ved at man i større og større kredse blev klar over det fri arbejdes overlegenhed over det ufri. Slaverne i byerne blev efterhånden givet fri eller fik en løn, der muliggjorde, at de ad åre kunne købe sig fri. Den friggivne slave vedblev dog at stå i et afhængighedsforhold til sin tidligere herre, idet han måtte afstå en del af sin indtægt; det overskud, den tidligere herre herved fik, viste sig større

end det overskud, slaverne frembragte. På landet skete noget tilsvarende: godsejerne begyndte at udstykke deres jorder og give dem i fæste til halvfri, stavnsbundne småbønder, enten mod en vis landgilde eller mod, at de afleverede en vis del af udbyttet. Også her blev gevinsten større - for godsejerne. Således gik det gamle samfund langsomt i opløsning, således voksede de middelalderlige samfundsforhold svagt og pletvist frem.

Bangs analyse af oldtiden eller Romerriget svarer i sine grundtræk til hans teoretiske bestemmelse af udviklingen. Produktivkræfterne hæmmes af slaveriets udbredelse, og denne modsætning viser sig i klassekampen mellem penge- og embedsadelen på den ene side og det fri proletariat og slaverne på den anden; den viser sig i den evige frygt for og i de evige forsøg på at hindre opstande - og i nedkæmpningen af dem med militær magt. Men det var efter min mening hverken proletarerne eller slaverne, der historisk set udgjorde den progressive klasse. Den progressive kraft befandt sig inden for de herskende klasser. Det er selvfølgelig rigtigt, at denne progressivitet må ses i lyset af de sociale tilstande og proletarernes og slavernes pres på staten og magthaverne, et forhold, Bang lægger uhyre vægt på. Men hans tendens til at fokusere på produktivkræfternes udviklingsmuligheder og hans tendens til at prioritere polariseringen på bekostning af analysen af andre klasser (f.eks. købmændene) og de forskellige modsætningsforhold, der reelt var i Romerriget, disse tendenser bevirker, at Bang har vanskeligt ved at analysere overgangsprocessen til middelalderen, at han forlader analysen til fordel for en beskrivelse af den konkrete udvikling, hvis årsag han abstrakt finder i forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Den svage sammenhæng, han teoretisk finder mellem produktivkræfterne og klassekampen som historiens drivkræfter, følger altså med i den konkrete analyse. Det er måske dette forhold, der bevirker, at Romerrigets udvidelsestrang og erobringspolitik både er årsag til proletariseringen og en følge af denne. Den i øvrigt meget sammenhængende og klare analyse af samfundsforholdene²⁵ løber med andre ord ind i ret store problemer, når det gælder drivkræfterne i overgangsprocessen.

Middelalderen

Som ved analysen af Romerriget lægger Bang i analyserne af middelalderen stor vægt på modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold som det ene og på forarmelsen af bønderne som det andet.

Det økonomiske system i middelalderen byggede oprindeligt på naturalhusholdningen, på selvforsyningen. Handelen var svagt udviklet, man producerede selv sine forbrugsgenstande og forbrugte selv sine produkter. De almindelige menneskers materielle og åndelige kultur var lav, man levede i isolerede småsamfund (landsbyer) uden anden kontakt til de højere åndelige sfærer end præsten og munken.

Den sociale ordening var i overensstemmelse hermed: jorden var det eneste almindelige udtryk for rigdom. De verdslige og gejstlige stormænd havde tilegnet sig størsteparten af jorden. Bønderne havde brugsretten til jorden mod at stå under gudsvejernes overhøjhed og mod at betale en årlig landgilde i naturalier. Det var den middelalderlige udbytningsform, en form, som på grund af den svagt udviklede penge- og vareomsætning ikke var præget af noget voldsomt tryk på bønderne. Godsejerne havde ingen grund til at udpine bønder, fordi det var "umuligt" at afsætte landbrugets produkter.²⁶ Hele den middelalderlige kultur fik sit særpræg af disse økonomiske og sociale tilstande.

"Dybt konservativt var hele det middelalderlige Samfunds-System, uden Spore til Fremfærd. Den Magt, som skulde revolutionere Samfundet, maatte komme udefra. Det var ikke Bonden, naar han dyrkede sin mark, eller Herremanden og Biskoppen, naar han tog imod Bøndernes Landgildekorn, som bar Fremtiden i sig - det var Købmanden, der kom som et fremmedartet Element og begyndte at købe og sælge.

Først da Verdenshandelen tog til at udfolde sig, var Øksen lagt ved Roden af det gamle, middelalderlige Samfund."(27)

Den voksende handels betydning (fra det 11. århundrede) for den eksisterende feudale udbytningsform var således enorm. Formen blev imidlertid ikke grundlæggende ændret, men udbytningen af bønderne og håndværkerne blev skærpet voldsomt. Et proletariat

af jordløse husmænd og innsiddere begyndte at opstå, og fæstebønderne blev plaget med et stadigt voksende hoveri på herregården. Gældsætningen, forarmelsen og undertrykkelsen tog til "fra Slægtled til Slægtled". Det var årsagen til de mange bondeoprør henimod middelalderens slutning - og det er vel denne voldsomme udbytning sammenholdt med samfundets statiske karakter, der er grundlaget for, at adelen ifølge Bang degenererede som klasse.

Handelen slår således ind i og skærper nogle eksisterende modsætninger. Det står uklart, om det er eksisterende klassemodsatninger, der skærpes, eller om det er en standsdeling, der udvikles til at blive en klassesdeling. Det første fremgår af Brydningstider i Europas Historie, mens det andet er tilfældet i Før Grevens Fejde, som kun omhandler udviklingen i Danmark. Udviklingen beskrives her på følgende måde: Det jævne bondesamfund, der er baseret på naturalhusholdning eller selvforsyning, begynder at gå i opløsning med udgangspunkt i ledingspligten. Både bønder og statsmagt er interesseret i en afløsning, bønderne, fordi ledingen griber ind i driften, og statsmagten, fordi bondehæren ikke svarer til krigsteknikkens udviklingstrin. En række bønder begyndte at afløse ledingspligten med en årlig naturalydelse. Andre bønder - de lidt større jordejere - drog i leding og slap for skatten; de blev herremænd.

Denne standsdeling blev en klassesdeling, der udtrykte stridende økonomiske og sociale interesser, der skærpedes, da handelen holdt sit indtog. Først dermed blev betingelserne skabt for en øget udbytning af bønderne. Samfundet polariseredes, idet hver gevinst herremændene vandt,

"betød et Tab for Bønderne, en gammel Rettighed, de maatte give Afkald paa, en ny Byrde, der blev lagt paa deres Skuldre, et Skridt ned af det Skraaplan, der endte i Trældom og Elendighed. Hvad Under da, at den udgaaende Middelalder blev den Tid, den blev, furet af en evig Tvedragt, hærget af vilde og voldsomme Oprør, hvor Bønderne rejste sig med Ild og Økse mod deres Udbyttere?"(28)

Fra det oprindelige samfund, præget af "hele det gamle, stillestaaende og ubekymrede Velvære blandt Bønderne",²⁹ udvikledes et samfund med en lang række dybe modsætninger:³⁰

- modsætningen mellem bønderne og de verdslige og gejstlige godsejere som den mest fundamentale sociale modsætning, der var opstået som en naturlig følge af det voksende kapitalistiske handelsliv;
- modsætningen mellem by og land blev skarpere end tidligere;
- modsætningen mellem adelen og købmændene, forårsaget af, at adelen på trods af voksende indtægter fra udbytningen af bønderne kom i stadig dybere gæld til købmændene;
- modsætningen mellem adelen og fyrsterne, hvor de sidste søgte at knægte adelens magt og "Selvraadighed" for at styrke deres egen magt og deres egne udbytningsmuligheder;
- modsætningen mellem købmændene og håndværkerne om magten i byerne;
- modsætningen mellem håndværksmestre og -svende, hvor de sidste i takt med, at "Lavene gennemtrængtes af en mere og mere kapitalistisk Aand" udviklede sig i retning af et besiddelsesløst og udsigtsløst proletariat,
- og endelig den modsætning, der gik på tværs af de andre, nemlig modsætningen mellem den katolske kirke på den ene side og adelen, købmændene, bønderne og håndværkerne på den anden side. Den mere eller mindre fjendtlige holdning over for kirken, hvis årsager ifølge Bang var af økonomisk eller magtmæssig art, mandede ud i reformationen som

"den største og mest iøjnefaldende af de store aandelige Bevægelser, som den mægtige økonomiske og sociale Omvæltning ved Skellet mellem Middelalder og Nytid gav Stødet til. Men langt fra den eneste. Det gærede overalt, og hele Tankelivet begyndte at omforme sig."(31)

Spirerne til den ny åndelige kultur voksede frem i de brede lag af borgere og bønder. Dens elementer var nationalsprogenes udvikling på bekostning af latinen, bogtrykkerkunsten, en voksende nationalbevidsthed som følge af, at handelen sprængte den lokale isolation, en ny videnskabelig forskning osv.

"De moralske Begreber, de kunstneriske Opfattelser, de politiske Anskuelser - alle de forskellige Udslag af menneskelig Bevidsthed omformedes under Indflydelse af den kapitalistiske Handelsvirksomhed og de Omvæltninger i Samfundslivet, den drog efter sig. Det var den nye Tid, som afløste Middelalderen."(32)

I forhold til analysen af oldtiden lægger Bang klart mindre vægt på produktivkræfternes udviklingsmuligheder til fordel for en højere grad af orientering mod klasse modsætningerne. Men ikke desto mindre er udgangspunktet, at det feudale samfunds 'konservatisme' er ensbetydende med, at der ikke i den oprindelige feudalisme ligger en kraft, der kan drive udviklingen fremad. Den kommer udefra i form af handelen. Dens voksende indflydelse betinger den skærpede udbytning, proletariseringen, og at det oprindelige ligevægtssamfund bliver et samfund med mange modsætningsforhold.

"Saalænge Naturalhusholdningen var eneherkende, saalænge al Produktion gik ud paa umiddelbart at tilfredsstille ens eget Behov, saalænge kunde de gamle Samfundsforhold ligge stivnede og ubevægelige. Men saa snart man faar Lejlighed til at producere Varer til Salg, til Omsætning i Penge, til Ombytning med andre Varer, saa danner sig de første Revner i de døde Ismasser. Flagerne løsner sig og bryder paa, Driften begynder, og saa bærer det for fuld Kraft frem mod de Begivenheder, der river det middelalderlige Samfund omkuld."(33)

Produktionsforholdenes hindringer for produktivkraftudviklingen løses op af handelen. Uden at Bang klart hævder det, vil jeg imidlertid mene, at han ved siden af købmændene inddrager bønderne som progressiv klasse, sandsynligvis fordi den fundamentale modsætning skulle gå mellem bønder og adel. Men det stemmer dårligt overens med, at feudalismen var et samfundssystem "uden Spore til Fremfærd". Igen er det altså forholdet mellem produktivkræfter og klassekampen, der volder problemer, selv om det er behandlet langt mere nuanceret end ved analysen af oldtiden, især hvad gælder klasse modsætningerne.

Kapitalismen

Kapitalismen er den eneste produktionsmåde, hvor Bang har fremlagt en mere udfoldet teoretisk bestemmelse af det økonomiske system. Det sker i en populær fremstilling, et referat af Marx' "Økonomiske Theori", i Den kapitalistiske Samfundsholdning. At det forholder sig således, er selvfølgelig ingen tilfældighed:

"Netop for den socialdemokratiske Arbejderklasse har det da den allerstørste Betydning at være nøje fortrolig med Love-
ne for det kapitalistiske Samfunds Husholdning. Det er Be-
tingelsen for, at den kan gøre sig til Herre over Samfun-
det, gøre sig dens Kræfter underdanige. Jo mere udbredt, jo
mere dybtgaaende den socialøkonomiske Indsigt er indenfor
det klassebevidste Proletariat, des rigtigere er det i
Stand til at bedømme en Situation, des klarere er det i
Stand til at planlægge sin Taktik, des sikrere, des mere
maalbevidst er det i Stand til at kæmpe."(34)

Fremstillingens opbygning følger ret nøje dispositionen i Marx'
Das Kapital I-III. Det betyder, at de aspekter, Marx ikke fik
med i Das Kapital, heller ikke optræder i Bangs fremstilling;
det drejer sig eksempelvis om en teoretisk bestemmelse af den
borgerlige stat.

Omdrejningspunktet for Bangs forståelse af kapitalismen er
merværdilæren; den er grundlaget for den socialistiske erken-
delse og kritik af det kapitalistiske samfund - og den spillede
i øvrigt en fremtrædende rolle i den socialdemokratiske agita-
tion som grundlag for en harme over, at en del af den værdi,
arbejderne frembringer, merværdien, unddrages arbejderne og går
i kapitalisternes lommer.³⁵

Det første, Bang behandler i Den kapitalistiske Samfundshus-
holdning, er den kapitalistiske produktionsproces, hvor netop
merværdi-begrebet er det centrale begreb. De samfundsmæssige
værdier skabes af arbejdet og måles med det samfundsmæssigt
nødvendige arbejde, der kræves til produktion af varerne. Mer-
værdien opstår

"idet Kapitalen køber den menneskelige Arbejdskraft og for-
længer Arbejdstiden ud over den Grænse, der er nødvendig
til at genfremstille Arbejdernes Arbejdskraft, og (...)
tilegnes af Kapitalen, som raader over Produktionsmidlerne
og derfor ogsaa er Herre over Arbejdet og over Arbejderne.
Merværdiens Produktion er Grundlaget for al kapitalistisk
Samfundshusholdning; om Merværdien kredser alle Samfundslivets
Bestræbelser."(36)

Det andet område, Bang tager op, er kapitalens kredsløb fra
pengekapital til produktiv kapital, til varekapital og tilbage
til produktiv kapital, hvor merværdien realiseres.

Det tredje og sidste område er merværdiens fordeling mellem
de besiddende klassers forskellige fraktioner, samt de love,

hvorefter profitten reguleres og opdeles i f.eks. industriprofit og handelsprofit. Kapital og grundejendom er således ikke i sig selv kilde til værdi, men kilde til indtægt,

"Pumpeværker ved hvis Hjælp den Merværdi, Arbejderne frembringer, stadig opsuges og fordeles imellem de besiddende Klasser." (37)

De kapitalistiske samfund bliver dermed opdelt i to hovedklasser, arbejderklassen og den besiddende klasse, hvis indbyrdes forhold er et udbytningsforhold, et uoverstigeligt modsætningsforhold.

Inden for den besiddende klasse er det industrikapitalen, der er den vigtigste fraktion, og bag den står de øvrige former for besiddelse, bank- og handelskapital og grundejendom. Modsætningerne imellem disse fraktioner kan være stærke, men overvindes over for arbejderklassen.

Den eksisterende elendighed udspringer af disse forhold. Og elendigheden vokser med kapitalismens udbredelse:

"... som en Evighedsmaskine holder den kapitalistiske Produktionsproces bestandig sig selv i Gang, og Maskineriets Fart bliver bestandig raskere. Den Merværdi, der aftvinges Arbejderklassen, forvandles til ny Kapital, der udvider de besiddendes Klassers Magtomraade, øger deres Herredømme over Arbejderne, bliver Aarsag til ny og større Trældom og Elendighed. Arbejderne tvinges til at smedde deres egne Lænker." (38)

På den anden side betyder kapitalismens udvikling og udbredelse en svækkelse af dens samfundsmæssige eksistensberettigelse, idet den selv stiller den "Hær" på benene, som er "bestemt til at overvinde den kapitalistiske Produktionsmaade". Indholdet i denne sammenbrudsteori er en historisk konstatering: kapitalismen producerer betingelserne for sin egen undergang i form af modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold og i form af frembringelsen af arbejderklassen.

Den kapitalistiske produktionsmåde er - som slaveriet og feudalismen - en historisk form, der forsvinder, når nye former er modnede. Den undergår med andre ord også selv en historisk udvikling; ikke i det fundamentale udbytningsforhold (tilegnelsen af merværdi ved udnyttelsen af fremmed, købt arbejdskraft), men

i dette udbytningsforholds form. Formen påvirkes på den ene side af kapitalens sammensætning: teknikkens udvikling, kreditvesenets udfoldelse, monopoldannelse m.v. og på den anden side af forhold som fagforeningsbevægelsen, arbejderlovgivningen osv.

Kapitalismens

"historiske Rolle skifter; var den oprindelig det eneste mulige Middel til at hæve Samfundets produktive Kræfter op til et højere Trin, saa bliver den efterhaanden en Klods om Benet paa dens samfundsmæssige Udvikling af Produktionstekniken; den forvandler sig fra en revolutionær Drivkraft til en reaktionær Bremse paa Udviklingen." (39)

Det produktionsforhold, som frem for alt udgør en bremse på udviklingen, er den private ejendomsret til produktionsmidlerne, som mere og mere - i kraft af monopoliseringen - kommer i modsætning til produktivkræfternes udviklingstrin, der allerede har udviklet arbejdet til en fælles samfundsmæssig virksomhed. Produktivkraftniveauet peger på eller nødvendiggør således forvandlingen af den private ejendom af produktionsmidlerne til social ejendom.

Bangs vurdering af den kapitalistiske produktionsmåde er således dobbelt: på den ene side de civilisatoriske aspekter, dvs. at den har skabt plads til en enorm udvikling af produktivkræfterne og af arbejdets tiltagende samfundsmæssige karakter, hvorved betingelserne er skabt for, at den socialistiske produktionsmåde kan tilfredsstille nye og stadig større behov med stadig kortere arbejdstid. På den anden side den elendighed og den trældom, der er en følge af produktionen af merværdi, af udbytningen.

Kapitalismens udvikling

Bang følger i god overensstemmelse med sin teoretiske opfattelse kapitalismens konkrete udvikling tilbage til middelalderen. Da industrien er det forhold, der især er knyttet til kapitalismen, er det for Bang naturligt at modstille den førkapitalistiske og den kapitalistiske industri som udgangspunkt for kapitalismens historiske udvikling.

Den førkapitalistiske industri, håndværket, var organiseret i

lavsvæsenet, som i den middelalderlige blomstringsperiode stod i fuld samklang med den økonomiske tilstand. De samfundsmæssige træk, som præger denne del af produktionen, er for det første industriens ringe sociale udbredelse, dens uudviklede og usammen satte organiske bygning. For det andet, at den sociale arbejdsdeling var svagt udviklet; hjemmeproduktionen og selvforsyningen var klart fremherskende. Industrien var lokaliseret i byerne med et begrænset marked, nemlig de områder, hvor husfliden ikke var tilstrækkelig eller mulig. Industriens hovedfelt var husflidens nicher, hvorfor den ikke dannede et sammenhængende system, men forefandtes i talløse selvstændige småorganismer.

For det tredje hvilede den førkapitalistiske industri på det håndværksmæssige i modsætning til den kapitalistiske fabriksindustri. Dermed blev der også stillet nogle andre, højere krav til den enkelte arbejders faglige dygtighed, formaliseret i mester - svend (- lærling) forholdet, der prægede hele organisationen af håndværket.⁴⁰

Det førkapitalistiske håndværk fandt altså sine rammer i lavsvæsenet i god samklang med det feudale samfund. Allerede i middelalderens blomstringsperiode kan man imidlertid sporadisk træffe spirer til dets forfald, spirer, der i de følgende århundreder udfoldede sig stadig mere:

"langsom, men ustandselig forbenedes Institutionen, kom mere og mere i Strid med de bestaaende Forhold, indtil den omsider sprængtes af de nye Kræfter, Tiden havde skabt."(41)

Lavsvæsenet blev en stivnet produktionsform, der ikke levede plads til en teknisk videreudvikling.

I modsætning hertil virkede handelens udvikling som en revolutionerende kraft:

"Storhandelen krævede fremdeles en Masseproduktion af fuldstændig ensartede Varer; dermed lettedes Stordriftens Indtrængen i Industrilivet."(42)

Handelen virkede opløsende ved at skabe en ændret produktionsform, i forlags- og manufakturvirksomheder - ofte understøttet af regeringerne i de respektive lande.

Opløsningsprocessen og dermed kapitalismens fremvækst forløb hurtigst i England. At netop England blev foregangslandet, skyldes ifølge Bang en række forskellige faktorer. Den demografiske faktor: den geografiske placering, der gav gode muligheder for handel; de klimatiske forhold, der fremmede opkomsten af en tekstilindustri; de geologiske forhold, især rigdommen på kul; osv. Den 'sorte død' i midten af 1300-tallet pressede arbejdslønnen op og fremmede overgangen til fåreavl og uldproduktion og overgangen fra smådrift til stordrift. Rose-krigen i anden halvdel af 1400-tallet, hvor den gamle krigeradel næsten blev udryddet og erstattet af en moderne godsejerklasse, et hof- og pengearistokrati, der var rede til økonomiske reformer fordelagtige for dem selv. Endelig den engelske 'reformation', der

"gav Kirkens Gods til Pris for en Skare Æventyrere og Spekulanter af den værste Art, Mænd, for hvem Profitjagten, ligegyldig paa hvilken Vis, blev Kernen i det nye Evangelium."(43)

Resultatet var en revolution af det engelske landbrug fra begyndelsen af 1400-tallet til midten eller slutningen af 1500-tallet, en revolution, der betød det gamle landbrugs undergang, at storgodserne i store dele af England opslugte de små bondebrug (enclosure-processen).

Resultatet blev dannelsen af "en kapitalistisk farvet Godsejerklasse" og et besiddelsesløst proletariat, som til stadighed voksede med stadig mere elendige levevilkår. Dette proletariat skabte et pres på de dele af den arbejdende befolkning, der fortsat havde arbejde, et pres, der sænkede lønnen og bidrog til en almindelig proletarisering.

"Saaledes foregik der indenfor det engelske Samfund allerede ved Begyndelsen af det 16. Aarhundrede paa den ene Side en stærk Ophobning af Kapital i enkelte Rigmænds Hænder, paa den anden Side en stærk Proletarisering af store Lag af Befolkningen."(44)

Betingelserne for en kapitalistisk industri var således til stede, og den tog sit udgangspunkt i ulden, i tekstilindustrien. Tekstilindustrien havde hele tiden haft en anden status end

det øvrige håndværk; der havde således længe været anvendt fremmed arbejdskraft, bedrifterne var ofte større, der var sporadiske tendenser til manufaktur. Det var dog ikke dette, der på afgørende vis satte sit særpræg på uldindustrien, som gjorde den til et "let Bytte for Kapitalen". Afgørende var, at uldindustriens udøvere for det første arbejdede for det store ukendte verdensmarked, og for det andet, at de i langt højere grad end andre håndværkere var afhængig af udenforstående. Ifølge Bang var de nemlig klemte inde mellem to kapitalstærke magter: godsejeren, der leverede råstoffet (uld) og købmanden, der aftog produktet. Af de to magter var det købmandskapitalen, der var den farligste for håndværkerne, fordi den forvandlede dem fra håndværksmestre til "husindustrielle Arbejdere". Hvor købmandskapitalen både leverede råstoffer og aftog produkterne, blev mestrene reelt akkordlønnede arbejdere.⁴⁵

Englands sociale karakter var således allerede ved midten af 1500-tallet en ganske anden end det øvrige Europas.

"En dyb Kløft havde dannet sig mellem en kapitalistisk Overklasse og en proletarisk Underklasse. I to Retninger var Adskillelsen gaaet for sig: dels mellem de store Godsejere og de eksproprierede Smaaabønder, dels mellem de kapitalistiske Klædehandlere og de husindustrielle Tekstilarbejdere. Interesses modsætningen Klasse og Klasse imellem var skarp og følte som saadan."(46)

Kløften blev drivkraften i talrige folkeuroligheder, den førte ved midten af 1500-tallet til den store borgerkrig, den førte til kongedømmets fald og til republikken. Kampen mod kongedømmet blev dog ført af en alliance mellem det merkantile og industrielle borgerskab og proletariatet - under borgerskabets ledelse.

Med den engelske handels gennembrud i anden halvdel af 1500-tallet blev der åbnet for en ny kilde til kapitalakkumulation: ved siden af uldproduktionen og uldbearbejdelsen kom nu udbygningen af fremmede folkeslag. I takt med udviklingen af disse tre kilder til kapitalakkumulation smeltede de store kapitalister sammen til

én mægtig Klasse, et hensynsløst og pengegrisk Plutokrati med stadig ynglende Rigdomme i Ryggen."(47)

Som det også fremgik af Bangs analyse af middelalderens opløsning, var handelen den primære drivkraft i udviklingen af kapitalismen og industrien. Det var handelens stadig stigende krav, der var den drivkraft, som tvang uldindustrien til en kvantitativ og kvalitativ udvidelse. De tekniske fremskridt, der var et nødvendigt element i denne proces, førte dels til, at en produktionsform, husindustri og manufaktur, som tidligere havde været spredt og uregelmæssig, blev et nødvendigt led og kom til at indtage en fast plads i uldindustrien. Og dels udvikledes arbejdsdelingen i takt med de tekniske fremskridt, således at dele af produktionen fra at være husproduktion blev kapitalistisk stordrift. Denne arbejdsdeling er ifølge Bang vigtig som forudsætning for vareproduktionen og dermed for kapitalismen. Først når arbejdsdelingen er fremherskende og udbredt i samfundet, er vareproduktion ikke længere tilfældige undtagelser, men netop den regel, der behersker hele samfundslivet; enhver bliver nødt til at sælge for at være i stand til at købe.⁴⁸

For arbejdernes vedkommende var perioden op til slutningen af 1700-tallet en periode med stigende social og økonomisk afhængighed af kapitalistklassen. Men deres materielle kår var på dobbelt vis bestemt af forskellige forhold, der alle havde en gunstig og en ugunstig side. Først og fremmest den stigende efterspørgsel, som den stadigt voksende handel førte med sig: På den ene side bedredes arbejdernes løn- og levevilkår, når efterspørgslen var større end udbuddet. På den anden side steg kapitalens udbytningsslyst, dens begær efter merværdi eller profit; når efterspørgslen var større end udbuddet, bestræbte man sig på at øge udbytningen. Konflikten mellem arbejde og kapital blev bitrere.⁴⁹

Men kapitalismen var endnu ikke brudt afgørende igennem. Det skete først i slutningen af 1700-tallet. Gennembruddets form var den industrielle revolution, der først fandt sted i bomuldsindustrien, hvorfra den hurtigt forplantede sig videre.

"Med Bomuldsindustriens Opkomst og Udvikling i England blev de Strenge overskaarne, som forbandt Kapitalismen med ældre Samfundstilstande. Den nye Tid begyndte."(50)

Bomulden var ikke noget ukendt fænomen i England. Handelen på de oversøiske områder, især Indien, havde jo bragt bomulden til England. Men staten forsøgte ved toldafgifter at beskytte uldproduktionen. Når bomulden alligevel slog an, skyldes det forskellige faktorer.

Den første (kronologisk set) var smagen, der foretrak bomulden frem for ulden.

Den anden og vigtigere var den begyndende konkurrence fra tekstilindustrier på fastlandet, især fra Frankrig, og dermed mulighed for afsætningskriser for den engelske uldindustri.

Den tredie og mindst lige så vigtige faktor var, at uldindustriens svigtende evne til at tilfredsstille handelens krav blev tydelige.

Kun én betingelse savnedes for at bringe bomuldsindustrien over det døde punkt: moderne teknik. Opfindelserne løste dette problem i løbet af 1700-tallet.

Gennembruddet blev udgangspunkt for hele den moderne storindustriorganiske udvikling. Det var blevet en uundgåelig nødvendighed i forhold til de økonomiske tilstande, der var indtrådt omkring 1700-tallets midte. De enkelte opfindelser var ikke geniale opfinderes værker, men betingede hinanden, affødt som de var af den økonomiske situation. Opfindelserne var altså ikke tilfældigheder, idet den

"tekniske Revolution laa i Luften og maatte paa hvert enkelt Tidspunkt give sig de og de ganske bestemte Udslag."(51)

Den tekniske revolution medførte en opløsning af de hidtidige former for bomuldsproduktion, den medførte både en koncentration af produktionen i enkelte store fabrikker og en samling af industrien rent lokalt.

Hele denne proces tog sit udgangspunkt i England og har siden gentaget sig i alle kapitalistiske lande, dog sjældent med samme voldsomhed og ofte med større nuancer. Det er kapitalen, der

er drivkraften i den industrielle udvikling. Dens mål er produktion af merværdi, og i kraft heraf

"flød den mod de Omraader, hvor der med det laveste Udlæg af Kapital høstedes den største Masse af Merværdi, hvor Profiten var højest. I et Samfund, der allerede har gennemgaaet en stærk kapitalistisk Udvikling, ytrer denne flydende Tendens sig dels i en udadgaaende Bevægelse, bort fra selve det Samfund, hvor man befinder sig, til andre Lande, hvor Kapitalismen er mindre fremskreden, dels indenfor selve Samfundet i en bølgeformet Strømmen frem og tilbage mellem de én Gang erobrede Felter (...) Kapitalismens Gennembrud i Bomuldsindustrien betød dens Sejr i hele det engelske Industriliv."(52)

Og ikke alene her, men også i kommunikation, landbrug m.v. slog kapitalismen igennem.

Handelen havde givet stødet til denne udvikling, men med kapitalismens udvikling og udbredelse i og uden for bomuldsindustrien vendte det om. Handelen måtte udvide sit omfang for at tilfredsstille industrien. Og heri, i misforholdet mellem industriens og handelens vækst, finder Bang årsagen til de tilbagevendende kriser for kapitalismen, der satte ind efter 1815. Industriens vækst var større end markedets udvidelse, hvilket førte til, at der fra tid til anden indtrådte perioder med 'overproduktion'.

Konsekvenserne af den voksende 'nationale velstand' var imidlertid forarmelsen af hovedparten af den engelske befolkning. Et fåtal ophobede rigdommene, en klasse af millionærer opstod i kraft af en stadig mere vidtgående ekspropriation af småborger-skabet og i kraft af udbytningen af det voksende proletariat. I begyndelsen af 1800-tallet var middelstanden efter Bangs mening udryddet, der var kun rige og fattige tilbage.⁵³

Kapitalismens gennembrud ændrede også overbygningen. Den praktiske frikonkurrence, der havde udviklet sig med den økonomiske udvikling, indvirkede på den videnskabelige bevidsthed. Først i form af en stadig hvassere kritik af de indskrænkninger, statsmagten lagde for produktion og handel. De første til-løb til formuleringen af den økonomiske liberalisme, af frihandelsprincippet, var spredte og tilfældige. Men langsom vandt den almindelige liberalisme, som den blev fremlagt i de engelske teoretikers værker, indpas og krævede med stadig større

styrke de sidste hindringer fjernet. Det teoretiske gennembrud kom i 1776 med Adam Smiths Nationernes Velstand, ikke fordi den fremlagde et nyt system, men fordi den samlede de mange spredte træk under ét synspunkt.⁵⁴

Den liberalistiske teoribygning kulminerede med Ricardo, hvorefter epigonerne tog over med deres åndløse vulgarisering af systemet - og en ny samfundsopfattelse kunne begynde at spire frem.

"Den liberalistiske Økonomi havde røgtet sin Opgave som Vejbyder for en ny social Udvikling. Udviklingen var skredet frem og havde frigjort sig for den; de første Spirer til en ny Samfundsopfattelse var begyndt at udfolde sig."(55)

De tekniske fremskridt udgjorde redskaberne for den kapitalistiske storindustri. Frikonkurrencen fjernede de skranker, der stod i vejen for den. Den kunne udfolde sig frit og uhindret, de virkende kræfter optrådte med elementær styrke - uden hensyn til arbejdskraften.

Bangs opsummering af kapitalismens gennembrud i England fra 1770erne til slutningen af 1840erne, nærmere bestemt 1847, hvor loven om titimers arbejdsdag brød med den hidtidige uregulerede fri konkurrence, er ganske karakteristisk for hans tidlige udviklingsbegreb og forståelse af forholdet basis-overbygning. Gennembruddet beskrives som en proces, hvor produktionsforholdene bliver klarere og klarere kapitalistiske. I begyndelsen slæbte den kapitalistiske produktion rundt på talrige levninger fra tidligere tider, ja, selv hvor dens natur var utvetydig, var dens fremtrædelsesform en blanding af middelalderlige og moderne forhold. Kun kernen, jagten efter profit i form af udpresning af ubetalt merarbejde, var rent moderne. Frikonkurrencedoktrinen var kun antaget, fordi den var hensigtsmæssig og kun for de områder, hvor dens praktiske nytte var umiddelbar indlysende. Det kapitalistiske system var med andre ord i praksis inkonsekvent, det svarede dårligt til de teorier, der skiltes med. Men lidt efter lidt, gennem en mangeårig udvikling tilpassedes "Klædebonnet".⁵⁶ Kapitalismen gennemløb en indre udvikling imod et stadig højere, mere fremskredent trin, hvor den konstante kapital (maskiner, råstoffer o.lign.) voksede re-

lativt, mens den variable kapital (arbejdslønnen) aftog relativt. Konkret betød det en koncentration i større fabrikker med et voksende antal arbejdere pr. bedrift, det betød en koncentration af kapitalen, og det betød, at den tekniske fornyelse kunne bruges til at øge arbejdsintensiteten.

To forhold prægede især den engelske kapitalisme. Det første var den ændrede organiske sammensætning af kapitalen, og det andet var den særstilling, den engelske produktion og handel mere og mere ubetinget indtog på verdensmarkedet. Alt dette gjorde "Horisonten videre og renere", og en nærliggende konsekvens var, at frihandelstanken slog igennem.⁵⁷

I forlængelse af denne udvikling meldte nødvendigheden af at forbedre arbejderklassens stilling sig. Den rovdrift, der havde været drevet på den, dens legemlige og åndelige vantrivsel var ved at nå et punkt, hvor arbejderklassen ikke længere ville være i stand til at tilfredsstille de krav, industrien stillede til den. Dette sammen med angsten for voldsomme udslag af arbejderklassens had bidrog til, at kapitalisternes selvopholdelsesdrift tvang dem til at lægge en dæmper på brutaliteten til fordel for en mere human maske. Men dog en maske! For England var efter Bangs mening blevet delt i to "Nationer", de besiddende og de besiddelsesløse, kapitalistklassen og proletariatet.

"Kapitalismens samfundsopløsende Virksomhed var begyndt i samme Øjeblik, som den kapitalistiske Produktion traadte ud i Livet; den havde fortsat sig med stigende Styrke, alt som Kapitalen tiltog; den havde slettet Mellemformerne ud og gjort Modsætningen dybere og grellere. Raceforskelle, religiøse Meningsafvigelser, personligt Naturel, alt blev udvisket under den store sociale Proces: den skotske og den engelske Kapitalist blev ét; den irske og engelske Arbejder, Katholik den ene, Protestant den anden, hidsig og voldsom den ene, rolig og behersket den anden, smeltedes sammen til én Masse. Men mellem den engelske Kapitalist og den engelske Proletar var der intet fælles; de var skilt fra hinanden ved en Kløft, der ikke kunde raabes over, forstod ikke hinandens Tankegang, næppe nok hinandens Sprog."(58)

Adskillelsen i to nationer var opstået indefra, ved kræfter, der virkede i selve samfundet, og den blev skarpere gennem tingenes naturlige udvikling. Modsætningen mellem borgerskab og proletariat i tankegang og levevis, i sjælelig og åndelig

fysiognomi, i interesser blev stadig tydeligere. Kapitalismen var dermed trådt ud af sin gennembrudsperiode og ind i en tidsalder, hvor den nok var herre over verden, men også stod over for et proletariat, der begyndte at ruste sig til forsvar og angreb.

Monopolisering

Hvor kapitalismens gennembrudsfase var præget af fri konkurrence mellem en lang række små, middelstore og store producenter, er den efterfølgende fase, Bang behandler, koncentrationernes og monopolernes tid.⁵⁹ Tendensen til kapital- og driftskoncentration er selvfølgelig til stede hele tiden, men slår først for alvor igennem i anden halvdel af 1800-tallet.

Bedriftskoncentrationen er for Bang en naturlig følge af konkurrencen. I kraft af denne bliver storindustrien fremherskende. De store bedrifter har alle fordelene på deres side; de kan producere billigere og sælge billigere, de kan udnytte råstoffer og affaldsstoffer mere effektivt, osv.

Mens storindustrien går sin sejrsgang, griber den afgørende ind i hele samfundet: den kræver nye og forbedrede samfærdselsmidler for at skaffe sig råstoffer og for at kunne bringe de færdige produkter ud på markederne. Den kræver ny organisation af vare- og pengehandelen; børsvæsenet, en-groshandelen, bank- og kreditsystemet udvikles til nye former, vareomsætningen breder sig i hele samfundet. Den kræver en stadig større mængde levnedsmidler for at ernære det voksende antal arbejdere, hvorved landbruget stilles over for nye opgaver. Den kræver en koncentration af befolkningen i store industricentre, i byerne. Den omskaber befolkningens økonomiske livsbetingelser, udrydder den gamle selvstændige middelstand eller tvinger den ud i elendige kår, den skaber en ny middelstand af funktionærer og en bestandig voksende klasse af besiddelsesløse lønarbejdere. Og så videre.⁶⁰

Koncentrationsprocessen er en naturlig følge af kapitalakkumuleringen, men også kapitalisternes forsøg på at komme uden om det profittab, konkurrencen påfører dem, peger klart i samme retning.

Koncentrationen viser sig i første omgang i form af aktieselskaber. Der er nået et produktionsniveau, hvor enkeltmands kapital generelt set ikke længere er tilstrækkelig, flere kapitaller må træde sammen. Udviklingen af aktieselskabsformen er derfor ensbetydende med, at finanskapitalen er blevet dominerende i industriverdenen. Konsekvensen heraf er, at modsætningen mellem kapital og arbejde, mellem borgerskab og arbejderklasse skærpes. Der er nemlig ikke længere noget personligt forhold mellem fabrikanten og arbejderne. Fabrikanten er erstattet af et selskab og en driftsbestyrer. Udbytningen trådte frem i mere håndgribelig skikkelse end tidligere.⁶¹

Aktievæsenet med dets spekulation og svindel var et middel til at opsuge den lille kapital og dermed koncentrere kapitalakkumulationen på stadig færre hænder.

"Ejendommens mest fremtrædende moderne Form, nemlig Aktieselskabet, er det sindrigeste Redskab til Opsugning af Smaakapital. Arbejderne plyndres direkte gennem Merværdien, Middelstanden indirekte gennem Aktiesvindelen. Netop Kapitalismens skiftende Konjunktursvingninger er det ufejlbare Middel til Kapitalens stærkere Koncentration paa enkelte Hænder." (62)

Det næste trin i udviklingen er dannelsen af monopoler, der betyder, at frikonkurrencen sættes ud af spillet. Formålet med monopolerne er

"at holde al Konkurrence ude, for derved at indskrænke Vareudbuddet på Hjemmemarkedet, og saaledes skrue Priserne i Vejret, op over den "naturlige" Prisgrænse, som var den liberalistiske Økonomis store Forjættelse." (63)

Med monopoliseringen er kapitalens uindskrænkede enevælde fuldbyrdet. Den udbytter hele den arbejdende befolkning, først i produktionen og dernæst i forbruget.⁶⁴ Hvor kapitalismen i sin gennembrudsfase producerede så meget som muligt og solgte så billigt som muligt, er forholdet i monopolfasen det omvendte: der produceres så lidt som muligt og sælges så dyrt som muligt. Markedets underforsyning er målet med monopoliseringen, en underforsyning til den grænse, hvor priserne når en sådan højde, at der kan høstes den højest mulige profit.⁶⁵

Også med hensyn til forholdet mellem kapital og arbejde er

monopolfasen det sidste trin, fuldbyrdelsen af afpersonaliseringen af kapitalen, dvs. kapitalen har mistet enhver tilknytning til individet, den

"har fuldstændig aflagt sit juridiske Klædebon, er blevet en ulegemlig Magt, allesteds nærværende og intetsteds paa-viselig, almægtig og usynlig; der er kun en haarfin Streg, som skiller en saadan kartelleret Produktionsgren fra en statslig organiseret." (66)

Den positive side ved monopoliseringen består i tekniske fremskridt, mindre spild og større planmæssighed i produktionen. Hermed synes kapitalismen for Bang at have nået sin sidste fase; ud over denne fase synes kun ét skridt muligt: socialisering af monopolerne, deres overgang til samfundseje.

Som helhed er Bang af den opfattelse, at udviklingens retning er præget af på den ene side den numerisk lille kapitalistklasse, der ejer alle produktionsmidlerne, og på den anden side det store og stadigt voksende flertal af besiddelsesløse, der kun råder over deres arbejdskraft, og som kun kan eksistere ved at bruge denne i kapitalens tjeneste.⁶⁷

Som ved de to tidligere hovedfaser i historien er Bang altså også af den opfattelse, at udviklingen under kapitalismen indebærer en (økonomisk) polarisering i to hovedklasser, dvs. middelstanden eller småborgerskabet proletariseres og tenderer mod at forsvinde. Småborgerskabet, f.eks. selvstændige håndværkere, handlende og 'selvejende' bønder udbyttes også af kapitalen - selv om de ikke er lønarbejdere - i takt med, at kapitalen omspænder stadig flere samfundsmæssige områder; alle arbejdsmidler suges således ind under dens rådighed.⁶⁸

Kapitalismens forløsning af de bundne kræfter i samfundet, hvilket ikke mindst viser sig i, at arbejdets ydeevne vokser voldsomt, kommer altså ikke samfundet til gode, f.eks. i form af lavere priser, højere løn, kortere arbejdstid. Den store underskov af småbedrifter, af småhåndværkere, af småhandlende er ikke et bevis på deres levedygtighed, men tværtimod et vidnesbyrd om, i hvilket omfang de udkæmper deres døds kamp, et vidnesbyrd om kapitalens sejrrige gang gennem samfundet.

"Den kapitalistiske Stordrift og den proletariserede Smaadrift staar ikke i et Modsætningsforhold til hinanden; de forholder sig som Aarsag og Virkning." (69)

Proletariseringen af håndværksmestrene består i, at de mister deres økonomiske selvstændighed og forvandles til en afhængig udbytningsgenstand under de store kapitalistiske forretninger. Industristatistikkerne for Danmark 1897-1906 viser således, hvordan storindustrien vinder frem, mens håndværket går tilbage,

"jævnligt aftager i absolut Tal og altid aftager relativt, idet det forøges langt svagere end Folkemængden." (70)

Også i landbruget viser tendensen sig tydeligt. Ikke så meget, fordi de større bedrifters antal har været synderligt stigende; der er snarere tale om stagnation. Men fordi antallet af småhusemænd og landarbejdere vokser stærkt, alt imens de lever i elendige kår.⁷¹ Husemændene havde ellers ved landbrugets omlægning i 1870'erne og 1880'erne kæmpet sig frem til personlig frihed, dvs. frihed fra lønarbejdet. Men netop idet husemanden opnåede denne frihed

"er han - igennem den Vareproduktion for det engelske Marked, som har været Løftestangen for ham - blevet suget ind i de internationale Konjunkturers Malstrøm og blevet afhængig af de kapitalistiske Kræfter, som raader paa Verdensmarkedet og skalter og valter med hans Velfærd." (72)

Besiddelses- og bedriftsforholdene er imidlertid forskellige fra forholdene i industrien. Baggrunden herfor er landbrugets mindskede samfundsmæssige betydning i forhold til industri og handel. Den økonomiske karakter er skiftet fra selvforsyning til produktion af varer bestemt for markedet. Det har givet landbruget en helt ny karakter, hvilket har vist sig i bedre redskaber, anvendelse af videnskaben i produktionen, m.v. Produktionen er samtidig blevet underlagt den internationale arbejdsdeling, hvor det danske landbrug hovedsagelig producerer animalske produkter. Endelig er dele af produktionen blevet udskilt og industrialiseret; det gælder f.eks. mejeriproduktionen og slagting.⁷³

Besiddelses- og bedriftsforholdene tager to retninger, der står i modsætning til hinanden:

"den intensive Smaadrift, der stiller store Krav til Arbejdskraften, men paa visse Omraader hidtil har vist sig som den fordelagtigste, og den maskinmæssige, stærkt arbejdsbesparende Stordrift." (74)

Smådriften leverer en stor del af den samlede produktion, men udgør kun en mindre del af jorden. Stordriften er af begrænset omfang og vil efter Bangs mening nok vinde frem, men næppe i stor målestok, og alene komme til fuld udfoldelse på enkelte af de største godser.⁷⁵ Men det er kun tilsyneladende, at smådriften kan hævde sig i landbruget. De relativt store resultater, der opnås her, skyldes den høje arbejdsintensitet, men den større ydeevne er kun gyldig indtil et vist niveau: arbejdsredskaber, trækraft m.v. udnyttes irrationelt, ligesom i hvert fald husmændene ikke får del i den tekniske udvikling. Derfor vil den langsigtede tendens gå imod stordrift; dette gælder forholdene under socialismen, men allerede med andelsbevægelsen er der rådet bod på nogle af svaghederne ved smådriften - selv om den i den eksisterende form er

"et Udslag af de besiddende Landmænds Bestræbelser for at bringe deres Indtægter i Vejret." (76)

Bang fremfører yderligere, at det var naturligt for Socialdemokratiet at støtte oprettelsen af selvstændige husmandsbrug, dels fordi de besiddelsesløse landarbejdere dermed kunne undrages godsejernes udbytning, og dels fordi forøgelsen af antallet af selvstændige husmænd kunne udgøre grundlaget for en "organisk Fremvækst af socialistiske Landbrugsforhold ad Andelsbevægelsens Vej".⁷⁷ Dette standpunkt er efter min mening et lidt besynderligt forsøg på at ville unddrage et enkelt område fra den ellers altomfavnende kapitalistiske udbytning. Det svarer da heller ikke til den holdning, som Bang fremlægger, når det gælder de små næringsdrivendes skæbne. Nok tager Bang afstand fra monopolernes "Bøddelgerning" over for detailhandlerne, dvs. fra den måde, hvorpå deres eksistens undergraves, men han er samtidig positivt indstillet over for den overordnede

udvikling: stordriftens bedre og mere rationelle produktion. En mere rationel og fornuftig organisering af omsætningen ville nemlig indvinde store værdier, ligesom Bang beregner, at ca. 40% af den eksisterende handelsstand ville kunne magte omsætningen.⁷⁸ Det er i arbejderklassens (langsigtede) interesse, og Bang betegner enhver form for støtte til en udvikling, der peger den modsatte vej, f.eks. ved at hæmme stormagasinerne konkurrence, for forfejlet og ørkesløs. Med andre ord: hvor middelstandens interesser peger fremad, dér vil Socialdemokratiet støtte dem så langt som muligt; men der, hvor de peger bagud,

"dér faar Kapitalismens Bøddelgerning gaa sin Gang, saa trist det end kan falde, saa mange Lidelser det end kan forvolde."(79)

Men det gælder altså ikke helt for landbruget.

Liberalismens konkurs

Med kapitalismens udvikling i almindelighed og med monopoliseringen i særdeleshed er menneskeheden blevet befriet for en række "onder og lidelser", blot for at de er blevet erstattet af andre. Al fortidens elendighed vender tilbage, i nye former, men med samme indhold - eller måske bitrere, fordi det ikke længere føles som skæbnens tilskikkelse.

"Paa alle Punkter er det gaaet således. Overalt hvor den materielle Udvikling har sprængt Skranker og revet Skillevægge ned, dér har Kapitalismen rejst dem igen, rejst dem fastere, mere uoverstigelige."(80)

Stavnsbåndet er afskaffet - et nyt er indført under kapitalen. Jødeghettoerne rives ned - arbejderghettoerne, "Ørkner af Sten og Snavs" bygges op. Personlig frihed er indført - men enhver, der udbyttes, er underkastet personlig tvang. Liberalismen roser sig af individualisme, men al individualisme er kvalt under kapitalismen, "Fabriksyede er vi fra yderst til inderst (...) Den samme graa, farveløse Uniform klædes vi i alle". Dertil kommer usikkerheden i alle livsforhold, arbejdsløshed m.v. Kort sagt har kapitalismen dokumenteret sin "Naturstridighed".⁸¹

På samme måde er liberalismen naturstridig.

"Overfor Kapitalismen er enhver Bevægelse magtesløs, der ikke i sit Arbejde tager Sigte paa et Maal udenfor. Det er den "borgerlige" Liberalismes Konkurs. Alt hvad Liberalismen gør af et godt Hjerte og i god Tro paa at gøre Verden lykkelig, det lægger Kapitalen øde." (82)

Liberalismen har skabt en vis ydre frihed og lighed, men kapitalismen har bygget skrankerne op igen; liberalismen har sammen med teknikken stækket naturkatastroferne, men kapitalismen har sluppet lige så alvorlige samfundsulykker løs; liberalismen har forkyndt individualismen, men kapitalismen har tvunget os i uniform. Liberalismen har kæmpet for åndelig frihed og set sine idéer knæsat, men "Raahed og Snobberi og Pjaltethed formerer sig lige frodig".

Liberalismens historiske mission nærmer sig således sin afslutning. Den økonomiske liberalisme blev rent praktisk opgivet, da monopoliseringen satte den fri konkurrence ud af spillet, og politisk blev den opgivet, da partierne begyndte at opstille sociale programmer. Tilbage står den politiske og åndelige liberalisme, men den modgås som vist af kapitalismen. I kraft af, at den er isoleret, bliver den kun

"Voks i Kapitalismens Haand; først hos Socialdemokratiet, i Forbindelse med dets Program, Kampen mod Kapitalismen, vinder de(n) Styrke. Socialismen bliver Liberalismens Arvtager som Vejbyrder for Kulturens Fremgang.

Ti samtidig med at Kapitalismen æder Grunden bort under Fødderne paa Liberalismen, samtidig giver den Socialismen stadig fastere Bund at staa paa (...). Der hører kun en Rigsdagsbeslutning til, for at Løbet kan fuldbyrdes og Værdierne gaa over fra Privateje til Samfundseje. Og Kapitalismen udnævner selv sin Executor testamenti. Den driver stadig voksende Masser af Befolkningen over i de Udbyttedes Lejr, hvor den eneste Fane, der fører frem, er Socialisme mod Kapitalisme. Den organiserer Modstanden imod sig selv. Dette er netop Hemmeligheden ved den socialdemokratiske Bevægelses Vækst hele Verden over. Ingen Tvangspolitik, ingen Beroligelsespolitik, den være nok saa brutal, den være nok saa indsmigrende, formaar at standse denne Bevægelse." (83)

Bangs vurdering af liberalismen må vel siges at svare ganske godt til hans teoretiske opfattelse: den økonomiske liberalisme må nødvendigvis forsvinde med monopoliseringen, dvs. i takt med udviklingen i basis. Men ikke nok med det. At den politiske og åndelige liberalisme fortsætter med at spille en - begrænset -

rolle, må siges at være et konkret eksempel på, at basis kun i sidste instans er bestemmende. Med andre ord, accepterer Bang at overbygningsfænomenerne, de politiske og åndelige forhold, til en vis grad er autonome og forløber efter en relativ selvstændig udviklingsrytme. Men vurderingen peger også på et fundamentalt problem. Liberalismen opfattes som en given størrelse, der ikke levnes de store chancer for at udvikle sig og tage højde for ændrede materielle forhold, for ændrede politiske betingelser, m.v. At de politiske partier introducerer sociale programmer, er ikke ensbetydende med, at den økonomiske liberalisme opgives; det er snarere udtryk for en tilpasning af teorien til de ændrede betingelser. Og Bang peger da heller ikke på, at den økonomiske liberalisme erstattes af en anden økonomisk teori i borgerskabets forståelse af samfundet.

Hele problemet hænger sammen med Bangs konklusion på de samfundsmæssige modsætninger, der er udviklet under kapitalismen. Dvs. modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold.

"Sammentrængt i en kort Formel kan det siges, at Kapitalismens historiske Gerning har været den at gøre Produktionen social, men dens Dødsspire er, at den stadig lader Tilegnelsen være individuel."(84)

Monopoliseringen har bragt denne modsætning til det yderste, til et punkt, hvor næste skridt er at gøre tilegnelsen social. Kapitalen evner ikke at komme videre, netop fordi denne modsætning bevirker, at den ikke magter at råde over de produktivkræfter, den selv har bragt til live. Liberalismens løfter om bedre levevilkår og højere kultur for samfundet bliver og forbliver uopfyldte løfter.⁸⁵

Bangs standpunkt er altså, at monopolkapitalismen er kapitalismens sidste fase, ikke at den aktuelt opløses og stødes fra tronen af socialismen. Kapitalismen går nok sin indre opløsning i møde, men han hævder intetsteds, at de sidste krampetrækninger er i gang. Dertil kræver Bang jo yderligere i den sidste del af forfatterskabet en mere politisk og ideologisk udviklet arbejderbevægelse. Problemet er imidlertid, at Bang overordnet ikke lægger vægt på, at monopolkapitalen vil være i stand til

at udvikle sig, eller rettere, at både produktivkræfterne og produktionsforholdene fortsat vil kunne udvikles under monopolkapitalen. Den stadige skærpelse af de internationale modsætninger i jagten på råstoffer og markeder er en lige så selvfølgelig del af baggrunden for Bangs optimistiske vurdering. Det er imidlertid ikke hele forklaringen. Udviklingsdeterminismen, som mere eller mindre præger Bangs skrifter, er nok mere grundlæggende. I og med den deterministiske model peger på, at modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold på et givet tidspunkt vil blive skærpet i en sådan grad, at en ny produktionsmåde nødvendigvis bliver dominerende, i og med at Bang som andre teoretikere i 2. Internationale bestemmer monopolfasen som kapitalismens sidste, i og med dette er der intet mærkværdigt i, at Bang stærkt og optimistisk peger på kapitalismens undergang og socialismen som en konkret mulighed inden for en overskuelig - men ubestemt - fremtid. Endelig er det karakteristisk, at Bangs teoretiske bestemmelse og analyse af kapitalismen langt overvejende foregår på nationalstatsniveau. Dvs. forholdet mellem de kapitalistiske stater er underprioriteret, selv om det påpeges i forbindelse med verdensmarkedet, international arbejdsdeling og konkurrence. Langt mindre diskuterer Bang forholdet mellem kapitalistiske lande og de lande, vi i dag kalder for den 3. verden. Der er en begrænset interesse for (men måske nok forståelse af) kapitalismen som verdenssystem, og i det omfang, det er tilfældet, er det helt klart Europa og USA, der står i centrum.

Kritik af kapitalismen

Jeg har flere gange været inde på, at Bangs vurdering af kapitalismens historiske betydning er dobbelt. Dels en positiv: produktionens samfundsmæssiggørelse. Den får stå som baggrund for det følgende. Her handler det om kapitalismens negative side - eller rettere sider.

Den kapitalistiske produktion er produktion af profit, dvs. produktionen er en udbytningsproces, hvor målet er at "berøve" de arbejdende individer en del af de værdier, de skaber. Lønnen er således kun en "brøkdel" af den skabte værdi. Men det er ik-

ke kun arbejderne eller lønarbejderne, der udbyttes. Også husmænd, håndværkere og handlende "plyndres" for store dele af deres arbejdsudbytte. Det er dette forhold og kapitalens omfattende magt i samfundet, der er årsag til hele nutidens elendighed og alle de sociale lidelser - på trods af, at samfundet er uhyre rigt. De muligheder, der er til stede for f.eks. kortere arbejdstid og større personlig sikkerhed, kan ikke blive til virkelighed, så længe kapitalen dominerer samfundet, fordi den hviler på de enkelte kapitalisters interesser og ikke styres af hensynet til samfundets.⁸⁶

Bang påpeger løbende de kritisable sider ved kapitalismen i sine analyser. En stor del af Kapitalismens Gennembrud omhandler eksempelvis konsekvenserne af de ændrede udbytningsforhold.

I tiden op til omkring 1800-tallets midte var den engelske industris dimensioner relativt små og organismen kun delvist udviklet. Men de virkende kræfter optrådte "med elementær Styrke, uden Hensyn, uden Nuancer" og genspejler dermed præcist den kapitalistiske udbytnings sociale virkninger. Kampen for profit foregik med arbejdsdagens forlængelse, arbejdsintensitetens forøgelse og lønnens sænkning som midler. I udviklingen fra håndværket og husindustrien til fabriksindustrien står dequalificeringen af arbejdskraften centralt.⁸⁷ Det blev muligt at anvende børn til arbejde, der både var farligt og relativt hårdt, ligesom kvinderne i stor stil blev draget ind i fabriksarbejdet. Det fik både demoralisering, opløsning af familierne, udbredt sygelighed, intellektuel og moralsk fornedring, alkoholisme m.v. til følge.

De tekniske fornyelser og den øgede anvendelse af maskineri resulterede i en formindskelse af den socialt nødvendige arbejdstid. En arbejder anvendte færre timer til produktion af den samme mængde værdi, hvorfor ethvert teknisk fremskridt betød enten, at et antal arbejdere (alt andet lige) kunne afskediges, eller at kvalificeret og dyr arbejdskraft kunne erstattes af mindre kvalificeret og billigere arbejdskraft. Når antallet af arbejdere voksede, var det en følge af, at den engelske industri ekspanderede mere end produktiviteten tiltog. Anvendelsen af et større antal arbejdere forhindrede imidlertid ikke, at dequalificeringen medførte, at håndværkere blev lukket

ude fra produktionen; det gjaldt f.eks. håndværerne, der som gruppe blev stødt ud af maskinvæven.

Disse gruppers forhold blev yderligere forværret af indvandringen fra land til by, hvorved markedet blev mættet med ikke-kvalificeret arbejdskraft.⁸⁸

De udstødte grupper havde efterhånden kun ét middel til at holde sig over pjalteproletariatet, nemlig udvandringen, og det var et middel, som kun et mindretal kunne benytte sig af.⁸⁹ Størsteparten havnede i pjalteproletariatet, der i 1830erne og 1840erne voksede ubønhørligt hurtigt.

"Den store Udstødning af Arbejdere, deres Ekspropriering og Ekspatriering, den haabløse Nød, hvori de sækedes, havde i højere Grad end noget andet Forhold afsløret den kapitalistiske Produktions samfundsfjendtlige Natur. Den nye Teknik var blevet nødvendig under de historiske Forhold, og dens Betydning for Kulturens Fremskriden kan ikke vurderes højt nok. Men derved at den var taget i Kapitalens Tjeneste som Redskab til at producere Merværdi, saa megen som muligt, ligegyldigt paa hvilken Maade, derved var de store sociale Ulykker blevet til."(90)

Merværdiproduktionens vej var bestrøet med tusinder og atter tusinder af levende mennesker.

I det omfang borgerskabet overhovedet så misforholdet i øjne, betegnede de det, ifølge Bang, som en overgangsfase, et kortvarigt, undgåeligt gennemgangsled til bedre forhold. Borgerskabets ideologi var præget af harmonilæren, ifølge hvilken kapitalist og proletar er indbyrdes afhængige; de to elementer betingede hinanden og kunne umuligt adskilles. Bang kritiserer harmonilæren for at se bort fra, at arbejdskraften er en medfødt besiddelse, der ikke kan fjernes fra personen, mens kapitalen kun tilfældigt er knyttet til de enkelte kapitalisters person.

"Arbejderne kan paa det moderne Kulturtrin ikke undvære Kapitalen, det vil sige Produktionsmidlerne; men de kan saare vel undvære Kapitalisterne. Disse derimod er afmægtige uden Arbejdere, det vil sige uden Arbejdere, der producerer Merværdi til Fordel for dem."(91)

Som ventet finder Bang ikke, at monopoliseringen i sig selv betyder en højnelse af den arbejdende befolknings leveniveau. I

en anmeldelse af Upton Sinclairs roman Junglen sætter Bang sagen på spidsen:

"For Arbejderne er Virksomheden i Slagterierne simpelthen et Helvede. Her, hvor man ser den kapitalistiske Produktionsmaade i dens højeste Udvikling, træffer man ogsaa et Proletariat i dybeste Elendighed." (92)

Stordriften og monopolerne viderefører elendigheden fra kapitalismens barndom, fordi stordriften endnu ikke foregår i samfundets interesse, men kun for at hæve profitten: priserne holdes kunstigt oppe, arbejdsløsheden er kronisk, værdier kastes ud af vinduet.

Under kapitalismen viser udbytningens konsekvenser sig altså både i selve produktionen og i hele samfundet, her blandt andet i arbejdsløshed, stor børnedødelighed, demoralisering, alkoholisme, prostitution og selvmord.⁹³

Hvilke muligheder er der så for at afhjælpe elendigheden? Bang er helt klart af den opfattelse, at det kan nytte, at "Ofrene" sætter sig til modværge. Og det er som vist netop en af Socialdemokratiets vigtigste opgaver - måske den vigtigste - at sætte sig i spidsen for denne modstand for at få gennemført reformer, der forbedrer arbejderklassens livsforhold.⁹⁴ Men der er grænser for, hvor langt man kan komme. Arbejdsløsheden er et godt eksempel herpå.

Arbejdsløsheden er ifølge Bang bestemt af to forhold. For det første er tilstedeværelsen af en industriel reservearmé altid i kapitalens interesse. Jo flere der er arbejdsløse, jo hårdere vil konkurrencen mellem arbejderne om at få eller fastholde et arbejde være, jo større er muligheden for at presse lønnen nedad. Dertil kommer, at der kan hentes løntrykkere og strejkebrydere blandt de arbejdsløse. Ved en stigende produktion vil kapitalisten så vidt muligt søge at få det udført ved overarbejde i stedet for at øge antallet af arbejdere.⁹⁵

For det andet er arbejdsløsheden betinget af de periodiske kriser. I og med at udbygningen presser arbejdslønnen ned under værdien af arbejdets udbytte, må konsekvensen ifølge Bang blive, at befolkningens købeevne er for lav til at optage de pro-

ducerede værdier, der kastes ud på markedet.⁹⁶ Der produceres mere end der kan konsumeres, dvs. der er

"fra Kapitalens Side set, en kronisk Overproduktion, fra Samfundets Side set, en kronisk Underkonsumtion."(97)

Fra tid til anden resulterer misforholdet i kriser med fabrikslukninger og masseafskedigelse til følge. Den store masse af befolkningen må nægte sig "alle Livets Goder", ikke fordi der er mangel, men fordi der er overflod på disse.

Ved at søge nye markeder er kapitalismen i stand til at skabe en opgangsperiode, der vil ophøre, når disse er mættede eller eventuelt selv begynder at producere. Yderligere ville en højere løn bidrage til at mildne kriserne, men ikke sætte en stopper for dem.

Forholdet er ikke blevet bedre med, at kriserne har skiftet karakter. Hvor de før rasede voldsomt og kortvarigt, er Bang af den opfattelse, at de nu, hvor den kapitalistiske produktion er et globalt fænomen og dermed ikke længere kan finde nye markeder, har karakter af langvarige og trøstesløse depressionsperioder.⁹⁸

Arbejdsløsheden er således et onde, der hist og her kan hjælpes på, f.eks. i form af offentlige arbejder og oprettelse af forsikringskasser. Men det vil forblive lappeskrædderi, den kan ikke udryddes under de bestående samfundsforhold, men først når produktionen reguleres efter samfundets behov, med samfundets forbrug for øje, dvs. med produktionens socialisering.⁹⁹

Tilsvarende gælder for de andre elendigheder. Eksempelvis alkoholismen, som Socialdemokratiet siden dets dannelse og i en lang årrække frem behandlere som et vigtigt problem i udviklingen af klassebevidste arbejdere. Bang behandlere således alkoholspørgsmålet i en række mandagsartikler i Social-Demokraten.

Brugen af alkohol er ikke et særtræk ved kapitalismen, men det er til gengæld formen, hvorunder den trives. Kapitalismen forvandler alkoholismen fra at være spredte undtagelser i de tidligere samfund til at være et masseagtigt fænomen i samfundet. Årsagen finder Bang i den nedtrykte stemning, der skyldes de kår, arbejderne lever under: arbejdsløshed, smalhans, det trætende, opslidende, interesseløse arbejde, overarbejde, dår-

lig og utilstrækkelig ernæring, triste og usunde boliger og familiens forfald. "Trangen til Alkohol melder sig med uovervindelig Styrke, som et Pirrings- og Bedøvelsesmiddel".¹⁰⁰ Selv hvor det er lykkedes at forbedre levevilkårene, er alkoholismen svær at komme til livs, fordi usikkerheden i hele livsførelsen, arbejdets ensformige og glædesløse karakter og arbejdsløshed fortsat eksisterer. Arven fra tidligere tider lader sig kun vanskeligt og langsomt udrydde med forbedrede levevilkår.¹⁰¹

Alkoholismen rammer imidlertid ikke blot arbejderne. Også småhåndværkere og småhandlende, hvis kamp for tilværelsen bliver stadig hårdere på grund af konkurrencen fra de store kapitalstærke bedrifter, tyr til alkoholens 'trøst'. Den rammer "det virksomme Bourgeois", fabrikkerne, bygge- og børsspekulanter, grossererne, på grund af den opslidende og "nervepirrende" konkurrence. Endelig rammer alkoholismen det "uvirksomme Bourgeois", dem, der har arvet deres formue, og hvis eneste opgave med livet er at forbruge.¹⁰²

Netop fordi alkoholismen er så dybt rodfæstet i den kapitalistiske produktionsmåde, er det først socialismen, der fører til en "ædrueligere Menneskehed".¹⁰³

Med hensyn til spørgsmålet om kapitalismen har bragt den personlige frihed til arbejderne, er svaret formelt set et ja. Samfundsforholdene er præget af, at der ingen ufrihed hersker, arbejderen er personlig fri og kan bruge sin arbejdskraft, som han vil.

"Arbejderen raader frit over sin egen Person, og det Forhold, hvori han træder til Kapitalisten, er en fri Kontrakt mellem to formelt ligestillede Parter." (104)

Men det er kun formelt, friheden er kun blændværk. Nutidens arbejder er efter Bangs mening lige så trælunden som slaven i oldtiden og bonden i middelalderen. For der er en uskreven lov, der er stærkere end de skrevne, nemlig ejendomsforholdet, dvs. at kapitalisterne ejer produktionsmidlerne, mens det store flertal, arbejderne m.fl., kun har sin arbejdskraft at gøre godt med. Den må arbejderen sælge for at opretholde livet, og dermed må han underkaste sig kapitalens vilkår, disciplin og kommando. Arbejderen har valget mellem sult og slid.¹⁰⁵ Kort

sagt, er den private ejendomsret til produktionsmidlerne ikke blot et middel til udbytning, men også en hindring for den personlige frihed. Den private ejendomsret til produktionsmidlerne er under kapitalismen lig med privat ejendomsret til mennesker.

Der er altså ikke tale om nogen harmoni, som de borgerlige ideologer hævder, men derimod om en skærende disharmoni. Det ligger nemlig i kapitalens natur, at den bestandig vil trykke arbejderklassen ned imod det laveste niveau, hvorpå den overhovedet kan eksistere.

"En Arbejderklasse paa Sultegrænsen, med Hovedet bøjet sløvt under Udbytningen, det er da det Ideal, som Kapitalen instinktmæssig søger at realisere."(106)

Enkeltvis kan kapitalister beklage denne elendighed, de kan være humanister og søge at lindre forholdene. Men også kapitalisterne er underlagt de økonomiske lovmæssigheder, hvilket betyder, at det humanistiske sindelag blegner over for den økonomiske fællesinteresse. Borgerskabet som helhed drives til at holde arbejderklassen nede på grund af konkurrencen, der "virker som en Spore, der hidser til Brutalitet (...) Kapitalismen sætter Præmie paa Hensynsløshed".¹⁰⁷ Alle må følge med - eller bukke under som kapitalist.

På den anden side har det imidlertid også vist sig, at en arbejderklasse i de ringeste kår ikke altid og under alle forhold er den bedste kilde til profit. En forkortelse af arbejdstiden forøger således produktiviteten, ligesom en arbejderklasse med gode økonomiske kår er et købedygtigt publikum, som kan tage brodden af de værste rystelser på markedet.

"Men alt dette er graa Teori for den Kapitalist, der staar overfor Arbejdere som kræver højere Løn eller kortere Arbejdstid."(108)

Selv om det på længere sigt vil have en gunstig virkning, vil det umiddelbare resultat være en ringere stilling i konkurrencen. Derfor vil højere løn og kortere arbejdstid søges modgået, og derfor er enhver lønforhøjelse og enhver nedsættelse af arbejdstiden aftvunget kapitalen.

Opsummering

Bangs historiske analyser adskiller sig ret markant fra de fremherskende fremstillinger, som ikke eller i langt mindre omfang lagde vægt på at analysere de materielle forhold. Det styrende for Bangs analyser af den historiske udvikling er kampen mellem de gamle og de nye samfundsmæssige kræfter.

De ret korte analyser af oldtiden og middelalderen har stort set samme struktur: fra at være samfund i ligevægt udvikles et modsætningsforhold mellem produktivkræfter og produktions- eller ejendomsforhold, en modsætning, der ophæves (foreløbigt) med overgangen til en ny produktionsmåde. Teoretisk er forklaringen herpå, at produktivkræfterne er den basale drivkraft, at de på et givet tidspunkt kommer i et så skarpt modsætningsforhold til produktionsforholdene, at det udløses i klassekampe, som efterhånden revolutionerer de politiske, juridiske, sociale og åndelige samfundsforhold.

I oldtiden var det således slaveriet, der fundamentalt hindrede en yderligere udvikling af produktivkræfterne og dermed en forøgelse af de herskende klassers udbytte. Bang har imidlertid svært ved konkret at påvise, hvilke faktorer der bevirkede, at slaveriet afløstes af det fri arbejde eller af fæsteforholdet - ud over at de herskende besluttede sig for det, at de fandt ud af, at slaveriet ikke var den mest givtige udbytningsform.

Det volder ikke problemer ved analysen af middelalderens opløsning og overgangen til det borgerlige samfund. Her peger Bang, uden at ryste på hånden, på handelen som den kraft, der pegede fremad mod kapitalismen. Handelen betragtes således som en kraft, der stod uden for det middelalderlige samfund, en kraft, som ikke var et organisk led i den økonomiske forfatning. Udefra virkede den ind og betingede den kapitalistiske industris udvikling. Baggrunden for, at den kunne gribe ind, er ikke, at det middelalderlige samfund allerede var præget af en modsætning mellem produktivkræfterne og produktionsforholdene. Det omvendte er tilfældet. Handelens indgriben medførte en udvikling af produktivkræfterne og frembragte dermed modsætningsforholdet. Man kan vælge at konkludere, at det er udtryk for,

at Bangs analyser ikke er skematisk opbyggede - og det er i stor udstrækning rigtigt. Men vigtigere er, at både analysen af oldtiden og af middelalderen mere end antyder, at Bang har vanskeligt ved at gøre den dobbelte bestemmelse af drivkraften operationaliserbar i konkrete analyser.

Bangs analyser bevæger sig imidlertid ikke bare rundt i abstrakte termer som produktivkræfter, produktionsforhold og klassekamp. Det er de konkrete forhold, der er analysens mål. Og her lægger Bang uhyre vægt på at gøre rede for samfundenes polarisering, dvs. ejendommens koncentration på stadig færre hænder og proletariseringen af befolkningens flertal samt mellemklassernes eliminering.

Denne proces er det konkrete udtryk for modsætningsforholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Dermed er de undertrykte oprør, slaveopstandene, bondeoprørene, dette modsætningsforholds udløsning i klassekampen. Fokuseringen på forholdet mellem herskende og undertrykte er ikke i sig selv noget problem, men bliver det i og med, at Bang stort set ikke beskæftiger sig med modsætninger eller forskellige interesser i de herskende klassers indbyrdes forhold; mindst ved oldtiden og kapitalismen, noget mere ved middelalderen.

Ved oldtiden og middelalderen ligger problemet i, at hverken slaverne eller bønderne udgjorde den progressive kraft, var bærer af de nye, fremspirende kræfter. Anderledes ved kapitalismen, hvor de undertrykte, arbejderklassen, også bestemmes som den fremadrettede kraft, den kraft, der er den nye produktionsmådes udgangspunkt.

Efter min mening er det et og samme problem. Bangs teoretiske udviklingsbegreb er primært baseret på den kapitalistiske produktionsmåde, hvis udvikling - groft taget - på det overordnede plan tilbageskrives til de tidligere produktionsmåder. Det er der principielt ikke noget underligt i: Marx har således klart understreget, at analysen af kapitalismen giver nøglen til de førkapitalistiske produktionsmåder. Indholdet i dette er, at det borgerlige samfund er det (foreløbigt) højest udviklede samfund, hvorfor begrebsliggørelsen af samfundsforholdene kan nå et tilsvarende højt niveau, dvs. et videnskabeligt niveau. For Marx giver analysen af den kapitalistiske produktionsmåde

altså betingelserne for en videnskabelig analyse af førkapitalismen, men ikke umiddelbart begreberne for denne analyse. Det er for mig at se tilfældet hos Bang. Det kan illustreres på følgende måde. Hvis man analytisk opdeler samfundet i et økonomisk, et politisk-juridisk og et ideologisk niveau, vil jeg mene, at Bang betragter forholdet mellem dem som et fast og uforanderligt forhold, nemlig som det tegner sig under kapitalismen. Med andre ord, det forhold, at basis er bestemmende i sidste instans - og ikke direkte bestemmende - får ikke Bang til at overveje, om ikke f.eks. det ideologiske niveau (religionen og kirken) spillede en mere dominerende rolle under feudalismen end under kapitalismen. Det skyldes, at Bang ikke er synderlig opmærksom på forskellen i udbytningsformerne i de tre produktionsmåder. Der er imidlertid en helt afgørende forskel mellem førkapitalismen og kapitalismen. I de førkapitalistiske produktionsmåder foregik reproduktionen af arbejdskraften (f.eks. bondens produktion til eget forbrug) klart og fysisk adskilt fra frembringelsen af merproduktet (f.eks. bondens hoveri på herregården). Den umiddelbare producent (f.eks. bonden) i førkapitalismen besad således produktionsmidler (slaverne principielt undtaget), og udbytningsforholdet blev bragt i stand ved hjælp af ekstra-økonomisk tvang, ved politisk, militær eller ideologisk tvang.

Under kapitalismen besidder arbejderen ikke produktionsmidler, og produktionen af merværdi (udbytningen) og reproduktionen er vævet snævert sammen i produktionsprocessen; der er tale om en økonomisk tvang som grundlag for udbytningen, arbejderen har valget mellem at sulte eller at lade sig udbytte.

Bang er selvfølgelig klar over, at der er forskelle, men det virker unægteligt, som om det kun er i fremtrædelsesformerne, som om udbytning i sin kerne nu en gang er udbytning.

Dette er som nævnt ikke ensbetydende med, at Bangs historiske analyser er skematisk anlagte. Langt fra. Men i det mindste et vigtigt forhold er også betinget af tilbageskrivningen af den kapitalistiske produktionsmådes relationer: hvor udgangspunktet for oldtidens og middelalderens samfund er en ligevægtstilstand, der senere undermineres, dér er polariseringen hele tiden til stede ved den kapitalistiske produktionsmåde. Kapita-

lismen bygger på proletariseringen, først af bønderne og håndværkerne, siden af middelstanden og småborgerskabet. Man kan sige, det var kapitalismens oprindelige ligevægtstilstand, der forrykkedes med bedrifts- og kapitalkoncentrationens (monopoliseringens) gennemslag. Først da slog polariseringen for alvor igennem, først da lagde ejendomsforholdene hindringer i vejen for produktivkræfternes udvikling. I den forstand er monopolkapitalismen kapitalismens sidste fase.

Når jeg hævder, at denne forskel hænger sammen med tilbageskrivningen af den kapitalistiske produktionsmådes relationer, skyldes det, at Bang åbenbart ikke er i stand til konkret at påvise, at polariseringen også er et aspekt ved oldtidens og middelalderens oprindelige økonomiske forfatning. Altså må der være tale om en ligevægtstilstand. Det skal ikke forstås som en fikts idé hos Bang, for i og for sig er det en konklusion, man kan drage af hans teoretiske udviklingsbegreb. Den skærpede modsætning mellem produktivkræfter og produktionsforhold, der hindrer produktivkræfternes videreudvikling, ophæves jo i en revolutionær periode. Herfra er slutningen, at en revolutionær periode munder ud i en tilstand, hvor de nye modsætninger er i ligevægt, måske lige for. Spørgsmålet er så, hvad der rokker ved ligevægten? Svaret for oldtiden står hos Bang hen i det uvisse, svaret for middelalderen er en kraft udefra, og svaret for kapitalismen er en iboende kraft. Ligevægten er således en tilstand, hvor der ikke udløses klassekamp, hvilket omvendt er ensbetydende med, at Bang ikke finder, at udbygningen i sig selv er klassekamp, den udløses først med udviklingen af modsætningsforholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Bang formulerer således ikke et dialektisk udviklingsbegreb, hvor udviklingen er en selvbevægelse i kraft af indre modsætninger, i kraft af disse modsætningers enhed og kamp.

Bang anlægger i stedet et evolutionistisk perspektiv på historien, hvilket ganske godt illustreres dels af overgangen fra oldtiden til middelalderen, dels af overgangen fra middelalderen til det borgerlige samfund. Bang finder ingen modsætning mellem revolution og evolution, dvs. overgangen fra én produktionsmåde til en anden er en lang og næsten umærkelig proces. Overgangen fra oldtiden til middelalderen beskrives stort set,

som om den alene handlede om en kvantitativ forøgelse af udbytningen, f.eks. af godsejernes overskud. Tilsvarende lader Bang de middelalderlige købmænd være udgangspunktet for den kapitalistiske industrialisering. Handelskapitalen udvikler sig til produktiv kapital i kraft af, at den underlægger sig større dele af samfundet. Den middelalderlige handelskapital udvikler sig abstrakt set umærkeligt til kapitalistisk handels- og industrikapital, dvs. Bang bestemmer ikke den fundamentale kvalitative forskel herimellem.

Det stemmer godt overens med Bangs periodisering af historien. Den foretages ud fra den måde, hvorpå livsforholdene frembringes, og ikke - som hos Marx - ud fra de forskellige former, udbytningen antager i historiens forløb. Der er selvfølgelig et vist sammenfald mellem disse to grundlag for periodiseringen, men Bangs lægger ikke op til brud på udviklingen, til revolutioner. Det hænger sammen med, at brud, dvs. revolutionære perioder, vedrører overbygningen (ejendomsforholdene m.v.) og ikke produktivkræfterne. De udvikler sig - mere eller mindre - 'med tiden', om ikke uafhængigt så dog neutralt i forhold til udbytningsforholdet, i forhold til produktionsforholdene. De udvikler sig med historisk nødvendighed.

Som påpeget flere gange sker der visse forskydninger i Bangs udviklingsbegreb, forskydninger, der først og fremmest kan lokaliseres netop til den historiske nødvendighed. I den første del af forfatterskabet understreger Bang kraftigt, at udviklingen mod nye, højere samfundsforhold med nødvendighed sætter sig igennem. De enkelte menneskers muligheder er begrænsede; nok kan de påvirke udviklingen, regulere den, lede den ad de letteste og korteste veje frem mod dens mål, nok kan de afbøde en del af de ulykker, den ville volde, hvis den var overladt til sig selv, men de kan ikke vilkårligt hindre de bevægelser, der med uimodståelig historisk nødvendighed sætter sig igennem. Artiklerne fra 1890'erne er udprægede eksempler på denne deterministiske udviklingsopfattelse, som regel krydret med en god del social-darwinisme.¹⁰⁹ I den sidste del af forfatterskabet, især i Den materialistiske Historieopfattelse og Efter Krigen! betones den menneskelige indgriben i udviklingen langt kraftigere. Bang er stadig af den mening, at produktivkræfternes udfoldelse

er en historisk nødvendighed, men overladt til sig selv ville de sociale kræfters spil blot betyde stilstand og forfald. De højere samfundsforhold (i det mindste socialismen) gennemføres kun ved de 'tænkende, villende, handlende menneskers bestræbelser'; hvor der er sket ændringer, skyldes det næsten altid menneskenes indgriben.

Bang nåede ikke at udføre analyser af fortiden med denne holdning som udgangspunkt, men den satte dog sit præg på den del af historien, der omhandler socialismen, arbejderklassens mission og Socialdemokratiets rolle.

Socialismen i Danmark.

af

Gustav Bang

Der er indenfor Europas kulturhistorie i det 19. Aarhundredes anden Halvdel næppe noget, der giver saa dybt og rækker saa vidt, og derfor kan gøre saa stærkt krav paa Historikerens Interesse som den socialistiske Tankes Vækst. Uudtømmelig i Fortvilelse over en Tilstand, der bringer Skærsælpen af Menneskenes til at træde for Sulleben, født igennem en klar og skarp videnskabelig Kundskab af Samfundets. og Samfundsvordes, haanet og hadet af alle de forangivende Mænd i Europa, bekæmpet med alle Vindler vaade af Staterne og af de private Mændene, vinder denne Tanke dog Aar for Aar visere frem i næsten alle civiliserede Lande saavel om sig en stæde stjerne, stæde stråler, stæde bedre mistet Her. hvad de ledende Mænd

Manuskript til Gustav Bangs "Socialismen i Danmark" skrevet 1897. (ABA)

SOCIALISMEBEGREBET

Kritikken af Bernsteins revisionisme

Det er selvfølgelig at stille spørgsmålet om Bangs udviklingsbegreb er revisionistisk, dvs. i overensstemmelse med den korrektion, Eduard Bernstein foretog af Marx' teorier omkring århundredeskiftet. Selv afviser Bang, at Socialdemokratiet er revisionistisk. Som en af de få i det danske parti tog han direkte stilling til revisioniststriden i det tyske Socialdemokrati omkring århundredeskiftet. Striden gav som helhed ringe genlyd i Danmark, idet man begrænsede sig til korte, loyale gengivelser af diskussionerne på de tyske kongresser. Socialdemokratiet opfattede stort set striden som et isoleret tysk anliggende uden relevans for Danmark.¹

Bang fremlægger sin stilling i en anmeldelse af et af stridens vigtigste skrifter, Bernsteins *Die Voraussetzungen der Sozialdemokratie* (1899). Anmeldelsen, ligeledes fra 1899, bærer overskriften Den sociale Katastrofeteori, hvilket angiver, at Bang slår ned på en af Bernsteins centrale teser, kritikken af katastrofeteorien. Bang accepterer, at Bernstein ville rejse en diskussion af hele marxismen, fordi det er en nødvendighed, hvis ikke marxismen skal forbene i en kanonisering af Marx' og Engels' skrifter. Udviklingen frembringer jo hele tiden nye erfaringer og nye samfundsmæssige faktorer, og de må inddrages i det teoretiske billede.

Dernæst medgives Bernstein, at der er værdifulde iagttagelser i hans vurderinger af Marx' filosofiske udgangspunkt og udviklingen af dette.

Afgørende er imidlertid Bernsteins kritik

"af den fundamentale Forudsætning for hele den marxistiske Doktrin, Opfattelsen af Tendensen i den sociale Udviklingsgang og den deraf flydende Teori om den sociale Katastrofe.

Det er Kernepunktet i hele den videnskabelige Socialisme, der her er rørt ved, et Punkt af den Betydning, at hvis det kunde udslettes, vilde den socialdemokratiske Bevægelses Berettigelse være mere end tvivlsom."(2)

Katastrofeteoriens hovedpunkter er ifølge Bang, at den moderne sociale udvikling mere og mere spalter samfundet i to klasser med modsatrettede interesser, mellem et lille mindretal af kapitalister og et uhyre flertal af proletarerer, samt at alle overgangsled (f.eks. små næringsdrivende) herimellem stadigt mere tegner til at forsvinde. Den store kapital og dens repræsentanter bliver mere og mere enebestemmende i samfundslivet, men samtidig hermed undergraves dens stilling mere og mere: den voksende bedriftskoncentration ophober kapitalen på et stadigt aftagende mindretal af hænder, den skarpere konkurrence bringer kapitaludbyttet ind i en nedadgående bevægelse, som tenderer mod nulpunktet. Og samtidig vokser den revolutionære ånd i proletariatet og i de proletariserede samfundslag, de føler mere og mere det uretfærdige i deres stilling, klassebevidstheden vækkes, de modnes til at erobre magten. Den kapitalistiske produktionsform har løsrevet dem fra besiddelsen af produktionsmidler, kapitalen har eksproprieret dem - og det må ende med, at de eksproprierer ekspropriatorerne.

Fra sin begyndelse har kapitalismen været præget af modsætningen mellem den sociale produktionsform og den individuelle tilegnelsesform, en modsætning, der efterhånden træder stærkere og grellere frem. Og den kan kun løses ved, at også tilegnelsesformen bliver social, at den individuelle udbytning ophører, og produktionsmidlerne går over til samfundseje.³

Bernsteins kritik retter sig især mod det første led i katastrofeteorien: klasse modsætningens uddybning og stadigt mere uforsonlige karakter. Han finder således ikke koncentrations-tendensen så stærk som hidtil antaget; den modificeres af den historiske udvikling. Men selv om den var korrekt, er Bernstein af den opfattelse, at der ikke ligger nogen nødvendighed i, at kapitalen samles på stadigt færre hænder; eksempelvis kan aktieselskabsformen medvirke til, at besiddelsen af kapital kan spredes og være til fordel for arbejderne ved at gøre dem be-

siddende, hvilket for Bernstein underbygges af indkomststatistikkerne.

Men Bang finder ikke, at han behøver slå op i mange statistiske tabeller for at vise, at proletariseringen - forstået som fuldstændig og udsigtsløs afhængighed af kapitalen, og ikke som den yderste nød og elendighed - rammer stadig flere og flere lag af befolkningen. Bang bruger landbruget som eksempel. Umidledbart synes landbruget at vise en anden udvikling end industri og handel. Men for det første har den stadigt mere intensive brug af maskiner gjort en stor del af landbrugets arbejdskraft overflødig, hvorefter den er indvandret til byerne for at blive industriproletariat. De tilbageblevne bønder producerer ikke længere til eget forbrug, men er afhængige af at sælge deres produkter på markedet, f.eks. til bryggerierne. De er således afhængige af den store kapital og handel, og af markedskonjunkturerne. Selvstændigheden er det småt med, og bondefrigørelsen har medført dannelsen af en ny klasse, landarbejderne, der enten er helt besiddelsesløse eller kun har besiddelse i ringe omfang. Proletariseringen viser sig også i, at husmændenes antal er steget stærkere end gårdbrugernes. Derudover er der på godserne skabt en funktionærtype, godsforvaltere og lignende, der er karakteristisk for det kapitalistiske landbrug.⁴

Hvor de små håndværksdrevne erhverv efter Bernsteins mening ikke gør mine til at forsvinde, så drages de ifølge Bang ind i koncentrationsbevægelsen: de selvstændiges antal er både absolut og relativt gået tilbage, og antallet af arbejdere og funktionærer pr. 100 mestre er vokset, ligesom håndværksbedrifter vokser ud over grænsen og bliver stordrifter.

Men der er naturligvis en rest tilbage, lappeskræddere, lappeskomagere, småhandlende m.v., hvis afhængighed af de store foretagender øges.

"Den marxistiske Doktrin har her vist at slaa fortræffelig til; alle Tegn tyder paa, at Udviklingen i disse Erhverv (12 udvalgte store industrielle brancher, mr) bærer hen imod den Tilstand, da de egner sig til at gaa over i Samfundets Hænder." (5)

Når det stadigt voksende antal proletarer ikke synker ned i elendighed, men uvivlsomt har fået bedre levevilkår, skyldes

det ikke den frie udvikling, men reaktionen fra arbejderne; de er vågnet til klassebevidsthed og er begyndt at føre faglig og politisk kamp. Tilbage bliver imidlertid spørgsmålet, om ikke afstanden mellem proletarernes og kapitalisternes sociale niveau er uddybet, idet det højnes hurtigere for borgerskabet end for arbejderklassen.

Aktieselskabsformen ændrer for Bang ikke dette billede. Det er næppe korrekt, at det betyder en spredning af ejendommen, at arbejderne kan genforenes med produktionsmidlerne uden en social udvikling: dels er det sandsynligt, at de enkelte storkapitalister går igen i de forskellige aktieselskaber, og dels medfører købet af en enkelt aktie ikke, at de få arbejdere, der er i stand hertil, mister deres proletariske præg. Det eneste sted, hvor aktieforholdet kan medføre en ophævelse af klasse-skellet, er i kooperative virksomheder - men disse virksomheder har aldrig vist sig levedygtige.⁶

Også den københavnske indkomststatistik viser polariseringen. Alle indtægter er her gået frem i absolutte tal, men relativt er de mellemste indtægter gået tilbage.

"Altsaa Samfundet kløver sig mere og mere i to Klasser, de storbesiddende og de besiddelsesløse, Proletarerne; Mellem-formerne udtyndes mere og mere; Klassedelingen bliver mere og mere skarp, Klasse modsætningen mere og mere uforsonlig (...) forlænger man Linjen frem til det Punkt, da den mid-delstore Driftsmaade er næsten ganske forsvundet, og da der ingen eller kun yderst faa Erhverv er, som kan svinge sig over Grænseskillet, saa vil denne Vækst i Kapitalistklas-sens Medlemstal nødvendig ophøre, saa vil Kapitalbesidde-len nødvendig fra Aar til Aar fortættes paa et bestandig aftagende Mindretal af Hænder, saa vil den sociale Katastrofe, det nuværende Samfunds Sammenstyrtning ligge lige for Døren - hvis den da ikke er indtraadt allerede længe forinden." (7)

Bang mener således at have vist, at det teoretiske grundlag for Bernsteins kritik af katastrofeteorien er for svagt. Og de fak-ta, Bernstein fremfører, bestyrker teorien om, at den moderne sociale udvikling bærer spirerne til sin egen undergang i sig, at udviklingen bærer henimod det punkt, hvor socialismen aflø-ser den kapitalistiske produktionsform. Om det bliver i nær el-ler fjern fremtid, om det bliver lidt efter lidt eller ved en revolution, er for Bang meningsløst at diskutere.

De fleste debatter om revisionismen kom imidlertid til at dreje sig om dette sidste punkt. For Bang forblev det et underordnet spørgsmål, hvilket nok bunder i hans optimistiske overbevisning om, at udviklingen nødvendigvis vil føre til socialismen.⁸

Det væsentlige for Bang er samfundets polarisering i to klasser, proletariseringen og småborgerskabets tendentielle bortdøen, det er kapital- og bedriftskoncentrationen, det er modsætningen mellem den samfundsmæssiggjorte produktion og den individuelle tilegnelse, og det er proletariatets opvågnen og kamp for bedre levevilkår og magt. Bangs katastrofeteori er her i 1899 temmelig håndfast, ja faktisk så håndfast, at Bangs tilbagevisning af Bernsteins kritik består i et forsøg på at sætte lighedstegn mellem de historiske lovmæssigheder og den konkrete historiske udvikling. Det er revisionistisk for Bang at afvise dette forsøg, og det er selvfølgelig rigtigt i den forstand, at Bernstein kobler mellem en historisk modificering af lovmæssighederne og en teoretisk afvisning af et centralt led i den marx'ske teori, nemlig akkumulationstvungen og koncentrations- og centraliseringstendensen.

Revisionismestriden handlede imidlertid om andet og mere end teoretiske overvejelser, om mere end udviklingstendenser og lovmæssigheder under kapitalismen. Den handlede også, den handlede især om politik, om socialdemokratiernes strategi og taktik. Og det var ikke tilfældigt, at de fleste debatter havde spørgsmålet om evolution eller revolution, om vejen til magten, som hovedtema. Nu hænger vurderingen af kapitalismen og diskussionen af taktik og strategi selvfølgelig snævert sammen. Således også i det danske Socialdemokrati. Men det er nok ikke muligt at udpege andet end mindre divergenser angående opfattelsen af det bestående samfund. Derimod var der forskellige meninger, om hvilke slutninger man kunne drage heraf med hensyn til udviklingen frem mod socialismen. Noget andet igen er så, at de forskellige opfattelser ikke altid gav sig udslag i den praktiske politik.⁹

Bang begrundet - som altid - sin stillingtagen til disse spørgsmål både historisk og teoretisk-principielt.

Ved socialisme forstår Bang tre ting: de socialistiske teorier, den socialistiske (dvs. socialdemokratiske) arbejderbevæ-

gelse og det fremtidige socialistiske samfund.¹⁰ Jeg skal så vidt muligt redegøre særskilt for de tre aspekter, idet det dog skal understreges, at udviklingsbegrebet for Bang er det centrale i den socialistiske teori. Behandlingen af 'den socialistiske teori' bliver derfor forsøgt opdelt i teoriens udvikling, i bevægelsens udvikling og i spørgsmålet om overgangen til socialismen.

Socialismens opståen

I Bangs tilbagevisning af elendighedsteorien fremgår det, at kapitalismen skaber de materielle betingelser for den socialistiske tankes opståen. Den er "undfanget" i fortvivlelsen over en tilstand, hvor størstedelen af menneskene trækker for en sulteløn, og den er "født" igennem en klar og skarp videnskabelig vurdering af samfundskræfterne og -værdierne. Og de forhold, der udgør baggrunden for fødslen er frikonkurrencen og fabriksdriftens (storindustriens) fremvækst, hvorved svælget mellem rig og fattig uddybedes.¹¹

Betingelserne for socialismen (og Socialdemokratiet) er således til stede i befolkningen, den tvinger sig frem med en naturmagts nødvendighed, netop i kraft af de sociale modsætninger og modsigelser, som med kapitalismens udvikling mere og mere kræver en løsning. Dette er et grundtræk i Bangs og i 2. Internationales forståelse af sammenhængen mellem kapitalismens udvikling og socialismens mulighed for gennemslag. Den socialistiske tænkning opstår uvilkårligt, men i takt med kapitalismens udvikling, i takt med, at den kapitalistiske produktionsmåde inddrager stadig flere samfundsmæssige områder under sig og breder sig fra land til land, i takt med, at kriserne vokser i omfang og styrke, i takt med, at modsætningen mellem de tilstande, kapitalismen skaber for menneskene, og de tilstande, man kunne leve under, hvis produktivkræfterne blev anvendt med samfundets vel for øje, i takt hermed vokser forståelsen for socialismens nødvendighed. Med kapitalismens udvikling udvikler arbejderklassen en voksende forståelse for udbytningens natur og en klarere erkendelse af, hvilke midler der planmæssigt kan

modvirke dens værste former. Uden denne udvikling af kapitalismen er der ingen mulighed for socialismen, hverken den sociale mulighed for en organiseret målbevidst proletarisk rejsning eller den økonomiske mulighed for produktionens regulering under samfundets ledelse. Den økonomiske udvikling under kapitalismen skaber en følelse og stemning hos de enkelte mennesker, der peger i retning af socialismen, der dukker en forestilling om et nyt samfund op, en bevægelse sætter sig i gang for at nå frem til et socialistisk samfund; arbejderbevægelsen bliver socialistisk, en særlig farve kommer over proletariatets klassekamp, et fælles mål for alle dets enkeltbestræbelser.¹²

På baggrund af analysen af udviklingsbegrebet kan denne deterministiske forståelse af sammenhængen mellem kapitalismens udviklingsniveau og socialismens muligheder ikke forekomme overraskende. Men det må også understreges, at udviklingsbegrebets pegning både på den historiske nødvendighed og på den menneskelige indgriben også kommer til udtryk her. På den ene side siger Bang:

"Socialismen er ikke en Reform, man vilkaarlig vil vælge, fordi den synes at være fornuftig og retfærdig, men den Udvej, den hele historiske Udvikling med jernhaard, ubrydelig Nødvendighed anviser." (13)

På den anden side er udviklingen af den socialistiske tanke i befolkningen ikke en retlinet automatisk proces, men kræver Socialdemokratiets retledning af de uklare og kun delvist bevidste følelser og stemninger for at omsætte dem til en planmæssig og bevidst handling.¹⁴ Både kapitalismens udviklingsgrad og Socialdemokratiets agitation og organisering er uomgængelige forudsætninger.

Arbejderbevægelsens opståen og udvikling

Bangs karakteristik af den engelske arbejderbevægelse belyser det ovennævnte forhold mellem kapitalismens udviklingsgrad og arbejderbevægelsens muligheder.

Overordnet og sammentrængt beskrives udviklingen af den en-

gelske arbejderbevægelse som en bevægelse, der i begyndelsen, i kapitalismens barndom var en instinktiv kamp imod udbytningen. Efterhånden samledes de mange spredte bevægelser, de uklare bestræbelser blev mere og mere klare. Klassekampen blev "større og renere", omend den i England ikke nåede samme gennemskuelighed som på fastlandet.¹⁵

Den engelske arbejderbevægelses første rejsninger var udslag af sult og elendighed. Det var rejsninger for at lindre nøden eller for at forhindre en forværring af den. Bang vil henføre disse protester til et fælles synspunkt, nemlig til at være protester mod udbytningen - men deres indhold og mål må mere præcist siges at have været en protest mod udbytningens krasse former, mod at der ikke blev taget hensyn til arbejderne i produktionen. Kampenes former var imidlertid forskellige: snart var det rene hungerrevolter "med en almen demonstrativ karakter, ikke rettede mod bestemte Individider", snart var det ildspåttelser af ladegårde m.v. og trusler mod de kapitalistiske forpagtere, og snart var det ødelæggelse af maskiner og terrorisering af industrikapitalister.¹⁶

Efter Bangs mening var det specielt den sidste form, der vakte borgerskabets rædsel. Denne instinktive, ureflekterede reaktion på truslen mod deres egen eksistens i form af maskinernes 'kapitalistiske anvendelse' var alvorlig, allerede mens kapitalismen kun var slået igennem i bomuldsindustrien. Og den blev alvorligere, mere ophidset, da den bredte sig til uldindustrien og videre endnu.

Selv om Bang påpeger bevægelsernes uklare og instinktive karakter, betragter han dem med velvilje. Den største af disse maskinstormerbevægelser, luddismen, der brød ud i 1811, får således følgende ord med på vejen:

"Store materielle Værdier var gaet tilgrunde, men Klassebevidstheden og Klassefølelsen var vakt hos en betydelig Del af Proletariatet." (17)

Luddismen og de andre maskinstormerbevægelseres udbredelse skabte en situation, hvor enhver konflikt i arbejdsforholdet munde ud i voldsomme optrin. Tilstanden førte i 1824 til foreningsforbuddets ophævelse. Dermed blev en ny og større fase i

klassekampen indvarslet: fagforeningens æra tog sin begyndelse. Den samlede, målbevidste klassekamp kunne nu afløse de mange spredte, bitre fægtninger. Selv om de gamle kampformer ikke forsvandt som dug for solen, var det afgørende nu, at fagforeningsbevægelsen tog et mægtigt opsving. Men problemet var, at bevægelsen svingede op og ned: organisationer opstod og opløstes eller mistede deres betydning. Robert Owens fagforbund i 1830erne er i den henseende typisk.

Forbundet byggede på en utopi, fordi det, ud over at organisere arbejderne, ville tage den samlede produktion i sine hænder. Dvs. føre England fra kapitalismen over i socialismen.

"Skemaet for det nye Samfund var konstrueret i Robert Owens Hoved og forkyndtes af ham og hans Tilhængere som Evangelium; de mente, at der behøvedes kun en bevidst Villen fra Arbejderklassens Side for straks at give det Liv; om den organiske Samfundsudviklings Love havde de ingen Forestilling."(18)

Bevægelsen var efter Bangs mening dømt til en brat afslutning.

"En social Revolution kan ikke ved en saadan bevidst og pludselig Indgriben skabes; den kan kun forberedes, retledes, fuldbyrdes."(19)

Dertil kom, at bevægelsen var alt for løst organiseret, ja selve den organisatoriske fremgangsmåde var utopisk. Som det gik med det owen'ske forbund, er det gået til andre tider og andre steder: når en arbejderbevægelse har rejst sig pludseligt, ud fra et centrum, ovenfra, har bevægelsen bredt sig hurtigt, men er også sygnet hurtigt hen; "de Rammer, der skulde holde den sammen, var ikke fæstnede, de Celler, hvoraf den skulde sammensættes, ikke udviklede".²⁰

Forsøgene har i almindelighed ikke været uden betydning i skoling af arbejderklassen. Lidt efter lidt blev de fulgt af nye bevægelser, der var af mindre omfang, men til gengæld af større dybde, og de mange enkeltbevægelser søgte atter sammen til ét forbund, men - konsolideret i basis - i form af en langsom centrumsøgende bevægelse nedefra.

Således blev heller ikke det owen'ske forbund uden betydning efter dets sammenbrud i 1834. En del af fagforeningerne overle-

vede, og midt i modløshedens kaos voksede nye og stærkere organisationer. Men den hensynsløse udbytning påvirkede denne fase i arbejderbevægelsens udvikling. Det var nemlig kun i 'arbejderaristokratiet', det relativt ringe antal velstillede 'elitearbejdere', organiseringen vandt afgørende frem. Det store flertal af ikke-faglærte og dårligt lønnede arbejdere havde hverken økonomisk formåen eller en indbyrdes solidaritetsfølelse til at kunne slutte sig sammen i stærke fagforeninger. Og "det kunde vanskelig være andet under de sociale Forhold, som Kapitalismen havde bragt dem ned til".

Resultatet blev således, at Trade-Unionismen ændrede karakter fra at være en løftestang for den samlede arbejderklasse til at blive en "kile", der splittede arbejderbevægelsen i en lille "Overklasse" og en stor "Underklasse" uden fælles interesse og af og til i modsætning til hinanden.

På trods af, at disse fagforeninger ikke var specielt proletariske, viste de dog vejen for de fagorganiseredes modstand mod udbytningen. De skabte et udgangspunkt for - ved modning og sammenslutning - efterhånden at kunne rejse kampen mod kapitalismen som system.

Ikke alt pegede dog i denne retning. Dele af de tidlige 1830-eres tendens til organisering mandede ud i forsøg på at danne kooperativer - også med Robert Owen som bevægelsens sjæl. Forsøget på at slutte hele arbejderklassen sammen i ét selskab, hvor brugsgenstande kunne købes for arbejdsbeviser som erstatning for penge, er bestemt ikke Bangs livret. Det var en utopi, hvis praktiske gennemførlighed var umulig. Selv de senere (i 1840erne) mere nøgterne kooperativer, der i starten var proletariske kampmidler, mandede ud i, at nogle få arbejdere hævdede sig til småborgerskabet.

Den bevægelse, hvis udgangspunkt var en hurtig omformning af det engelske samfund, stivnede således i småborgerlighed og separatistiske fagforeninger blandt 'arbejderaristokratiet'.²¹

Men vigtigere var det, at kampen fik et nyt aspekt, det politiske og "en ny, større Bevægelse satte ind". Troen på muligheden af at skabe et socialistisk samfund i en borgerlig stat viste den totale mangel på politisk forståelse, var alene en abstrakt social tænkning. Dens udløbere, fagforeningerne og ko-

operativerne, var ligeledes præget af en upolitisk, til dels anti-politisk forståelse, men "Forholdene tvang det kæmpende Proletariat ind paa den politiske Vej".

Større og større dele af arbejderklassen indså nødvendigheden af en politisk optræden. Chartismen var det første udtryk herfor, denne "mærkelige Bevægelse", der blev en forløber for den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Den slog for alvor an omkring 1838, men det gik med chartismen, som det måtte gå: den endte i småborgerlighed og løb ud i intet i 1848. At det måtte gå sådan, skyldtes, at den ikke svarede til det historiske udviklingstrin: kapitalismen var ikke moden til at bukke under, men var tværtimod i opgang. Dens fald kunne forberedes og fremskyndes, men kun ved at arbejderne lidt efter lidt konsekvent fravristede kapitalen indrømmelser; disse mange små sejre, hvis voksende sum styrker proletariatet og svækker borgerskabet.

"En stor Sejr, der i sig selv betød et tydeligt Skridt hen imod en ny Samfundsordning, kunde endnu ikke vindes. Og ligesaa lidt som Kapitalismen var moden til at falde, ligesaa lidt Proletariatet til at sejre. Det var endnu ikke skolet i Klassekampen; det savnede den Klassebevidsthedens Dybde, som giver Udholdenhed trods alle Skuffelser, trods alle Nederlag; det savnede den Forstaaelse af Udviklingen, som er nødvendig for med Held at kunne gribe ind i Udviklings Gang."(22)

Chartismen var ligesom de tidligere proletariske rejsninger på forhånd dømt til at falde. Skuffelserne havde gjort den engelske arbejderklasse træt, klassebevidstheden og klassehadet svækkedes som følge heraf - og som et resultat af beroligelsesmidler som titimersloven i 1847. Men samtidig talte den moderne videnskabelige, proletariske socialisme sit første ord: Det kommunistiske Manifest udkom i 1848. Kapitalismen afsluttede sin gennembrudsperiode og trådte ind i en ny fase, hvor proletariatet begyndte "at klæde sig i Rustning, til Forsvar og Angreb".²³

Marx og marxismen

Det kommunistiske Manifest blev forfattet af Marx og Engels. Det er som nævnt udtryk for den videnskabelige socialismes gen-

nembrud. Socialismens metode gjorde hermed op med utopismen, der opstillede socialismen som et projekt, et opfundet fremtidssamfund til virkeliggørelse, til fordel for en forlængelse af de kendte udviklingslinier, dvs. en slutning fra det kendte til det ukendte. Dette er al videnskabs metode. Og ved at føre udviklingslæren ind på det historiske område, erkender socialismen, at den nuværende samfundsudvikling "med jærnhaard Nødvendighed" bærer frem mod en ny samfundsorden.²⁴

Den videnskabelige socialisme forudsatte en udvikling, hvis elementer var:

- kapitalismens udvikling til et verdenssystem, idet den dog stod på forskellige udviklingstrin i forskellige lande, hvorfor den også spejlede sig forskelligt i bevidstheden. Disse ulige åndelige strømninger måtte beherskes, for at det kunne lykkes at få det skarpe overblik over den moderne sociale udvikling - og det gjorde Marx;
- den tyske filosofi, især den hegel'ske dialektik, der afspejlede kapitalismens indflydelse hos de mere fremskredne mennesker i det tyske samfund. Fraværet af et borgerskab og et proletariat i moderne forstand, det stillestående økonomiske og politiske liv kom på det åndelige plan netop til udtryk i denne akademiske, filosofiske tankebygning;
- den franske tradition for revolutionær tankegang, der nok gav den socialistiske tænkning en forøget dristighed; men i kraft af en svagt udviklet kapitalistisk produktion og dermed en ringe udviklet arbejderklasse, var det en utopisk socialisme;
- og endelig den engelske teoretiske nationaløkonomi og den praktiske arbejderbevægelse. Med Smith og Ricardo havde den borgerlige nationaløkonomi nået et højdepunkt, ligesom den engelske arbejderbevægelse både arbejdede fagforeningsmæssigt og politisk.

"Det er disse forskelligartede Strømninger, den tyske Filosofi, den franske Socialisme, den engelske theoretiske Na-

tionaløkonomi og praktiske Arbejderbevægelse, der i afklaret og harmonisk Skikkelse mødes hos Marx."(25)

I den lille biografi over Karl Marx kommentere Bang de skrifter, han finder er vigtigst i Marx' omfattende produktion.

Det første skrift, han tager op, er Forordet til Kritikken af den politiske økonomi, som efter Bangs mening udgør nøglen til forståelsen af Marx' hele virksomhed og grundlaget for den videnskabelige socialisme: den historisk-filosofiske betragtningssmåde, den materialistiske historieopfattelse.²⁶ Som jeg tidligere har påpeget, er det dette skrift, eller rettere fortolkningen af det, som i stor udstrækning ligger til grund for Bangs udviklingsbegreb.

Det andet skrift, Bang trækker frem, er Kapitalen. Det er efter Bangs mening

"..en historisk Bog i Ordets egentlige Forstand. De Samfundslove, den behandler, er ikke uforanderlige som de evige Naturlove. De betegner kun et enkelt Afsnit af Menneskehedens Udviklingshistorie, de er opstaaede paa et vist Tidspunkt, som Rammer, indenfor hvilke Produktivkræfterne kommer til fornyet og forøget Udfoldelse; og de maa atter forsvinde, naar Produktivkræfterne er vokset saa stærkt frem, at de ikke længere kan rummes indenfor det bestaaende kapitalistiske Samfunds Rammer."(27)

Den første del af Kapitalen er en abstrakt undersøgelse, og det må den nødvendigvis være. For at nå frem til et første, grundlæggende indblik i de økonomiske love, der behersker det kapitalistiske samfund, er man ifølge Bang nødt til at se bort fra det praktiske livs mange "forstyrrende" indgreb, dvs. man må bestemme forholdet i dets simpleste, mest almene form, selv om det (næsten) aldrig forekommer i praksis. Dette er den eneste måde, hvorpå den teoretiske erkendelse kan vinde indpas. Derefter, når der er skabt indsigt i de økonomiske lovmæssigheder, kan man prøve teoriens gyldighed og rækkevidde i det praktiske liv.

Kapitalens tre bind udgør efter Bangs mening et samlet hele, hvor man følger den kapitalistiske produktionsmåde

"fra den første simpleste Celle til dens vældige, uhyre sammensatte Organisme, og man har derved gennemskuet hele Sammenhængen i dens Livsproces. Man er naaet til et sammen-

hængende videnskabeligt System, hvor det ene Led passer nøje ind i det andet, hvor den ene Slutning er draget i logisk Følge af den anden, hvor der ikke er et eneste Punkt, paa hvilket Kæden brister."(28)

Det er nu noget af en overdrivelse, at Kapitalen udgør et afsluttet hele, al den stund værket brydes af midt i et kapitel om klassekampen, og al den stund Marx ikke nåede at analysere f.eks. den borgerlige stat.

Rigtigheden af Marx' værk viser sig for Bang i, at det, i modsætning til den borgerlige nationaløkonomi, giver en fyldestgørende forklaring på de spørgsmål, der viser sig.

Den videnskabelige analyse af den kapitalistiske produktionsmåde peger på organiseringen af arbejderklassen med socialismen som mål som en nødvendig konsekvens. Derfor viede Marx en stor del af sit liv til praktiske, agitatoriske og organisatoriske opgaver i arbejderbevægelsen, ikke mindst i etableringen af 1. Internationale i 1864.²⁹ Dette, at skrive Kapitalen og grundlægge 1. Internationale, er for Bang de to hovedværker i Marx' virksomhed.

Den voksende modsætning mellem den socialistiske fløj under Marx' ledelse og den anarkistiske fløj under Bakunins ledelse medførte, at Internationalen døde ud først i 1870erne. Og for Bang måtte det gå sådan. Tiden var ikke moden til en fast og varig organisation, der var for megen usikkerhed og umodenhed i arbejderbevægelsen, der knapt havde trådt sine barneskøjler; det var baggrunden for, at de anarkistiske elementer kunne vinde indpas.

"Men den havde udfyldt sin Mission. Rundtom i Landene havde det rusket Arbejderne vaagne, havde rejst en proletarisk Klassebevægelse, havde lagt den første Sæd, hvoraf sidenhen den socialistiske Arbejderbevægelse er groet gradvis frem til sin nuværende Skikkelse - indtil Verdens socialdemokratiske Arbejderpartier nuomstunder er ifærd med at træde ind i et nyt og højere "Internationale", paa et fastere og bredere Grundlag."(30)

Marx' væsen var klarhed og konsekvens, to egenskaber, der er gået i arv til den socialdemokratiske arbejderbevægelse: en årvågen kritik af utopiske projekter, af halve reformforanstaltninger, en skarp teoretisk forståelse af samfundsorganis-

men, en videnskabelig erkendelse af arbejderklassens verdenshistoriske opgave.

Hvilken lære, hvilke konklusioner drager Bang så af Marx' skrifter, af den socialistiske erkendelse?

Et første - negativt formuleret - svar er, at socialismen ikke er en fordømmelse af den kapitalistiske produktionsmåde. Det ville være et moralsk standpunkt og i modsætning til socialismens strenge objektivitet i form af at opstille en videnskabelig hypotese, der bevises ved afprøvningen på de historiske kendsgerninger.³¹ Men den indeholder dødsdommen over kapitalismen, idet den dels peger på proletariatet som den revolutionære faktor, og dels viser, at det eksisterende samfunds indre modsigelser må føre over i socialismen.³²

Dernæst viser den socialistiske erkendelse, hvorledes de ydre betingelser for det socialistiske gennembrud modnes, hvorledes alt lægger sig til rette for den sociale revolution.³³

Yderligere viser den, at muligheden for at planlægge og regulere et socialistisk samfunds virksomhed bliver stadig større, ikke mindst i kraft af den statistiske erkendelse, hvis udvikling er en forudsætning for, at det fremtidige samfund planmæssigt og sikkert kan lede de produktive kræfter.³⁴

Endelig viser den videnskabelige socialisme

"hvorledes den store Drivkraft i Samfundsrevolutionen, den proletariske Klassekamp er i stadig Fremgang, idet de Udbyttedes Masser samler og organiserer sig indenfor Socialdemokratiet, i den bevidste Hensigt at erobre den politiske Magt for derefter at omdanne Samfundet i socialistisk Retning (...) Socialismen bliver anvendt Videnskab."(35)

Dermed bliver den socialistiske erkendelse 'kompasset' for nutidens arbejderbevægelse. Socialdemokratiet er både den videnskabelige skole, hvor den teoretiske erkendelse af samfundsudviklingens love erkendes, og det politiske parti, der praktisk griber ind i samfundsudviklingen. Og det er to aspekter, der bestemmer og betinger hinanden.

Socialdemokratiet adskiller sig således fra alle andre partier ved fuldt og helt at stå "paa den historiske Udviklings

Grund", ved at forene kampen for reformer med kampen for et helt nyt samfund; en enhed, der kun er mulig på grundlag af

"en klar og nøgtern Erkendelse af, at Socialismen er den eneste mulige Løsning paa de Konflikter og de Selvmodsigelser, det nuværende Samfund rummer. Socialismen er den uundgæelige Følge af Kapitalismen."(36)

Socialdemokratiets udvikling

Kort efter 1. Internationale havde udspillet sin rolle, begyndte de "faste og varige" organisationer at opstå og få fodfæste i Europa. Socialdemokratiernes epoke begyndte. Hvordan gik det efter Bangs mening for sig i Danmark? Bang udarbejdede aldrig en samlet, dybtgående analyse af Socialdemokratiets udvikling op til 1. verdenskrig. Men i tre artikler, henholdsvis i Sozia-
listisches Monatshefte 1899, i Aarboeg for dansk Kulturhistorie 1897 og i det norske Samtiden 1904, fremlægger han hovedtrækkene i udviklingen. Desuden belyses problemet i forskellige aktuelle politiske kommentarer i Die Gewerkschaft og i Die neue Zeit.³⁷

Bangs beskrivelse af Socialdemokratiets barndom lægger i første omgang vægt på ændringen af samfundet fra Frederik Dreiers første forsøg på socialistisk agitation til Pios, Brix' og Geleffs dannelse af en dansk sektion af 1. Internationale i 1871. Dreiers tanker fandt ikke genklang, fordi tiden ikke var moden. Det var den imidlertid 18 år senere, i 1871, idet det store spring fra lavsvæsen til frikonkurrence var taget. I kølvandet herpå fulgte en øget fabriksdrift, en voksende storindustri og dermed en egentlig arbejderklasse, hvor bevægelsen kunne slå rod. Yderligere voksede antallet af arbejdsløse og svælget mellem rig og fattig uddybedes. Arbejderne begyndte at få øjnene op for deres stilling, bitterhed og misfornøjelse ulmede og ventede kun på det "besjælede Aandepust" for at flamme op. Det kom med Pariserkommunen i 1871.³⁸

Det danske Socialdemokrati led i starten af indre svagheder, og fremfor alt under dyrkelsen af Pios person. Det var en svaghed, fordi Pio, fransk af afstamning, havde

"... noget af Sydboens hede Blod i sig, en ildfuld, liden- skabelig Natur, udmærket begavet, let til at begejstres og let til at begejstre andre, men ogsaa med en vis Slaphed og Ustadighed i sin Karakter ..." (39)

Det betød, at Pio var svag i det sindige arbejde med at opbygge en stærk organisation; han trættes, fortabte sig i fantasier og lod sig købe til emigration i 1877.

I forlængelse af denne karakteristisk af Socialdemokratiets barndom, fremlægger Bang en dobbelt vurdering af Pios emigration eller flugt: dels virkede flugten negativ i den forstand, den betød mismod, opløsning eller tilbagegang for bevægelsen og pressen. Og dels virkede den positivt - og det er vigtigst for Bang - i den forstand den satte en stopper for persondyrkelsen og medførte en demokratisering af bevægelsen. Partiet blev et rent arbejderparti.⁴⁰

Kun i artiklen fra 1904 inddrager Bang den økonomiske krise som delforklaring på den socialdemokratiske bevægelses tilbage- slag i slutningen af 1870erne. Forklaringen er primært den in- terne politiske og ideologiske situation i bevægelsen, og her må Bang siges at give en helhjertet støtte til den faglige og fagforeningsmæssige linie over for Pios prioritering af den po- litiske kamp.

Bangs vurdering af "den praktisk begrundede" opdeling af be- vægelsen i fagforeninger og parti ligger i forlængelse heraf. Partiets hovedopgave blev "at udbrede de socialistiske ideer og regulere partiets taktik", mens fagforeningerne blev overladt den faglige organisering og kamp.⁴¹ Opdelingen viste sig at være heldig og blev udgangspunktet for partiets store genrejs- ning. En styrkelse, der i anden halvdel af 1880erne gav plads til en beskæftigelse med socialismens teori ved siden af det praktiske agitations- og organisationsarbejde. Men det resulterede ikke i en selvstændig socialvidenskabelig produktion, li- gesom den videnskabelige interesse i 1890erne blev svækket og begrænset til en lille kreds. Årsagen hertil er efter Bangs me- ning den sparsomme tilgang fra den akademiske verden - hvilket ganske godt angiver Bangs forståelse af sine egne opgaver i partiet.

På trods af den stærkt begrænsede beskæftigelse med socia-

lismen som teori, vurderer Bang Socialdemokratiets teoretiske udvikling positivt:

"Det danske socialdemokrati er altså i det store og hele blevet forskånet for de (teoretiske) skolestridigheder, der i flere andre lande har hæmmet bevægelsen alvorligt. Det udgør i teoretisk henseende en homogen masse, som helt og aldeles står på marxismens grund; som praktisk parti handler det i alt væsentligt som det tyske broderparti, kun med de forskelle, der er dikteret af landenes særegne forhold."(42)

På trods af modificeringen er det efter min mening noget af en overdrivelse at se en så snæver overensstemmelse mellem det danske og det tyske partis praksis. At praksis på en række områder - f.eks. på landbrugspolitikken - var forskellig, hænger også sammen med, at det danske parti nedprioriterede det teoretiske arbejde, bortset fra i diskussionsklubberne. Det var ikke tilfældet i det tyske Socialdemokrati; det var her, de teoretiske stridigheder var mest markant inden for 2. Internationale - hvilket i øvrigt næppe var en hæmsko for partiets udvikling.

Med hensyn til fagforeningerne lægger Bang vægt på den omfattende organisering, der blev grundlaget for forskellige sammenlutninger eller forbund, ikke mindst "De samvirkende Fagforbund i Danmark", DsF, i 1898. Bang fremhæver også dannelsen af "Dansk Arbejdsmandsforbund", idet denne organisation skulle udelukke den adskillelse mellem faglærte og ufaglærte arbejdere, som andetsteds havde vist sig skæbnesvanger.⁴³ Som helhed har fagbevægelsen fået gennemført bedre lønninger og kortere arbejdstid, ligesom arbejdsforholdet i flere fag har udviklet sig i retning af "industriel parlamentarisme".⁴⁴ De mange små resultater har forbedret de danske arbejders økonomiske stilling og hævet deres sociale og kulturelle niveau.⁴⁵

Fagbevægelsens og Socialdemokratiets voksende styrke har ifølge Bang medført en stadig mere skærpet reaktion fra borger-skabets side. Storlock-out'en i 1899 er et bevis herpå. Lock-out'en var for Bang klassekamp i ordets egentlige betydning. Han mener imidlertid ikke, at lock-out'en og "arbejdsgivernes krigeriske holdning" med aftale- og løftebrud ville føre til revolter fra arbejderklassens side. Men dens perspektiv var, at arbejderne ville tilslutte sig socialismen og Socialdemokratiet

og vise nødvendigheden af overgangen til samfundsmæssig produktion.⁴⁶

Bangs forudsigelse i sommeren 1899 af konfliktens resultat var imidlertid en voldsom overdrivelse:

"Det virkelige resultat af lock-out'en bliver en enorm forøgelse af den revolutionære gejst hos arbejderne og en langt mere venlig holdning til arbejderne i kredse, der tidligere havde været kolde over for den fjerde stands kamp for frigørelse." (47)

Den afsluttende bemærkning i artiklen,

"Krisen, hvori den danske arbejderstand for øjeblikket befinder sig, bliver et vendepunkt i den danske arbejderbevægelses historie ..." (48)

var derimod en korrekt forudsigelse, omend ikke helt i den forstand, Bang tænker den.

Fagbevægelsen og arbejderne vandt efter Bangs mening slaget - og vandt endda større end ventet. Sejren, Septemberforliget, styrkede arbejderklassen, idet det gav fagforeningerne "en slags officiel anerkendelse som et fast led i det offentlige liv".⁴⁹ Der er nok tale om en afdæmpning af Bangs begejstring fra 1899 til 1904. I 1899 forudser han, at forliget vil komme til at danne udgangspunkt for, at arbejderklassen med fordoblet energi vil føre kampen for frigørelsen videre,⁵⁰ mens han i 1904 alene trækker anerkendelsen af organisationsretten frem.

Bangs vurderinger af Socialdemokratiets politiske resultater er generelt positiv for perioden efter 1878. Han finder, at alliancen med Venstre var en bydende nødvendighed på grund af Estrups budget-regimente. Kampen mod provisorierne og militarismen og for parlamentarismen nødvendiggjorde alliancen. Den drev ifølge Bang Venstre til en mere radikal holdning på det sociale område i 1890'erne. Samtidig førte de moderate en overbudspolitik, Højre var ude af stand til at øve modstand, og det reaktionære Landstings moralske stilling var undergravet, hvilket tilsammen betød, at der blev gennemført en række sociale love, som trods uheldige sider var indrømmelser til Socialdemokratiet.⁵¹ Bortset herfra bestod Socialdemokratiets parlamenta-

riske arbejde i 1890erne primært i en kritik af de reaktionære forslag.⁵²

I 1899 forudser Bang, at alliancen vil bryde sammen med parlamentarismens indførelse, idet den vil placere de sociale spørgsmål i centrum. Og i den forbindelse er det vigtigt for Bang, at Socialdemokratiet ikke har mistet det revolutionære sindelag i alliancetaktikken, at det har styrket sin egen stilling, at det har holdt liv i de liberales demokratiske sindelag og har dømt de reaktionære partier til undergang.⁵³

Socialdemokratiet hilste - ifølge Bang - systemskiftet velkomment, dels fordi det var et demokratisk fremskridt, og dels fordi "man" med Venstres politiske fortid i erindring havde grund til at håbe på en frodig reformperiode med flere demokratiske fremskridt, med nedgang i militærudgifterne og med socialist lovgivningsarbejde.

"Venstre var gaaet saa vidt i radikal retning, som følge af forbindelsen med socialdemokratiet, at det havde valget mellem enten at indfri sine løfter eller at afsløre sin hele klassekarakter og dermed give den socialdemokratiske bevægelse en stærk moralsk støtte."(54)

Når alternativet stilles op på denne måde: enten lægger Venstre bånd på klasseinteresserne, eller det arbejder for at opfylde dem, er konklusionen faktisk givet på forhånd.

"Og saa fulgte den periode, da Venstres gamle demokratiske politik punkt for punkt blev opgivet og de rent agrariske klasseinteresser blev enebestemmende. Hurtigere er ingen metamorfose gaaet for sig i dansk politik (...) En mere massiv klassepolitik har man ingensinde kendt."(55)

Eksempelvis er militærudgifterne fortsat med at stige, ligesom de agrare klasseinteresser klart viste sig i skattelovene og tiendeloven, der er til fordel for godsejere og gårdmænd og til ugunst for husmændene og den fattige befolkning.⁵⁶

Den måde, Bang skildrer systemskiftet på, kan ses som et udtryk for en skepsis over for partiledelsens alliancepolitik. Bang accepterer alliancen som en nødvendighed under provisoriestriden, men efter systemskiftet er han af den opfattelse, at den må opgives, fordi hovedspørgsmålet bliver holdningen til

sociale reformer. Men det er en indirekte polemik, som i sin form er fuldt ud loyal over for partiet.

Bang underbygger yderligere sin holdning i beskrivelsen af den efterfølgende periode: systemskiftet betød, at forholdet mellem Venstre og Socialdemokratiet trådte ind i en ny fase, situationen skærpedes, og

"antog mere og mere karakteren af en kamp mellem socialdemokratiet paa den ene side og paa den anden venstrepartiet, fulgt med sympati fra de moderate og et flertal af højre."(57)

Samtidig er de radikale ifølge Bang sat ud af spillet i Venstre, og i det hele taget forventer han sig ikke meget af dem. I forbindelse med, at Socialdemokratiet i 1903 besluttede at opstille kandidater i to københavnske kredse, der hidtil havde været i Venstres hænder (hvilket medførte en skarp reaktion fra Venstres side), får de radikale følgende ord med på vejen:

"De københavnske radikale havde allerede ved deres holdningsløshed og ved den helot-tjeneste, de ydede den agrariske reaktion, undergravet deres moralske anseelse; den antisocialistiske bevægelse, der nu greb dem, tilføjede dem banesaaret; valgene viste dem som en generalstab uden menige, magtesløse uden arbejderens støtte."(58)

For Bang er tiden, hvor et virkeligt radikalt, borgerligt parti var muligt, uigenkaldeligt forbi. Som enkeltpersoner kunne de radikale skribenter, kunstnere, lærere m.v. stadig yde arbejderklassen tjenester i kampen mod reaktionens dumhed og nederdrægtigheder. Men situationen er nu så skærpet, at befolkningens masse, der ofte er blevet skuffet i deres forhåbninger til de borgerlige partier, går direkte over i Socialdemokratiets rækker.⁵⁹

I denne vurdering af den politiske situation ligger der en opfattelse af, at klassekampen er skærpet efter systemskiftet. Men der ligger også en tendens til at beskrive den politiske hovedmodsatning som en modsætning mellem Socialdemokratiet og alle de øvrige partier og partigrupperinger. Bang udtrykker dette klartest i 1910, hvor han mener, at den komplicerede politiske udvikling i Danmark er trådt ind i en ny fase i klassekampen, for så vidt denne genspejles i den parlamentariske si-

tuation. Reaktionen har således i årene op til 1910 koncentreret kræfterne om at sætte en stopper for socialismens, for Socialdemokratiets fremgang. I den forstand, mener Bang, er den "reaktionære masse" med raske skridt trådt nærmere sin virkeliggørelse. Tendensen går med andre ord i retning af, at der ikke er politisk indhold i at skelne mellem de borgerlige partier, fordi de "rotter sig sammen" med militarismen som skal-keskjul.⁶⁰

Der skal imidlertid ikke lægges for meget i denne beskrivelse af tendensen til en "reaktionær masse". For det første arbejdede Socialdemokratiet ret snævert sammen med Det Radikale Venstre, blandt andet omkring en forfatningsreform. Da Bang opstillede i København i 1910, var det også med støtte herfra. For det andet tog Bang i januar 1911 klart afstand fra begrebet "reaktionær masse".⁶¹ Pointen er nok, at Bang ser militarismen som tidens alvorligste politiske problem, og her er de borgerlige partier - bortset fra de radikale - enige om fortsat stigende militærudgifter. Bang går i 1910 til valg på kampen mod militarismen, idet militærudgifternes nedsættelse er den økonomiske forudsætning for de sociale reformers fremme, ligesom en forfatningsreform og den almindelige valgrets sejr er den politiske forudsætning.⁶²

Bangs vurdering af Socialdemokratiets resultater svarer til hans noget mekaniske og deterministiske forståelse af overgangen til socialismen. Socialismen er en nødvendighed, og de små resultater, der opnås i fagforenings- og partiarbejdet er socialdemokraternes måske beskedne, men vigtige bidrag til at fremskynde, retlede og gøre processen, overgangen, så smertefri som muligt. Socialdemokratiet udfylder sin rolle, fordi det har skabt en teoretisk homogen masse, der ud fra den socialistiske teori forholder sig konkret eller pragmatisk til de eksisterende betingelser. Derved bringes bevægelsen stadig fremad, niveauet hæves, både som følge af, at tiden arbejder for den, og fordi den forstår at retlede, korrigere m.v. Det er nok også baggrunden for Bangs meget optimistiske forudsigtelse om lock-out'ens resultat, om overvindelsen af modsætningen mellem faglærte og ufaglærte, og om de radikales politiske fallit. For Bang går det fremad, og der er en mærkelig kløft mellem de kon-

krete politiske og økonomiske konjunkturer på den ene side og Socialdemokratiets og fagbevægelsens resultater på den anden. Hos Bang er udviklingen frem mod socialismen en lidt for vel-smurt maskine, hvor bevægelsen til stadighed vinder frem, og hvor den socialistiske teori til stadighed udbredes.

Socialdemokratiet som revolutionært parti

Den videnskabelige socialisme understreger og bygger på kapitalismens historiske betydning, men anerkender netop ikke, at den er historiens slutpunkt.

Kapitalismen avler klassekamp. Og grundtrækket i den moderne klassekamp er kampen mod den kapitalistiske anvendelse af arbejderne.⁶³ Dens historiske betydning ligger i, at den har gjort produktionen samfundsmæssig, dens undergang ligger i udbytningen, i den individuelle tilegnelse baseret på den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Kapitalismen skaber modstanden mod sig selv: jo flere mennesker den tvinger til afhængighed af sig, jo flere fjender kalder den til live, jo flere får åbnet øjnene for udbytningen, bliver klassebevidste og rejser sig til kamp.

"Hvor Kapitalen bygger en Fabrik, skaber den tillige en Fagforening, skaffer den Læsere til de socialdemokratiske Blade, Tilhørere for de socialdemokratiske Talere, Stemmer paa de socialdemokratiske Kandidater." (64)

Samtidig leverer kapitalismen - eller mere præcist: monopolkapitalen - det praktiske bevis på "den socialistiske Produktionsmaades" mulighed. Hvor der var en vis rimelighed i at tale om det private initiativs nødvendighed, så længe det var enkeltmænd, som drev forretning, dér er det med aktieselskabsformens og monopolernes udvikling "taabeligt" at bestride den sociale fællesdrifts gennemførlighed.

Med monopolerne har udbytningen ændret form. Den er ikke længere alene knyttet til produktionen. Monopolernes organisering af markedet er ensbetydende med højere priser. Dvs. selv om arbejderne ved hjælp af deres organisationer er i stand til at

tvinge en højere løn igennem, befinder de sig alligevel i en situation, hvor de kan købe færre varer for deres penge. De højere lønninger væltes mere eller mindre over på priserne. At arbejderklassen inden for visse grænser kan - og har - hævet sine levevilkår absolut, er ikke ensbetydende med, at deres situation relativt er blevet bedre, dvs. set i forhold til den producerede mængde goder.⁶⁵

I kampen mellem borgerskab og proletariat er socialistens rolle dobbelt: han må analysere kapitalismens udvikling, og han må praktisk organisere og agitere. Klassekampen udkæmpes som en lang række små træfninger, hvis betydning hver for sig ikke synes af meget. Men ses de i sammenhæng, bliver de led i en fælles bevægelse, "der i lige Linie fører bort fra Kapitalismen frem i Socialismen".⁶⁶ Dette gælder både den politiske og faglige bevægelse. Fagbevægelsen er således ikke blot en organisering, der skal skaffe arbejderne øjeblikkelige og rent materielle forbedringer

"Den er tillige en Skole i Klassekampen; den viser Arbejderen, hvorledes han Arbejdstime efter Arbejdstime udbyttes; den opdrager ham til Kamp imod Kapitalen. Den beskærer Kapitalens Ret til Udbytning, etablerer en Art industriel Konstitutionalisme, med to ligeberettigede Faktorer, Kapitalen og Arbejdet, en Overgangstilstand fra det industrielle Despoti, hvor Kapitalen er enebestemmende, til det industrielle Demokrati, hvor Kapitalen er sat ud af Spillet, det aandelige og fysiske Arbejde, er den eneste Faktor. Og endelig danner den det faste Korps, indenfor hvilket Produktionen let og sikkert kan finde Sted under en socialistisk Fællesdrift."(67)

Bang forestiller sig således, at fagforeningerne kan overtage den samfunds nødvendige produktion under en fælles, demokratisk ledelse, at de fra at være kamporganisationer under kapitalismen vokser direkte ind i det socialistiske samfund med den opgave at organisere produktionen.

På det politiske plan er de sociale reformer ligeledes udtryk for en dobbelt tendens. Dels skal de lovmæssigt indskrænke retten til udbytning, dvs. beskære dens værste former, dels er deres mål at lægge nye sociale opgaver over på stat og kommune, hvorved staten vil skifte karakter fra at være en politistat til at blive en kulturstat.

Endelig ideologisk, hvor det politiske og åndelige frisind kun har fast grund under fødderne hos Socialdemokratiet. Det er de økonomiske interesser, der afgør dette: de besiddende klassers interesser peger i reaktionær retning, mens proletariatet som den eneste klasse har sin "Livsinteresse" i demokratiet.

"Aandsfriheden er den Atmosfære, hvor Socialismens Idéer kan trives og brede sig: den politiske Frihed er det Mid-
del, ved hvis Hjælp de kan føres fra Idéernes Verden over i Virkelighedens." (68)

At Bang betegner Socialdemokratiet som den eneste konsekvent progressive kraft i det moderne samfund, er som nævnt ikke ensbetydende med, at han betragter de borgerlige partier som en stor reaktionær masse. Det påpeges i forskellige sammenhænge, og er indgående behandlet i to mandagsartikler fra 1911. Foranledningen var, at der i Rigsdagen var blevet hævdet, at Marx havde karakteriseret alle ikke-socialistiske partier som en fælles reaktionær masse. Bang indrømmer, at udtrykket blev brugt i det tyske Socialdemokratis program fra 1875 (Gothaprogrammet) - idet han dog glemmer, at det også optræder i det danske Socialdemokratis Gimleprogram (1876). At det står i Gothaprogrammet skyldes, at det var et kompromis mellem "ældre, mere uklare socialistiske Retninger" og den "moderne, klarere Retning", der væsentlig stod på marxismens grund. Marx gennemgik denne del af programmet, og det var da også en forestilling, der helt var opgivet i 1891, hvor det nye program, Erfurter-programmet, blev vedtaget. Her taler den videnskabelige socialisme: socialismen er ikke blot proletariatets, men hele menneskehedens befrielse fra de eksisterende tilstande. Men dens virkeliggørelse kan kun være arbejderklassens værk, idet de andre klasser og deres partier - trods forskellige interesser - forsvarede privatejendommen til produktionsmidlerne, og dermed et bestående samfund.⁶⁹

Dette uddyber Bang med følgende:

For det første er proletariatet den eneste klasse, der som helhed kan slutte sig til det socialistiske program og arbejde for dets virkeliggørelse, fordi kapitalismens tryk udelukkende hviler på dets skuldre. Bang definerer her proletariatet som

bestående først og fremmest af "de egentlige Lønarbejdere", men også befolkningslag, som helt eller overvejende lever af deres eget arbejde, f.eks. husmænd, fiskere, småhåndværkere, småhandlende.⁷⁰ Enkeltpersoner fra de andre klasser, der lever af udbytningen kan tilslutte sig Socialdemokratiet, men det er undtagelser, fordi socialismen strider imod deres klasseinteresser. De må nødvendigvis være anti-socialister, og det samme gælder for de politiske partier, der udtrykker deres interesser.

"Højt regnet kan Grupper af et radikalt Smaaborger- eller Smaabondeparti være paa Vej over til Socialismen; de befinder sig endnu paa et Overgangsstadium - men naar deres Udvikling fuldbyrdes, brister Traaden mellem dem og det Parti, de før tilhørte, og de træder over i det socialdemokratiske Arbejderparti."(71)

For det andet er de ikke-socialistiske partier spaltede i en mangfoldighed af elementer, af og til i indbyrdes fjendskab i vekslende grupperinger alt efter de problemer, der dukker op. Hele det danske Socialdemokratis historie har været historien om samarbejde med et (eller flere) borgerlige partier, først Venstre, så Det Radikale Venstre og siden 1929 de fleste andre borgerlige partier. Efter Bangs mening er splittelsen mellem de borgerlige en forudsætning for de resultater, Socialdemokratiet har nået; hvis de havde udgjort en reaktionær masse, havde Socialdemokratiet stået magtesløst og uden politiske muligheder, indtil det ville udgøre flertallet.

De borgerliges spaltning i flere partier er et naturligt udslag af forskellige og indbyrdes stridende klasseinteresser, hvis kerne er merværdiens fordeling. Industriel profit, handelsprofit, rente, grundrente er udbyttets elementer, når det skal fordeles. Disse skillelinier har bestemt det sidste århundredes konflikter mellem de besiddende klasser. Og dertil kommer mere underordnede skillelinier: producenter af krigsmateriel har andre interesser end producenter af forbugsgenstande, landmænd, der producerer mælk til hjemmemarkedet, har andre interesser end landmænd, der producerer smør til England, osv. Endelig er der så modsætningen mellem de "storbesiddende Klasser" og småborgerskabet.

Skellet mellem Socialdemokratiet og de borgerlige trækkes af den socialistiske samfundsopfattelse, men i visse politiske spørgsmål står nogle af disse grupper nærmere Socialdemokratiet end andre. Et samarbejde kan i en given situation ikke blot være forsvarligt,

"men ogsaa bydende nødvendig, forsaavidt (det) er det eneste Middel til at vinde en Fordel, der ellers ikke kunde vindes, bryde en Modstand, der ellers ikke lod sig besejre - og vel at mærke, forsaavidt Socialdemokratiet under alle Forhold skarpt og bestemt hævder sit særegne socialistiske Standpunkt." (72)

"Den reaktionære Masse" er for Bang en indholdsløs frase, men han vil ikke afvise, at den forvandler sig til en realitet. Frygten for socialismen kan bringe borgerskabet til at glemme deres indbyrdes modsætninger:

"vi vil sikkert i Fremtiden komme til at staa overfor stedse hyppigere og stedse mere omfattende Sammenrottelser i en "reaktionær Masse" - indtil Socialismens endelige Gennembrud omsider fuldbyrdes, ved Socialdemokratiet, men imod alle de andre Partier." (73)

Bang er ikke i tvivl om, at Socialdemokratiet vil være i stand til at sikre socialismens gennemførelse. Ikke mindst fordi den videnskabelige socialisme netop viser, at den proletariske klassekamp er i fremgang, og at de udbyttede organiserer sig i Socialdemokratiet for at erobre den politiske magt.⁷⁴

Socialdemokratiet står ifølge Bang på den historiske udviklings grund og har derfor en historisk opgave, svarende til proletariatets: at forene herredømmet over arbejdsmidler og -genstande samt over de øvrige arbejdsbetingelser, der er nødvendige for produktionen.

"Socialdemokratiets historiske Opgave er at gøre Dødsboet op og fuldbyrde Arveskiftet. Dets stadige Fremgang er den store Strøm igennem Nutidens Samfund." (75)

Det afgørende spørgsmål er så, hvordan Bang forestiller sig, Socialdemokratiet kan og skal opfylde sin historiske opgave. Den skarpeste formulering, Bang giver sit svar, er i Vor Tid, hvor han fremfører, at Socialdemokratiet bliver fødselshjælper

for det ny samfund, som er avlet i det gamle samfunds skød, ved ekspropriationen, dvs. den tvangsmæssige inddragelse af den private ejendom, der udnyttes som kapital (produktionsmidlerne). Den kapitalistiske udvikling lægger - i kraft af kapital- og bedriftskoncentrationen - alle betingelser til rette for denne ekspropriation, for at den kan foregå under lette og simple former. Der vil blot kræves en "folkebeslutning" i overensstemmelse med de bestående staters lovgivning, som tillader ekspropriation, hvor hensynet til det offentliges vel kræver det.⁷⁶

Bang - og vel Socialdemokratiet - ønsker, at revolutionen fuldbyrdes jævnt og fuldtud regulært. Socialdemokratiet er således ikke indstillet på at bruge 'tumultariske revolter', men på at bruge den passive modstand og holde sig inden for lovenes rammer. Men på den anden side forestiller Bang sig ikke, at det vil gå let og smertefrit: hvis et socialistisk flertal kommer til at stå over for "en lovløs kapitalistisk Minoritet", der med "ydre Vaaben" holder sig ved magten, kan det blive nødvendigt at anvende den politiske massestrejke, generalstrejken, hvis de nødvendige betingelser ellers er til stede: en omfattende opbakning (dvs. et flertal), organisation og disciplin.⁷⁷

Indtil magtovertagelsen gælder det for Socialdemokratiet om at forholde sig til den skærpede modsætning mellem kapital og arbejde, om at forøge sin opbakning og højne de udbyttedes bevidsthed om deres stilling i samfundet via agitation, og om at styrke de organisatoriske rammer. Hele den socialdemokratiske virksomhed handler om dette.⁷⁸ Centralt står arbejdet for reformer, et arbejde, der ifølge Bang skal anskues ud fra, at Socialdemokratiet forener den videnskabelige erkendelse af samfundslovene og den praktiske indgriben i samfundsudviklingen.

En reform er imidlertid ikke slet og ret en reform. Den kan have to konsekvenser. På den ene side kan en reform være reaktionær eller konservativ og have det mål at splitte arbejderne, at tage brodden af deres bevægelse, hvis den skænkes arbejderne som en drikkeskilling eller en barmhjertighedsgerning. På den anden side kan reformer også være revolutionære, hvis de erobres i klassekampen som led i en bevægelse, hvor arbejderne

skridt for skridt søger at befri sig for udbytningen. Disse reformer kan ikke ses som enkeltheder, men som dele af en helhed.

"Igennem dem indsuger allerede det nuværende Samfund gradvis socialistiske Elementer. Hver for sig er de reformatriske, men deres Sum er revolutionær." (79)

Og omvendt kunne man sige. Netop fordi Socialdemokratiet er et revolutionært parti, et samfundsomdannende parti, er det tillige det eneste konsekvente reformparti.⁸⁰

Nogle reformer skal begrænse udbytningen og højne arbejderklassens levevilkår. Et eksempel herpå er, at Bang finder, at hele skattebyrden må påhvile udbytningsindtægten.⁸¹ Andre skal som almen-sociale reformer lægge nye opgaver over på stat og kommune; perspektivet hermed er opgøret med den borgerlige statsopfattelse, hvor statens primære opgave er at holde ro og orden, til fordel for "den socialistiske Kulturstat", hvor samfundsinstitutionerne har til opgave at skabe de bedst mulige kår for befolkningen. Atter andre reformer skal styrke den demokratiske udvikling. Socialdemokratiets program er den "absoluteste" demokratisering af alle offentlige institutioner, den fuldstændige anerkendelse af den almindelige valgret og af de almindelige borgerlige rettigheder som presse-, forenings- og forsamlingsfrihed. Netop i udviklingen af det politiske demokrati - og i organiseringen af arbejderne - ligger muligheden for en fredelig overgang til socialisme. Den fuldt demokratisk ordnede stat og kommune bliver rammen om det socialdemokratiske programs gennemførelse. Og den almindelige valgret leverer det våben, hvormed arbejderklassen først kan indskrænke og siden helt afskaffe den kapitalistiske udbytning.⁸²

"Men Demokratiet er for det socialistiske Arbejderparti noget andet og mere end et Maal, det i sig selv er værd at stræbe efter; det er tillige det Middel, ved hvis Hjælp dets Idéer kan føres ud i Livet. Jo større Magt den almindelige Valgret besidder, jo friere alle Strømninger kan røre sig, des lettere og mere smertefrit vil den sociale Revolution kunne gaa for sig." (83)

I denne opfattelse ligger en afgørende forskel mellem de borgerlige partier og Socialdemokratiet. For de borgerlige demokrater er enhver reform et mål i sig selv, for Socialdemokra-

tiet er den kun et skridt på den vej, der ender i socialismen. Socialdemokratiet vil med reformerne flytte sine skranker længere og længere frem, indtil den socialistiske samfundsordning afløser kapitalismen, indtil det sidste område for kapitalens udbytningsret - og dermed al udbytning - forsvinder.⁸⁴ Derfor kan samarbejdet med andre partier kun være rent foreløbigt.

Socialdemokratiets arbejde for reformer, der bedrer arbejderklassens levevilkår, kan følges af flere af de borgerlige partier; Socialdemokratiets indsats for, at arbejderne kommer ud af udbytningsforholdet og ind i socialistiske samfundstilstande kan følges af forskellige slags socialister, kristelige socialister, statssocialister m.v. Men Socialdemokratiets arbejde for at udruste og øve arbejderne til de forestående kampe, kan ikke følges af andre; "alle viger sky tilbage for den Revolution, som trækker op".⁸⁵

Afgørende er imidlertid, at Bang - som den altovervejende del af Socialdemokratiet - er af den opfattelse, at den sociale revolution er en langvarig proces, hvorunder samfundet gradvis socialiseres. Det politiske demokrati er i denne proces hovedmidlet til en gradvis erobring af statsapparaterne for at udvikle dem til institutioner i det socialistiske demokrati. Bang ligger her i forlængelse af den opfattelse, Socialdemokratiet allerede før århundredeskiftet havde formuleret. Derimod udskiller Bang sig ved spørgsmålet om samarbejdet med de borgerlige partier. Systemskiftet 1901 havde stillet spørgsmålet på en ny måde, idet den sociale politik afløste parlamentarismens indførelse som det centrale politiske stridspunkt. Efter Det Radikale Venstres dannelse i 1905 bredte der sig blandt ledende socialdemokrater som Borgbjerg og Stauning en tendens til at trække den politiske skillelinie mellem på den ene side Socialdemokratiet og de radikale som de demokratiske partier og på den anden side de andre partier. I modsætning hertil fastholdt Bang teorien om klassekampens skærpelse. Netop på grund af de antagonistiske klasseinteresser mellem kapitalisterne og grund-ejerne over for arbejderne, er det nonsens, når de borgerlige partier hævdede, at de førte samfundspolitik til lige gavn for samfundets forskellige klasser. Klasseinteresserne kom frem i alle reformspørgsmål, og selv om de undertiden, i begrænsede

spørgsmål, kunne falde sammen, ville "en varig og organisk Forbindelse mellem de forskellige Klassers Interesser i en "Samfundspolitik" (være) Cirkelns Kvadratur, en uløselig Opgave".⁸⁶ Kun Socialdemokratiet vil gennemføre reformer, der forrykker magtforholdet mellem klasserne. Bang anser kort sagt et varigt samarbejde med de radikale for en umulighed, uden at Socialdemokratiet opgiver klassekampen - hvilket er en umulighed, da den jo er skabt af de økonomiske forhold. Men det må unægtelig have været svært for Bang at opretholde standpunktet om klassekampens skærpelse, når ledende socialdemokrater betonedede den jævne overgang klasserne imellem på vigtige spørgsmål, dvs. når de - som Bernstein - gav udtryk for, at det kapitalistiske samfund var blevet mere differentieret. At Bang er afvisende over for denne holdning, fremgår blandt andet af hans diskussion af husmændenes samfundsmæssige placering og muligheder.

I forhold til de økonomiske forhold har husmændene kun få - om nogen overhovedet - fælles interesser med gårdmændene, ligesom de på det politiske plan ingen glæde har af f.eks. Venstres "agrariske Politik". Derimod hører de naturligt hjemme i samme lejr som lønarbejderne, i Socialdemokratiet. Husmændenes økonomiske interesser må stille dem sympatisk over for arbejderens frigørelses-bestræbelser, de hører naturligt sammen i kampen for demokratiske fremskridt, for sociale reformer, for socialismen.⁸⁷ Der er således ingen punkter i det socialdemokratiske program, som er i modstrid med deres interesser.

"Thi Arbejderpolitik er tillige Smaafolkspolitik, og Husmændene er Smaafolk saa godt som Arbejderne. Hvad der er til Gavn for den ene Klasse, er ogsaa til Gavn for den anden."(88)

Hermed sigter Bang f.eks. til beskæring af Landstingets magt og til sociale reformer.

Hvis både husmænd og arbejdere finder sammen i Socialdemokratiet, vil både Højre og Venstre efter Bangs mening synge på sidste vers. Det er disse partier klar over. Derfor den reaktionære agitation, socialistforskrækkelsen, der skal tjene til at rejse en mur mellem husmænd og arbejdere. Men det er kapitalismen og ikke socialismen, der vil ekspropriere deres jord.

Husmændene er med den kapitalistiske udvikling forvandlet til prioritetsforvaltere for den store kapital. Socialdemokratiet vil, når det får magten, alene inddrage storgodsernes jord som samfundsejendom samtidig med, at husmændene vil blive friere stillet. Hvis de overhovedet eksisterer til den tid. For det er sandsynligt, at husmandsbruget allerede før socialismen har bevæget sig i retning af fællesdrift "og saaledes gradvis træde ind under Produktionsforhold af socialistisk Natur"⁸⁹ - ad frivillighedens vej, naturligvis, som en videreudvikling af andelsbevægelsen.

Når Bang taler om en overensstemmelse mellem husmændenes og arbejdernes kort- såvel som langsigtede interesser, er det hverken i overensstemmelse med Bernsteins differentierede samfund eller i modsætning til afvisningen af et varigt samarbejde med de radikale. For det første må hans vurdering af husmændenes klassestilling ses i lyset af samfundets polarisering i to hovedklasser. Dvs. husmændene hører til den del af småborger-skabet, der proletariseres.

For det andet handler Bangs diskussion ikke om en politisk alliance mellem de radikale og Socialdemokratiet som repræsentanter for henholdsvis husmændene og arbejderne. Den handler om, hvorfor husmændene hører hjemme i Socialdemokratiet. Dvs. Bangs agitation indebærer her det perspektiv, at Det Radikale Venstre udslettes i kraft af, at husmændene finder deres rette plads i Socialdemokratiet.

Holdningen til 'mellemlasserne' kommer yderligere til udtryk i en anden sammenhæng, nemlig i forbindelse med diskussionen om kooperationer og brugsforeninger. Dette spørgsmål hænger uløseligt sammen med holdningen til middelstanden, idet kooperationer og brugsforeninger nødvendigvis vil blive en fare for dens eksistensmuligheder.

Bangs stilling til middelstanden bygger på hans opfattelse af samfundets polarisering og 'mellemlassernes' proletarisering. Middelstanden hører således ikke til i den borgerlige lejr, idet kapitalismen undergraver dens eksistens. På lang sigt er der sammenfaldende interesser med arbejderne, men allerede i det eksisterende samfund er der delvist sammenfaldende interesser. Småhandlende er eksempelvis afhængig af arbejdernes købe-

evne og interesserede i, at den værste arbejdsløshed afværges, og i, at de arbejdsløse får en rimelig understøttelse.⁹⁰

Selv om Socialdemokratiet ikke fører middelstandspolitik, er en del af de reformer, det kæmper for, også i middelstandens interesse, f.eks. folkepension, det offentliges overtagelse af sundhedssektoren og samfundets demokratisering. Men det er vigtigt for Bang at understrege, at Socialdemokratiet fører arbejderpolitik, og det er konsekvenserne heraf, der også kommer middelstanden til gode.

Denne holdning ligger også til grund for hans skepsis ved Kooperationer og Brugsforeninger. Uden at gå direkte imod, advarer Bang om, at de kunne "splitte Kræfterne og sløre den socialistiske Bevidsthed".⁹¹ Brugsforeningerne ville ved at optage medlemmer fra alle samfundslag let komme til at dække over de sociale modsætninger, forplumre den socialistiske bevidsthed og vanskeliggøre arbejdernes energiske kamp for socialismen.

"Forbrugsforeninger er ikke revolutionære af Væsen og Virkemaade; de rokker ikke ved den kapitalistiske Produktionsmaade, som danner Grundlaget for Nutidens Samfund; de bærer ikke Socialismen i deres Skød."(92)

Bang ville dog ikke afvise, at de til en vis grad kunne virke som kamporganisationer i overgangen mellem kapitalisme og socialisme. Ligeledes ville Bang ikke afvise, at de kunne gå over i det socialistiske samfund som en ramme for forsyningen af deres medlemmer, men

"Tanken om, at man ad Kooperationens Vej lidt efter lidt skulde kunne trænge Kapitalen helt eller dog for Størstedelen ud af Spillet og gradvis realisere den socialistiske Produktions- og Omsætningsmaade, er Utopi."(93)

Bang var skeptisk, men tog ikke direkte afstand fra tanken om Kooperationer og Brugsforeninger. Det skyldes sandsynligvis, at flertallet i Socialdemokratiet op til kongressen i 1908 indtog en stadig mere positiv holdning hertil. Hvor partiet på kongressen i 1898 havde været meget forsigtig i sin anbefaling af oprettelsen af Kooperationer og afvisende over for Brugsforeninger, var holdningen på kongressen i 1908 klart positiv over for Kooperationer. Drivkraften i denne udvikling var Borgbjerg,

der søgte at forene opfattelsen af middelstandens nødvendige bortdøen og det revisionistiske standpunkt, at kooperationen kunne være et frigørelsesmiddel for arbejderklassen. Samtidig kunne brugsforeningerne - ud over at skaffe bedre og billigere varer til arbejderne - være et middel til at omdanne samfundet indefra.⁹⁴ Den økonomiske krise har muligvis bidraget til denne ændring i Socialdemokratiets holdning, idet kooperationen kunne være et middel til at forbedre arbejderens kår. Men det gjaldt altså ikke for Bang, idet han højst modererede sine standpunkter.

Elendighedsteorien og kapitalismens udviklingsmuligheder

I diskussionen om kapitalismens aktuelle situation og overgangen til socialismen stod elendighedsteorien ret centralt. Spørgsmålet, om arbejderens kår var blevet forbedret eller ej, blev hyppigt diskuteret i den socialdemokratiske presse, såvel som på Rigsdagen.⁹⁵

Strategisk set er det vigtigste i denne diskussion spørgsmålet, om arbejderens elendighed er drivkraften i socialismens gennemførelse (elendighedsteorien).

Bang kommer flere gange ind på dette problem. Hans holdning fremgår blandt andet af anmeldelsen af Upton Sinclairs *Junglen*:

"...gennem hele denne Sum af Lidelser og Ydmygelser (som arbejderne møder i storslagterierne, mr) og gennem de Stemninger og Tanker den avler, bliver Proletarens Sind modtageligt for Socialismen. Alting ligger rede, der mangler kun den fængende Gnist."(96)

Men det var ikke ensbetydende med, at Bang tilsluttede sig teorien om den absolutte elendiggørelse af arbejderklassen. Derimod finder han, at den relative elendighed (dvs. udbytningen) er tiltagende, samtidig med at arbejderens materielle kår forbedres. Det er indholdet i en stor mandagsartikel, hvor Bang konstaterer, at elendighedsteorien bygger på en misforståelse af et enkelt sted i Marx' *Das Kapital*. Her er der dels tale om kapitalismens tendens til at trykke befolkningen ned i elendig-

hed og dels om den modbevægelse, arbejderbevægelsen iværksætter.

"Det er, som man ser, ikke en enkelt Tendens, Talen her er om, men to hinanden modarbejdende Tendenser. Paa den ene Side sigter den kapitalistiske Udvikling til at trykke den arbejdende Befolkning ned i stadig dybere Elendighed; og, hvis Kapitalen helt var overladt til sig selv, frit kunde følge sin egen Attraa, uden Hindringer udefra, uden Indgreb gennem Lovgivningsmagten, uden Modstand fra Arbejderne selv, da vilde denne Tendens i fuldt Maal gøre sig gældende. Men Trykket avler Modtryk. Den kapitalistiske Produktionsmaade kalder selv de Kræfter til Live, som er i Stand til at modvirke og overvinde Elendighedstendensen. Den vækker Proletariatet til Modstand, samler, skoler, organiserer de udbyttede Folkemasser, dygtiggør dem, ikke blot til den Forsvarskrig, som gradvis fravrister de udbytende Klasser Indrømmelser, Reforme, Fremskridt, men ogsaa til den Angrebskrig, som omsider vil gøre Ende paa det kapitalistiske Regimente." (97)

Elendigheden er ikke drivkraften i overgangen til socialismen, men den er det materielle grundlag for "Gnisten", den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Selv om arbejdernes fysiske levevilkår var blevet forbedrede, er Bang af den opfattelse, at den relative elendighed var vokset, idet kapitalindtægten er steget langt stærkere end arbejdsindtægten, det ubetalte arbejde er øget langt stærkere, end det betalte, dvs. arbejdernes andel i de producerede værdier er faldende.

"Beständig mere skrigende bliver, alle smaa Forbedringer og Reforme til Trods, Misforholdet mellem den Tilstand, hvori den store arbejdende Befolkning lever, og den Tilstand, hvori den kunde leve, hvis Produktionen blev samfundsmæssig reguleret og Produktionsudbyttet gennem Samfundets Haand blev ledet ud til dem, som skaber alle Værdier i Samfundet.

I dette voksende sociale Misforhold, og ikke i nogen voksende absolut Elendighed, ligger den Drivkraft, som nødvendigvis maa føre til det gamle Samfunds Undergang." (98)

Netop i denne konstatering ligger ifølge Bang en afvisning af, at Socialdemokratiet er revisionistisk, fordi det arbejder for reforme. Reformernes mål er en forbedring af arbejdernes levestandard, bevidsthed m.v., og det ser Bang som en betingelse for socialismens gennemførelse.

På dette punkt har monopoliseringen haft betydning. Nok betingelser kapitalismens gennemgribende samfundsmæssige magt, at

der ikke blot kan være tale om en paladsrevolution: at hele folket må rejse sig og sprænge det princip, kapitalismen bygger på.⁹⁹ Men i og med at monopoliseringen fuldbyrder kapitalismens magt, samtidig med at kapitalismen "organiserer modstanden mod sig selv", skærpes klassekampen og ender i et opgør, hvor proletariatet sejrer. Klassekampen i dens tilspidsede form vil forløbe mellem det store flertal af besiddelsesløse og det lille mindretal af besiddende. De revolutionære lag af befolkningen er derudover i besiddelse af andre kampmidler end tidligere tiders gadeopløb, barrikadekampe og blodige sammenstød, nemlig organisationer og politisk repræsentation. Og Bang er ret sikker på, at det ikke er den ældre tids kampmetoder, der vil spille den store rolle i fremtidens socialistiske revolutioner.¹⁰⁰ Overgangen kan fuldbyrdes med en rigsdagsbeslutning.

Bangs vurdering af de mulige konsekvenser af krigen bidrager til at belyse dette.

Bangs analyse af årsagerne til krigen og de muligheder, han mener denne åbner op for, fremlægges i den lille bog Efter Krigen!, der udkom i 1915. Nu ligger det bestemt ikke for Bang at spille spåmand og komme med konkrete forudsigelser. Her som andre steder er fremtidsdiskussionen en teoretisk opsummering og perspektivering af de aktuelle forhold. Derfor er det nok også ganske naturligt, at Bangs udgangspunkt er, hvad han mener er den historiske lære om krige. Nemlig at krige ofte har virket som en revolutionær faktor, der har sat nye sociale kræfter i bevægelse.

Bang belyser denne lære ved at se på Danmark efter den fransk-tyske krig 1870-71. Det var en periode, hvor to "Slægtled" tørnede sammen, åndeligt og politisk. Krigen skabte ikke dette forhold umiddelbart; nye bevægelser som radikalismen og Socialdemokratiet opstår som udtryk for interesser og instinkter hos fremadstræbende klasser, der kæmper for indflydelse. Eksempelvis ville den borgerlige radikalisme have været et råb i ørkenen uden den økonomiske udvikling hos det københavnske borgerskab og hos gårdmandsklassen, ligesom den socialdemokratiske bevægelse intet ville være uden en arbejderklasse, der begyndte at forstå sin egen stilling.

"Men medens saadanne Kræfter under normale Forhold vokser langsomt og giver sig spredte Udslag, saa kan de, under Indflydelse af at det Røre, mægtige, verdensrystende Begivenheder vækker, blive voldsomt fremskyndede og ligesom samle sig i et enkelt Brændpunkt, fortætte sig, saa de virker som mangedobbelt Styrke."(101)

Bang betegner radikalismens og Socialdemokratiets gennembrudperiode som en revolutionær periode, ikke i politisk, men i historisk forstand, dvs. det var

"en Tidsalder, hvor Udviklingen pludselig skyder voldsom Fart, hvor de Kræfter, som hidtil har bevæget sig jævnt og gradvis frem, samler sig til en mægtig Udfoldelse og sprænger de gamle Hylstre. Aandelige, politiske og sociale Nydannelser vil opstaa. Bevidsthedslivet vil fyldes med et nyt Indhold, Forfatningslivet antage nye Former, det økonomiske Liv slaa ind i nye Retninger."(102)

Perioden efter krigen kan blive en revolutionær periode i historisk betydning, dvs. en periode, hvor det kapitalistisk-militaristiske samfund går til grunde, og der vil ske vældige omannelser i de europæiske staters politiske og sociale forfatning samt i folks åndsliv og tænke måde. Krigen fører ikke automatisk til en sådan forandring. For det er også en historisk kendsgerning, at krige kan give stødet til forandringer i reaktionær retning, hvis underklassen er svagt socialt og politisk udviklet. Sådan forholdt det sig eksempelvis i Danmark efter krigen i 1864. Men Bang udelukker, at det bliver resultatet af verdenskrigen, fordi socialdemokratierne har opnået en styrke, der gør det utænkeligt.

Vurderingen af de objektive muligheder efter krigen hænger selvfølgelig sammen med bestemmelsen af årsagerne til krigen.

Bang opdeler "Kapitalens udenrigspolitiske Historie" i tre faser: Den første fase havde overskriften fred og frihandel, og det var en fase, hvor borgerskabet var modstander af militarisme og alt, hvad der kunne forstyrre det venskabelige forhold mellem staterne.

Den anden fase, der kan spores fra midten af 1800-tallet, og som slår igennem i 1870'erne, karakteriseres ved protektionismen. Derved opstår et modsætningsforhold mellem de forskellige

landes borgerskaber, dog uden at det giver sig militærpolitiske udslag i form af oprustning.¹⁰³

Den tredje fase, som begynder i 1890erne, er imperialismens tidsalder. Og den betegner et militærpolitisk omslag. Efter at den kapitalistiske industri i næsten hele Vesteuropa ikke blot kunne forsyne hjemmemarkedet, men også havde et stadigt stigende overskud til eksport, blev det nødvendigt for kapitalen at søge ud på fremmede markeder. I Europa løb den imidlertid panden mod toldmuren, og hvor adgangen til markederne var åben, blev den mødt med skarp konkurrence. Kapitalen måtte derfor søge længere og længere ud i verdensmarkedets periferi; men også her var konkurrencen hård.

"Og med logisk Nødvendighed maatte der da blandt Kapitalisterne i hver især af Europas Industristater udfolde sig en Tendens til at forvandle saadanne Lande i fremmede Verdensdele fra aabne Markeder til Monopolmarkeder, ved at berøve dem deres politiske Selvstændighed og stille dem som Kolonier ..."(104)

Det kunne kun lade sig gøre med en stærk våbenmagt, og dermed skærpedes modsætningerne mellem de forskellige stater om opdelingen af de nye markeder.

"Som Imperialismen med logisk Nødvendighed udspringer af Kapitalens Udvidelsestrang, saaledes er atter den moderne Militarisme med logisk Nødvendighed udsprunget af Imperialismen."(105)

Den moderne "Verdenspolitik", de imperialistiske bestræbelser, har ført til en voksende politisk spænding og dermed til den voldsomme forøgelse af de europæiske staters militærvæsen.

"Kapitalismen - Imperialismen - Militarismen - Verdenskrigen - med logisk Nødvendighed er disse Led i deres indbyrdes Rækkefølge forbundne med hinanden som Aarsag og Virkning."(106)

Hvad er så de objektive udviklingsmuligheder på denne baggrund? Som nævnt anser Bang retningen for at være givet: det kapitalistisk-militaristiske samfunds undergang, men ikke socialismens sejr, idet betingelserne herfor endnu ikke er til stede. Bang forestiller sig altså et opgør med militarismen uden et opgør

med kapitalismen. Det bygger - med henvisning til faseopdelingen af kapitalens udenrigspolitik - på, at militarismen ikke er en absolut livsbetingelse for den kapitalistiske produktion, men kun en metode til opretholdelsen og udvidelsen af udbytningen på samme måde som anvendelsen af børnearbejde m.v. Militarismen som metode kan erstattes af andre metoder.¹⁰⁷

Bang finder det nemlig sandsynligt, at kapitalens selvopholdelsesdrift fører imperialismen over på en bredere basis, dvs. den udvikles fra at være en national til en international politik. At det ikke er en utopi, begrundes Bang for det første med, at det blot vil være en organisatorisk fuldbyrdelse af monopolernes tendens til at sætte konkurrencen ud af spillet og slutte sig sammen på tværs af landegrænserne.¹⁰⁸

For det andet, fordi det i længden hverken vil være muligt at opretholde, endsize udvide kolonibesiddelserne.

For det tredje, fordi voksende militæruddgifter vil bidrage til at undergrave kapitalismens eksistens. Dels på grund af pres fra befolkningen som følge af stigende skatter. Og dels på grund af den opsugning af værdier, der hermed sker, og som hindrer både kapitalakkumuleringen og udvidelsen af produktionen.

Ændringen i staternes indbyrdes politiske forhold ser således ud til ikke blot at være fordelagtig, men også mere og mere at blive en nødvendighed.

Det, Bang forestiller sig, er et økonomisk samarbejde mellem finansgrupperne i de forskellige europæiske lande, et samarbejde, der består i en fælles udnyttelse af verdensmarkedet og en fælles regulering af produktions- og omsætningsforholdene i de vigtigste industrier. Dette samarbejde vil også medføre et politisk samarbejde mellem staterne - "thi det politiske Liv er kun et Udtryk for de økonomiske Kræfters Spil".¹⁰⁹ Den fælles sætten konkurrencen ud af spil fjerner anledningen til oprustning og betinger, at der skabes en række fælles politiske institutioner, at der indledes

"en Bevægelse i Retning af en fælles-evropæisk Rigsdag, en fælles-evropæisk Handelspolitik, en fælles-evropæisk Lovgivning for alle ydre Anliggender - en Bevægelse i Retning af "Evropas forenede Stater", et Statsforbund, indenfor hvilket hver enkelt Stat selvfølgelig vilde beholde fuldt

nationalt Selvstyre paa alle de Omraader, som angaar Landets indre Forhold."(110)

Også internt i staterne må der ske forandring, der må foretages en revision af det parlamentariske liv i demokratisk retning. I de lande, der taber krigen, vil det politiske system være moralsk og materielt svækket, og de herskende klasser vil næppe have styrke til at modsætte sig en demokratisering. I de sejrende lande vil sejren fremkalde en national selvfølelse og sikkert en stærk borgerlig selvbevidsthed, en trang til selvhævdelse og myndighed, dvs. stemninger, som sandsynligvis vil styrke den demokratiske bevægelse. Krigen rummer altså muligheder for et opgør med militarismen og en styrkelse af demokratiet og de internationale forbindelser, en proces, arbejderklassen vil stå i spidsen for.

Men krigen rummer objektivt set andre, videre muligheder. Næmlig for en gæring blandt de proletariske folkemasser, en gæring, der under visse betingelser kan blive så stærk, at det bestående regime bringes til fald og skaffer de besiddelsesløse klasser om ikke det "absolute politiske Diktatur", så dog en overvejende indflydelse på det politiske liv.

"Og dette kan tænkes at ske, ikke blot som Følge af Revolter, Massestrejker og desl., men ogsaa som Følge af, at de hidtidige Magthavere føler sig moralsk svækkede, føler deres Stilling undergravet af Begivenhederne paa Krigsskuepladsen, føler sig ude af Stand til at regere videre, og derfor finder det klogest at trække sig tilbage."(111)

De her nævnte muligheder er imidlertid ikke andet end objektive muligheder, tendenser, der, hvis de skal blive til virkelighed, stiller store krav, især til Socialdemokratiet.

"Den historiske Udvikling foregaar jo ikke ved et avtomatisk Spil af blinde Kræfter, men igennem de enkelte Klassers planmæssige og bevidste Bestræbelser for at opnaa bestemte Maal. Udviklingen skaber til hver enkelt Tid forskellige, mere eller mindre gunstige Betingelser for disse Klassebestræbelsers Udfoldelse; men i hvilken Grad saadanne Betingelser udnyttes; det beror paa det Maal af materiel og moralsk Styrke, som de paagældende Klasser raader over."(112)

For at udnytte betingelserne må Socialdemokratiet forsvare de

arbejdendes interesser indadtil og styrke internationalismen udadtil. Det sidste ville næppe blive lettere end det første, al den stund det ville kræve et omslag i arbejderklassens holdning til krigen, og al den stund, at alle de store socialdemokratier havde stemt for krigsbevillingerne og dermed krigen. Det tyske Socialdemokratis næsten enstemmige tilslutning til krigsbevillingerne blev reelt et punktum for 2. Internationale. Afstemningerne blev især kritiseret af venstrefløjen i 2. Internationale og gav anledning til, at den dannede den såkaldte Zimmerwald-gruppe med blandt andre de russiske socialdemokrater i spidsen.

Men også andre kritiserede afstemningerne. Bang refererer selv den radikale professor Weiss' kritik i Tilskueren. Weiss kritiserer socialdemokraterne for at have svigtet deres idealer om at ville afværge krigen, hvilket for ham må betyde en udbredt mistillid til de socialistiske idéer. For Bang er dette grov uvidenhed. Socialdemokratierne har aldrig lovet at ville afværge krig, men har hævdet, at krig først ville ophøre fuldstændig under socialismen. Socialdemokratiet har selvfølgelig ønsket at forebygge krig og har aktivt gjort dette ved agitation, massedemonstrationer m.v. i overensstemmelse med 2. Internationales beslutninger. Forholdene stiller sig imidlertid anderledes efter krigens udbrud. Dels ville f.eks. en generalstrejke have været virkningsløs, og dels står krigen i de forskellige lande som en forsvarskrig; hadet til det russiske despoti har således påvirket den tyske arbejderklasse stærkt, ligesom hadet til den tyske militarisme står centralt i Veststaterne. Denne massesuggestion har bevirket, at krigen har antaget karakter af en folkekrig, hvor nationalfællesskabet overskygger klasse modsætningerne. Endelig har socialdemokratierne ikke haft styrke til at "besvære de vældige kapitalistiske Magter".¹¹³

Bang hævder hermed, at det var korrekt, at de store socialdemokratier stemte for krigsbevillingerne, og det virker som noget af en besværgelse, når han hævder, at arbejderklassens følelse af international samhörighed vil gå frelst gennem krigen.¹¹⁴

Efter Krigen! bidrager på flere måder til en belysning af

Bangs udviklings- og socialismebegreb. Det kan konstateres, at den noget afdæmpede optimisme med hensyn til en snarlig overgang til socialisme uden besvær kan indgå i hans overordnede teori, omend den nok giver anledning til nogle nuanceringer. Det står klart, at udviklingen i basis ikke længere med nødvendighed sætter sig igennem i form af f.eks. arbejderklassens magtovertagelse, men alene giver nogle muligheder og rammer, hvis fuldbyrdelse og udfyldelse er afhængig af den politiske bevægelse. Bang skærper med andre ord tendensen væk fra udviklingsdeterminismen til fordel for en kraftigere betoning af den politiske og ideologiske kamp.

Men Bang opgiver på ingen måde sin optimisme. Den bygger blandt andet på en formodning om en vis rationalitet hos borgerskabet, i den forstand det indser, at det vil være i dets egen interesse at udvikle en international forståelse og udbyde demokratiet. At det er i borgerskabets interesse, viser Bang med henvisning til den hidtidige økonomiske udvikling (monopoliseringen) og fremskrivningen af denne til efter krigen. Den formodede rationalitet er vel også baggrunden for, at Bang kan forestille sig, at et svækket borgerskab kunne finde på at trække sig tilbage fra den politiske magt og stille sig tilfreds med den økonomiske.

Men vigtigere er hans teori om imperialismen. Bang bestemmer imperialismen til at være en militarisering af konkurrencen på verdensmarkedet og understreger samtidig, at denne militarisering ikke er en livsbetingelse for kapitalismen, men en blandt flere metoder til sikring af profitten. I forhold til den fremherskende holdning i 2. Internationale er der tale om en klar reduktion af imperialismens nationale og internationale betydning. Kautsky tager omkring 1912 afstand fra denne opfattelse, således at oprustningen nok har økonomiske årsager, men ikke er en økonomisk nødvendighed: de konkurrerende virksomheder inden for den enkelte nation forsøger at hindre den uhæmmede konkurrence ved dannelse af monopoler, truste m.v., ligesom de rivaliserende stormagter efterhånden vil se en fordel i at komme til forståelse og søge at varetage deres interesser med fredelige midler.¹¹⁵ Opfattelsen af imperialismen og dens sammenhæng med demokrati og revolution bliver nok det vigtigste strids-

punkt i 2. Internationale fra dette tidspunkt. Det skal jeg vende tilbage til og uddybe i kapitlet om 2. Internationale. Her er det tilstrækkeligt, at Bangs imperialismeteorier (som hos Kautsky) holder døren åben for en kvalitativ anden udvikling efter krigen. Netop fordi han ingen nødvendig og objektiv sammenhæng ser mellem monopolkapitalisme og imperialism, netop fordi monopolerne kan beslutte sig for en anden regulering af konkurrencen end den "militaristiske", netop derfor kan Bang fastholde sin optimisme og pege på en mere fredelig og demokratisk monopolkapitalisme.

Endelig må teorien om den langsomme og fredelige overgang til socialismen siges at indvirke på optimismen. De muligheder, Bang fremlægger - ikke mindst formodningen om, at en rigsdagsbeslutning vil kunne fratage borgerskabet dets politiske og økonomiske magt - er jo i nøje overensstemmelse med hans opfattelse af monopolkapitalen som kapitalismens sidste fase, en fase, der glider over i socialismen, når arbejderklassen er tilstrækkelig stærk og bevidst.

Revolutionen og det socialistiske samfund

Kapitalismens iboende modsætninger anviser socialismen som afløser. Modsætningsforholdet mellem produktivkræfterne og produktionsforholdene, mellem den samfundsmæssige produktion og den individuelle tilegnelse har kun én løsning: socialismen. Det socialistiske samfund er det nødvendige, uundgåelige resultat af den sociale udvikling under kapitalismen, fordi kun socialismen kan indløse de muligheder, der er til stede, men som bremses af kapitalismen; kun socialismen kan gøre en ende på fattigdommen, usikkerheden, elendigheden.¹¹⁶ Dette er den historiske lovmæssigheds, den historiske nødvendigheds tale.

Dertil er den menneskelige indgriben en betingelse for socialismens gennemførelse. Uden en aktivt handlende, klassebevidst arbejderklasse/befolkning og uden et stærkt Socialdemokrati i spidsen herfor, uden dette ingen socialisme.

Processen henimod socialismen, den revolutionære periode, forestiller Bang sig har overskriften: produktionsmidlernes soci-

alisering, dvs. udviklingen af den sociale tilegnelse, hvorved samfundets behov tilfredsstilles. Kernen i denne proces er dels den faglige bevægelse, fagforeningernes kamp for bedre levevilkår - hvilket samtidig er en skole i den endelige kamp for socialisme. Og dels den politiske bevægelse, Socialdemokratiets kamp for sociale reformer, der gradvis indskrænker og beskærer udbytningen, samtidig med at demokratiet udbredes mere og mere. Den faglige kamp har således bedre levevilkår som overskrift, mens den politiske kamp har overskriften: sociale reformer og statens demokratisering.

Hvordan det socialistiske samfund i enkeltheder kommer til at se ud, finder Bang er halsløs gerning at komme ind på. Teknikkens rivende udvikling gør det f.eks. umuligt at sige noget konkret om fremtiden.

"De (enkelthederne, mr) vil gro organisk frem af de foreliggende Betingelser og navnlig af den Teknik, man raader over, det Herredømme, man er i Stand til at øve over Naturens Kræfter."(117)

Men derimod kan grundprincipperne med fuld sikkerhed aflæses af det nuværende samfund ved at anvende den videnskabelige metode, at slutte fra det kendte til det ukendte.

Den eneste mere samlede fremstilling af det socialistiske samfunds grundprincipper giver Bang i Den socialistiske Fremtidsstat, og i de spredte bemærkninger, der forekommer i resten af forfatterskabet, har jeg ikke kunnet spore noget, der ikke svarer til denne fremstilling.

Det første princip, Bang tager fat på, er samfundets form. Efter hans mening er udtrykket 'en socialistisk stat' misvisende, idet der ikke vil blive tale om en stat i lighed med den borgerlige. Forskellen er, at der ikke er behov for et statsapparat til opretholdelse af ro og orden, netop fordi det er proletariatet, der udformer samfundets love, og at det "anlægger den bredeste demokratiske Basis for alle offentlige Forhold". Heller ikke forstået som nationalt samfund er ordet stat udtømmende. Der kan - ved siden af den i fællesskab producerende nation - tænkes organisationer både af snævrere og bredere omfang. Disse organisationers opgave bliver varetagelse af visse

sider af befolkningens forsyning, eksempelvis lokale opgaver som forsyning af letfordærlige varer, gadebelysning og sporvejsdrift. Andre forsyningsopgaver kan kun bringes i stand ved internationale sammenslutninger; det gælder f.eks. visse råstoffer (mineraller og forskellige træsorter) og sydfrugter. Og tillige er det sandsynligt, at fagforeningerne vil fortsætte, ikke som kamporganisationer, men som organisationer "til Produktion, til Lettelse og Regulering af hele det samfundsmæssige Arbejde". Men det er sandsynligt, at staten - forstået som det nationale samfund - i begyndelsen vil være den fremherskende organisationsform. Både fordi den er rummelig nok til at gennemføre en centralisering og dermed en rationel produktion på de fleste områder, og navnlig fordi det sandsynligvis bliver gennem statsmagtens erobring, at socialismens gennemførelse finder sted.¹¹⁸ Bang forestiller sig - i modsætning til Marx og Engels - altså ikke noget afgørende brud med den borgerlige stat, snarere en videreudvikling af den fra at være en undertrykkelsesstat, der garanterer udbytningen, til at være en kulturstat, der sikrer den planmæssige produktion og forsyning.

Med hensyn til udbyttets fordeling vil der være mulighed for mange former, der imidlertid falder i to hovedgrupper. For det første den socialistiske, som ligger nutidens lønforhold nærmest; dvs. "den direkte Udbetaling af Arbejdsvederlag til de enkelte Arbejdere, et vist Beløb for hver Arbejdsdag eller for hver Arbejdspræstation" med en indbygger gradvis stigning i forhold til dygtighed og energi. For det andet den kommunistiske udbyttefordeling, der allerede er i vækst under kapitalismen som følge af Socialdemokratiets agitation. Den består i "fælles, vederlagsfri Adgang for alle Samfundsmedlemmer til en Række sociale Goder", f.eks. fri sygepleje, gratis bespisning af børn i skolerne, invalide- og folkepension, gratis befordringsmidler, elektricitet, telefon og adgang til teatre. Fordelingen imellem de to former kan være forskellig, og den kommunistiske vil sandsynligvis trænge sig i forgrunden med den tekniske udvikling. Det afgørende er imidlertid, at hele arbejdsudbyttet kommer "det arbejdende Samfund" til gode.¹¹⁹ I forhold til de diskussioner, der blev ført i den internationale arbejderbevægelse, er denne holdning vigtig. Bang forbinder kun

i begrænset omfang de to fordelingsformer til samfundets udviklingsgrad, dvs. han betragter kun i begrænset omfang den kommunistiske fordeling som en højere form end den socialistiske.

Videre skal arbejdet organiseres planmæssigt, hvilket vil forøge produktiviteten markant og dermed skabe mulighed for kortere arbejdstid eller rigeligere forsyninger af alle livets goder til hele befolkningen. Om det bliver den ene eller anden form, afhænger af de konkrete omstændigheder. Men under alle omstændigheder skaber det betingelserne for et rigere kulturliv.

Socialismen vil ikke blive den tvangsstat, som de borgerlige hyppigt hævder både for at afskrække folk fra socialismen og for at dække over den økonomiske tvang, der hviler på størstedelen af befolkningen under kapitalismen. Den økonomiske tvang er det vigtigste middel til at få folk til at udføre det samfunds nødvendige arbejde. Men det suppleres af kapitalens rådhed over det åndelige liv.

"Ethvert Samfund er bygget paa en Akkord mellem det enkelte Individ's fri Selvbestemmelsesret og de sociale Fællesinteresser. Men hvor Kapitalismen paa alle væsentlige Punkter afgør dette Mellemværende ved Tyranni, vil Socialismen stille Selvstyret i Stedet. Thi det absolutte Demokrati vil være udstrakt over alle Omraader af det offentlige Liv, og ikke mindst over Arbejdsforholdet, det vigtigste af dem alle."(120)

Formerne vil også her være forskellige, men det fælles vil være den almindelige lige stemmeret. I forhold til arbejdsforholdet bliver det selvfølgelig en pligt at deltage i det samfunds nødvendige arbejde, hvis man vil have del i arbejdsvederlaget. Det vil dog kun blive få timers dagligt arbejde under en ledelse, man selv har valgt og yderligere har ret til at kontrollere. Det legemlige arbejde vil ophøre med at være en forbandelse, og den disciplin, kapitalen har opekserceret hos arbejderne, vil kunne styrkes gennem friheds- og ansvarsfølelsen.¹²¹

Kapitalismen sprænger arbejderens familieliv og tvinger så vidt muligt hans hustru og børn ud på arbejdsmarkedet, uden samtidig at lette kvindens husarbejde. Under socialismen vil børnearbejdet blive afskaffet, mens kvindens deltagelse i produktionen vil blive fastholdt i et rimeligt omfang. Det vil

kræve, at der tages hensyn til "Modergerningen", og at en del af husarbejdet skal overgå til samfundsmæssigt arbejde: fælleskøkkener, foretagender til at sørge for vasken, børnehaver osv. Dette vil betyde hjemmets genrejsning under "ny, lykkeligere Former".¹²²

Det socialistiske samfund bliver imidlertid ikke et forjættet land. "Al Nydelse maa købes med Arbejde, og den absolutte Lykke hører ikke Jorden til"; men socialismen kan, ud over at bringe arbejdstiden ned, udrydde de økonomiske problemer ved at skabe gode kår og fuld indtægtsmæssig tryghed. Dermed vil der blive bragt en sikkerhed og fasthed over alle livets materielle forhold,

"en Tilstand, hvor enhver vil have det videste Spillerum, enhver aandelig Brydning den frieste Kampplads, hvor en fin og fornem Kultur kan udvikle sig, ikke blandt nogle faa, hvem rent ydre Forhold begunstiger, men i hele Befolkningen."(123)

Endvidere vil socialismen betyde ejendomsrettens "Betryggelse". Borgerskabet bruger ejendomsretten som det hellige bannermærke i krigen mod socialismen, men i virkeligheden er den temmelig skrøbelig under kapitalismen på grund af udbytning, konkurrence og arbejdsløshed. Under socialismen vil enhver have den fulde ejendomsret til de brugsgenstande, der er erhvervet ved eget arbejde. Arveretten vil kun blive afskaffet til produktionsmidlerne, hvilket er en følge af, at disse er blevet samfunds-eje.¹²⁴ At føre produktionsmidlerne over i samfundseje, mener Bang kan ske ved en Rigsdagsbeslutning, som i øvrigt kun vil ramme forsvindende få personer. Overgangen kan finde sted på mange måder. Det ene yderpunkt er beslaglæggelse uden erstatning, og det andet en overtagelse mod fuld erstatning. Den danske grundlov fastslår, at ekspropriation kun kan finde sted, hvor almenvellet kræver det og kun mod fuldstændig erstatning. For en socialist er det åbenlyst, at almenvellet kræver ekspropriation. Med hensyn til det sidste, vil arbejderklassen med rette kunne henvise til den ekspropriation, udbytning, den selv har været udsat for i menneskealdre - samt til, at borgerskabet ikke selv udviste hensynfuldhed, da det eksproprierede adelen. Men Bang er af den mening, at der bør ydes erstatning i et el-

ler andet omfang. Da produktionsmidlerne imidlertid næppe vil stå i høj kurs hos kapitalisterne efter arbejderklassens magt-overtagelse, kommer en erstatning ikke til at belaste samfundet synderligt.¹²⁵

Endelig vil socialismen betyde militarismens og krigenes ophør samt klassekampenes, klasse modsætningernes og klassesdelingens forsvinden. Der findes ingen klasser under proletariatet, der kan gøres til genstand for udbytning; socialismen vil gøre ende på al udbytning og dermed på al klassesdeling.

Jeg har valgt at holde et vigtigt samfundsmæssigt område ude fra ovenstående gennemgang af Bangs principper for det socialistiske samfund. Næmlig landbruget. Det skyldes dels, at Bang her indtager et standpunkt, der ikke i alle aspekter passer ind i hans socialismeopfattelse, og dels, at det traditionelt har været et svagt og omdiskuteret punkt i Socialdemokratiets politik, hvilket måske er begrundelse for, at det er her, at Bang er præget af den største usikkerhed.

Landbrugets organisering er således umulig at forudse ifølge Bang. Målet er en ordening, hvor der anvendes mindst mulig arbejdskraft for at tilfredsstille samfundets behov i størst udstrækning. Problemet for Bang er, at man - endnu - ikke klart kan pege på fordelene ved de forskellige driftsformer. Smådriften har ikke blot vist sig levedygtig, men endog i nogle lande, f.eks. Danmark, vist sig som den mest fordelagtige. Men denne overlegenhed er næsten altid et resultat af den stærkt arbejdsintensive produktion, er "vundet ved et Højdemaal af Slid", hvilket stemmer dårligt med socialismens karakter. Dvs. småbedriftenes produktivitet er højest i forhold til arealet, men lavest i forhold til anvendt arbejdstid. Yderligere er smådriften næsten helt afskåret fra at anvende den ny teknik. Bang finder derfor, at en kombination af den rationelle stordrift og - hvor det er fordelagtigt - smådrift er den sandsynligste organisering.¹²⁶

Imidlertid mener Bang også, at der vil ske en udvikling inden for smådriften, en udvikling mod fællesdrift. Mellemløbet i denne proces vil sandsynligvis være en videreudvikling af andelsbevægelsen, dvs. at den bringes ud over kun at beskæftige

sig med de industrielle og merkantile sider til også at omfatte selve dyrkningen (fællesskab om maskiner m.v.).¹²⁷ Bang under-spiller efter min mening det brud i andelsbevægelsen, som dette ville kræve. Fra at være det, han selv betegner som en styrkelse af gårdmændene, og vel at mærke en styrkelse på den eksisterende produktionsforms grund, til at blive en kollektiv organisering af produktionen, der kan betegnes som en overgangsform mellem kapitalistisk og socialistisk landbrug. At det er det, Bang har i tankerne, viser hans forestillinger om fordelingen af udbyttet:

"Det er sandsynligt, at man til en Begyndelse vil fordele Udbyttet blandt Medlemmerne i nogen Overensstemmelse med Størrelsen og Værdien af den Jordlod, hver især af dem har stillet som Indsats i den fælles Bedrift, men at man, efterhaanden som Tiden gaar og det første Slægtled af Andels-havere uddør, mere og mere vil forlade denne Fordelingsmaa-de som urimelig og forældet og komme ind paa at dele Udbyttet blandt Andelshaverne efter hver enkelts Arbejde og maa-ske til en vis Grad ogsaa efter hans Trang, efter Tallet paa den Børneflokk, han har at forsørge, efter de Tab, han har lidt ved Sygdom osv."(128)

Men dette er altså efter min mening ikke blot en udvidelse af andelsbevægelsen. Det er et brud med hele dens indhold. Bangs vurdering af andelsbevægelsen stemmer ikke helt overens med hans socialismebegreb, hvor han på alle andre områder lægger hovedvægten på tilegnelsesformen, mens det her alene drejer sig om organiseringen af produktionen.

Ved siden af denne proces vil Socialdemokratiet socialisere godserne, når det kommer til magten. Som et led i denne udvikling af stordriften krævede Socialdemokratiet i Rigsdagssamlingen 1905-06 en omordning af len, stamhuse og fideikommissgodser samt en inddragelse af visse klostre. Bangs argument herfor er, at samfundet må tage det sidste konsekvente skridt i den udvikling, der efterhånden har inddraget lensbesiddernes privilegier som f.eks. skattefrihed og ret til at udnævne birkedommere. Det sidste skridt er at overføre besiddelserne - jorden og kapitalerne - til samfundet, til udnyttelse i overensstemmelse "med det moderne Samfunds Behov".¹²⁹ Det ville være at fuldbyrde bruddet med absolutismen i 1848, idet højadelens, grevernes, baronernes, stamhusbesiddernes og klostresøstrenes eneste eksi-

stensberettigelse var "at tjene til Glans og Forherligelse for den enevældige Konge og hans Hof og til Opretholdelse af hans Enevoldsmag".¹³⁰

Udviklingen frem mod socialismen vil gradvist omforme landbefolkningens levevilkår og landbrugets karakter. Bang forestiller sig således, at modsætningen mellem land og by forsvinder. Fra storbyerne vil befolkningen spredes ud i landet, industriarbejderne vil flytte længere og længere væk fra bycentrene, bort fra gadernes støj og møg, bort fra kasernerne stenørkner til villaområder i omegnen. Forudsætningen herfor er samfærdselsmidlernes udvikling og især afskaffelse af den private ejendomsret til byggegrunde samt arbejdstidens nedsættelse. Denne spredning vil ikke blot ophæve modsætningen mellem land og by, den vil også efterhånden udviske modsætningen mellem industri og landbrug, ligesom der rent arbejdsmæssigt vil være mulighed for en tilnærmelse. Industriarbejderne vil med den kortere arbejdstid lettere kunne indgå i landbrugsarbejdet efter sæsonbehov og dermed få et vekslende og alsidigt arbejde.¹³¹

Men som sagt, der er mange muligheder, og intet kan siges med sikkerhed.

Opsummering

Bangs udviklingsbegreb er dybest set karakteriseret ved, at overgangene mellem de forskellige produktionsmåder foregår gradvist. Hans udviklingsbegreb er klart evolutionistisk. Dette gælder også for overgangen til socialismen. Bang forestiller sig, denne overgang vil være præget af den politiske og faglige bevægelses gradvise flytning af socialismens hegnspæle, en gradvis indskrænkning af kapitalismen i det omfang, produktivkræfterne tillader det.

Yderligere er hans udviklingsbegreb - omend i stadig mindre omfang - præget af en deterministisk opfattelse. "Den historiske nødvendighed" er et gennemgående begreb i Bangs forfatterskab. Produktivkræfterne udvikles, og denne udvikling sætter sig med nødvendighed igennem i resten af samfundet. Også dette

kommer til udtryk i hans socialismebegreb. Både i den forstand, at socialismen med nødvendighed vil afløse kapitalismen, og ved hans vurderinger af de forskellige faser i socialismens eller arbejderbevægelsens historie. De første arbejderrejsninger, luddismen, chartismen, 1. Internationale m.v. må nødvendigvis bryde sammen. De er dømt til at bukke under, dels fordi produktivkræfterne og kapitalismen som sådan ikke er tilstrækkeligt udviklet, ikke er moden til at blive afløst af socialismen, og dels fordi arbejderbevægelsen heller ikke er tilstrækkelig moden, har gjort tilstrækkelige erfaringer til at kunne erobre magten. Samtidig har de forskellige bevægelser udfyldt deres historiske mission i form af at bidrage med erfaringer og dermed bidrage til efterhånden at skabe betingelserne for 2. Internationale og socialdemokratierne.

Determinismen resulterer således i en noget håndfast og abstrakt forklaring på disse bevægelsers etablering, udvikling og undergang. Et godt eksempel på, at det deterministiske udviklingsbegreb og den økonomiske basis-overbygningsmodel kommer til kort over for en konkret forklaring på den historiske udvikling. Det er umuligt at forklare politiske og ideologiske fænomener, hvis det ikke accepteres, at disse niveauer har en relativ selvstændig udviklingsrytme.

Det deterministiske udviklingsbegreb bliver mindre udpræget både hos Bang og hos den teoretiker i 2. Internationale, han er mest påvirket af, Karl Kautsky. Socialismens nødvendighed opgives ikke, men underordningen af menneskenes indgriben i udviklingen kommer til at spille en mindre rolle i den sidste del af Bangs forfatterskab. Den politiske aktion bliver her uomgængelig, for at socialismens nødvendighed kan sætte sig igennem.

Derudover er det betegnende, at Bang undervurderer modsætningerne inden for kapitalismen, både nationalt og internationalt. Han beskæftiger sig meget med modsætninger, specielt mellem den samfundsmæssiggjorte produktion og den individuelle tilegnelse og mellem forskellige klasseinteresser (Bangs klassebestemmelse er udelukkende baseret på økonomiske interesser). Men for det første kan alle samfundets modsætninger ikke reduceres til disse to modsætninger. Det borgerlige (og for den sags skyld andre) samfund er langt mere sammensat, ligesom der er tale om,

at de forskellige brancher, sektorer, lande m.v. er ulige udviklet. For det andet er Bangs modsætninger for det meste relativt abstrakte. Kun få steder i forfatterskabet er der fremlagt en konkret bestemmelse af de økonomiske, de politiske og de ideologiske modsætninger i det danske samfund. Ligeledes glimrer den konkrete analyse af de internationale modsætninger ved sit fravær - og det skal ses i lyset af, at Bang fastslår, at monopolkapitalen og imperialismen er de afgørende træk ved den eksisterende kapitalisme.

Den internationale orientering og analyse er også fraværende ved diskussionen af overgangen til socialisme. Den forestilles og beskrives udelukkende som et nationalt fænomen; først efter socialismens gennemførelse peger Bang på en international sammenhæng. Det danske Socialdemokratis stilling til revisionismestriden er et eksempel på denne begrænsede internationale orientering i teorien. Men kun i teorien, for politisk, ideologisk og fagligt indgik Socialdemokratiet i internationale sammenhænge, omend altså med et begrænset teoretisk og dermed politisk-ideologisk perspektiv.

Med hensyn til overgangen til socialismen fremgår det klart, at Bangs evolutionistiske og deterministiske udviklingsbegreb også her sætter sig igennem. Socialismen kommer med naturnødvendighed, og Socialdemokratiets opgave er at styrke reformeringen og demokratiseringen af det borgerlige samfund og den borgerlige stat for at lette overgangen. Det peger imidlertid også på, at hans demokratiopfattelse har et andet indhold end de liberale og radikales. Disse havde i Venstre netop opstillet det politiske demokrati og parlamentarismen som et mål, som den højeste samfundsorden, hvori de enkelte individer politisk og åndeligt havde de samme muligheder. Individet blev således placeret i centrum, og i forlængelse heraf blev staten set som en institution med politiske opgaver over for individerne, nemlig at sikre individernes muligheder for politisk og åndelig frigørelse og ligestilling.

Det var således karakteristisk for de liberale, at de ikke forbandt de social-økonomiske betingelser med individernes politiske muligheder. Det gjaldt i mindre omfang for de radikale (eller socialliberale), idet de også indså nødvendigheden af

sociale reformer som forudsætning for det politiske demokrati. Men de fastholdt som de liberale, at de eksisterende udbytnings- og ejendomsforhold var urørlige.

Bangs demokratiopfattelse adskiller sig markant herfra. Han ser ikke det politiske demokrati, herunder parlamentarismen, som et mål i sig selv, men som et middel i arbejderklassens frigørelse. Ved at udnytte den almindelige valgret, skulle arbejderne erobre flertallet i parlamentet, og med dette som udgangspunkt skulle de ændre udbytnings- og ejendomsforholdet i samfundet. Der er således en snæver sammenhæng mellem udviklingen af det politiske demokrati og udviklingen af de socio-økonomiske betingelser herfor: uden en ændring af ejendomsforholdene, intet virkeligt politisk demokrati. Arbejdernes erobring af flertallet i parlamentet måtte for Bang blive starten på en gradvis ændring af statens indhold: fra at være et undertrykkelsesinstrument i hænderne på de besiddende klasser til at være det centrale element i den demokratiske og socialistiske udvikling. Ejendomsforholdene skulle ændres ved, at staten blev den kollektive ejer og planlægger af produktionen, hvilket giver grundlaget for udviklingen af den økonomiske lighed, af det 'industrielle demokrati'. Bang ser ikke denne udvikling som en proces, der indebærer et brud; det er tværtimod en udvikling, hvor statsmagten og statsapparaterne erobres gradvist og udvikles til institutioner i det socialistiske demokrati. Der er ikke noget underligt i, at processen forstås som en evolution og ikke som en revolution, idet klassekampens skærpelse, samfundets polarisering og den nødvendige ophævelse af modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold, lægger op til en undervurdering af borgerskabets muligheder i en skærpet situation.

Bangs forestillinger om en gradvis og fredelig overgang til socialismen svarer til den dominerende holdning i 2. Internationale. Denne holdning fik en nok uventet støtte fra Engels i hans indledning til genudgivelsen i 1895 af Marx' "Klassekampene i Frankrig 1848-1850".¹³² Eller rettere: Engels' indledning blev udlagt som støtte til den gradvise og fredelige overgang, for i virkeligheden korrigerede han blot tidligere taktiske positioner, idet han påpegede, at arbejderklassens samfundsmæssi-

ge kampbetingelser var ændret. Det betød på den ene side, at en række kampformer, hvis kerne var den åbne konfrontation med borgerskabet (gadekampe m.v.) nu var forældede. Og det betød på den anden side, at udnyttelsen af den almindelige valgret og det parlamentariske arbejde blev sat i centrum. Det langvarige, seje, praktiske og agitatoriske arbejde afløste "tidligere tiders opstande" som det centrale kampmiddel. Engels opgav imidlertid ikke den åbne konfrontation som kampmiddel. Hans pointe var, at styrkeforholdet var til ugunst for disse midler, og denne ugunst måtte ophæves med det agitatoriske, det parlamentariske arbejde, m.v.

SPDs ledelse, der forestod genudgivelsen af Marx' skrift, strøg imidlertid de passager, der understregede dette perspektiv for det lange, seje arbejde. Dermed kom Engels' indledning alene til at argumentere for det parlamentariske arbejde, for den fredelige overgang. Som sådan blev den brugt i 2. Internationale, og Bangs argumentation følger den indholdsmæssigt ret nøje: de tidligere kampformer, de åbne konfrontationer, afvises som forældede i kraft af kapitalismens udvikling og i kraft af opkomsten af den demokratiske stat. Udnyttelsen af den almindelige valgret bliver det vigtigste politiske kampmiddel. Men det er også karakteristisk, at Bang med sin definition af revolution ikke tager så præcis stilling til spørgsmålet om revolution over for fredelig og gradvis overgang, som partiledelserne i det tyske og danske Socialdemokrati, der helt afviste revolutionen.

Et sidste aspekt, jeg vil pege på i denne opsummering, er Bangs forestilling om klassekampens bortdøen under socialismen. Den står i klar modsætning til Marx' og Engels' periodisering af fasen efter revolutionen: først socialismen, hvor klassekampen fortsat eksistere omkring den borgerlige stat og de øvrige levn fra det borgerlige samfund, og dernæst kommunismen, hvor med samfundet er nået frem til den fase, hvor udbytningen og klassekampen er forsvundet, hvor 'enhver yder efter evne og enhver nyder efter behov'. Bangs evolutionære opfattelse gør det umuligt at acceptere denne faseopdeling, fordi den forudsætter et brud - hvilket Marx og Engels betegnede med proletariatets

diktatur. For Bang handler det primært om den gradvise overgang, den gradvise demokratisering og videreudvikling og reformering af det eksisterende samfund, ikke om revolution.

DEN HISTORISKE MATERIALISME I SOCIALDEMOKRATIET OG 2. INTERNATIONALE

Bangs medlemskab af Socialdemokratiet giver naturligt den ramme, inden for hvilken han formulerer sin materialistiske historieopfattelse. Derfor skal jeg kort belyse for det første det teoretiske stade i Socialdemokratiet før Bang; dermed belyses hans teoretiske udgangspunkt på det nationale plan og den udvikling af den teoretiske forståelse, som hans skrifter markerer. For det andet skal jeg kort karakterisere Socialdemokratiets teoretiske og ideologiske udvikling samtidig med Bang. Og for det tredje skal jeg skitsere den teoretiske udvikling i 2. Internationale. Bangs internationale orientering peger på, at der her ligger en del af forklaringen på hans egen udvikling, dvs. Bangs teoretiske udvikling kan kun forstås som et element i 2. Internationales udvikling, dels som reaktion på de ændrede samfundsmæssige problemer, Internationalen stod overfor, og dels i kraft af de interne diskussioner.

Teoriudviklingen i Socialdemokratiet fra 1880erne

Som tidligere nævnt udgjorde 1880erne en periode, hvor den teoretiske aktivitet var høj i Socialdemokratiet. Et af de mest selvstændige og markante udtryk herfor var P. Knudsens historiske og teoretiske arbejder, henholdsvis artikelserien i Socialdemokraten 1883-84, "Socialismen i Danmark" og hans foredrag i Studentersamfundet 15. november 1884¹ om den historiske materialisme. Knudsen var forretningsfører for partiet fra 1882-1909, og i kraft af sit omfattende organisatoriske arbejde var han en af de centrale personer i centraliseringen af partiet og i udviklingen af den tætte forbindelse mellem parti og fagbevægelse. Sammen med Gerson Trier var han nok den mest stringente

teoretiker i partiet før Gustav Bang, men i forhold til Trier, der var placeret mere marginalt på Socialdemokratiets venstrefløj, repræsenterede han hovedstrømningen i partiets udvikling.²

Hvorvidt Knudsens pædagogiske sammendrag af den historiske materialisme, og hvorvidt den teoretisk-ideologiske offensiv i 1880'erne fandt genklang i partiet som helhed blandt de menige medlemmer, er vanskeligt at besvare;³ det følgende er således en belysning af den forståelse, som den mest teoretisk udviklede del af partiet og partiledelsen lagde til grund for offensiven. Knudsen indleder sit foredrag med at fastslå, at Socialdemokratiet er et revolutionært parti, fordi selve samfundsudviklingen er revolutionær, og fordi partiets virksomhed bygger på de principper, der beforder samfundsudviklingen. Denne snævre tilknytning til samfundsudviklingen betinger, at de tidlige socialistiske idéer måtte forblive utopiske. Først med kapitalismen har samfundet nået et niveau, hvor det ikke alene er muligt at gennemføre socialismen, men hvor den samfundsmæssige tilstand arbejder herfor, og dermed for at produktionen kan foregå efter socialistiske principper.⁴ Den kapitalistiske produktion skaber selv betingelserne for bedre tilstande og skaber selv de kræfter, som vil fremtvinge overgangen til andre og bedre samfundsforhold.

Det, der efter Knudsens mening først og fremmest karakteriserer den kapitalistiske produktionsmåde, er koncentrationen af samfundsrigdommene på enkelte hænder, at storindustrien udkonkurrerer den lille industri. Det vigtigste middel i denne proces er, at arbejdskraften er en vare, som arbejdsgiverne forsøger at købe så billigt som muligt, et forsøg, der styrkes af arbejdernes indbyrdes konkurrenceforhold, af deres konkurrence med maskinerne m.v.

"Det økonomiske Resultat af den kapitalistiske Produktionsmaade er saaledes dette, at den tilstedeværende Samfundsrigdom kun kommer et Mindretal til Gode, medens det store Flertal i Befolkningen gøres besiddelsesløs og Fattigdommen vinder større og større Udbredelse."(5)

Der udvikles med andre ord to "absolut fjendtlige Klasser",⁶

hvor den absolutte elendiggørelse præger de besiddelsesløses forhold.

Dertil kommer de periodiske kriser med underforbrug forårsaget af arbejdernes manglende købeevne, hvorved købeevnen svækkes yderligere, endda i en sådan grad, at den på længere sigt reelt kun vil være til stede hos den besiddende klasse. Kriserne og den deraf følgende arbejdsløshed bringer ikke alene fattigdom over arbejderne, men ruinerer også middelstanden, dvs. polariseringen i samfundet øges. På den måde arbejder den moderne industri i retning af sin egen ødelæggelse.⁷

Knudsen påpeger dernæst en række inkonsekvenser ved kapitalismen. Det gælder f.eks. frihedsbegrebet, hvis reelle indhold er borgerskabets frihed til at udbytte arbejderne; for disse eksisterer friheden ikke ud over friheden til at sulte som arbejdsløs. Dernæst er spildet af arbejdskraft og andre værdier en inkonsekvens: storproduktionens princip er en mere rationel og økonomisk produktion end småproduktionen, men reelt er der tale om spild af arbejdskræfter og andre værdier.

Et af de midler, der har spillet en stor rolle i opretholdelsen af kapitalismen, er militarismen. Den historiske erfaring viser imidlertid, at jo nærmere kampen mellem borgerskab og proletariat kommer sin afslutning, jo mindre er borgerskabet i stand til at støtte sig til militarismen, "idet selv denne udvikler sig til at blive et Vaaben i Proletariatets Hænder".⁸ I historiens løb er folket blevet draget mere og mere ind i den væbnede magt, især med den almindelige værnepligt. Når folket indser, at det har indre fjender, og når dets internationale forståelse har nået et punkt, hvor det indser, det ingen interesse har i at bekæmpe andre nationer, da vil den militære magt stå på folkets side. Hele udviklingen under kapitalismen går således i retning af at lægge alt til rette, for at magten lægges i proletariatets hænder. Og proletariatets mål er

"at gøre sig til Herrer over Produktionsmidlerne og føre dem over i Statens Besiddelse (...) kun ved Statens Overtagelse af Produktionen er (det) muligt at skabe tilfredsstillende Samfundsforhold, og (...) denne Ordning er den eneste økonomisk rigtige."(9)

På baggrund af den private ejendomsret til produktionsmidlerne,

der er årsag til, at kapitalisterne bestemmer den statslige politik og de økonomiske forhold, på baggrund heraf har staten nærmest karakter af at være et aktieselskab, hvori de store aktionærer "tilriver" sig de største fordele, mens de små aktionærer og de uden aktier kun får del i meget få goder. Derfor vil der til stadighed opstå kampe om enhver økonomisk reform, der kommer de ubemidlede til gode.

Disse forhold vil blive ændret, når staten ejer produktionsmidlerne:

"Den vil drage Omsorg for, at der til enhver Tid produceres en saa stor Mængde Livsfornødenheder, af enhver Art, som der behøves, og vil sørge for at fordele disse og det med deres Tilvejebringelse forbundne Arbejde blandt alle Samfundets Medlemmer paa en retfærdig Maade. Staten vil da være identisk med hele Folket."(10)

Den socialistiske stat vil således garantere den størst mulige grad af personlig frihed, idet enhver i stor udstrækning bliver sin egen arbejdsgiver.

Med hensyn til spørgsmålet om socialismen vil blive gennemført ved en revolutionær omvæltning eller ved en længere reformperiode, er Knudsen entydigt af den opfattelse, at det sidste er at foretrække.

"Socialdemokratiet i alle Lande (tilstræber) at gennemføre de socialistiske Principper successivt gennem en Skala af økonomiske og politiske Reforme og Statens stykkevise Overtagelse af Produktionen. Denne Fremgangsmaade vil medføre, at alle, eller i ethvert Tilfælde de allerfleste civiliserede Lande noget saa nær i det samme Tempo vil nærme sig den fuldstændige Realisation af de socialistiske Principper."(11)

Med reformernes fremskriden vil privatkapitalismen blive undergravet, og selv om den "kunstigt", dvs. ved hjælp af magtanvendelse, tilsyneladende vil kunne fastholde sin rolle som grundlaget for den økonomiske ordening, vil den i virkeligheden være undergravet i et omfang, at det ikke lader sig gøre at opretholde den over en længere tidsperiode.

Det er karakteristisk for Knudsen, at han diskuterer overgangen, de successive reformer, som et internationalt fænomen, at han betragter det som en forudsætning, at reformerne interna-

tionalt - i det mindste i de mere fremskredne lande - finder sted nogenlunde samtidigt.

Den politik, der må ligge til grund for denne proces, er den demokratiske politik, hvis grundlag er den almindelige valgret. Dens funktion er dobbelt. For det første er den "det eneste Middel til at forebygge voldsomme Omvæltninger", idet staten gennem den almindelige valgret gør det muligt for befolkningen at fjerne de samfundsonder, hvis tryk kan foranledige anvendelse af voldsomme midler. For det andet vil valgretten bringe arbejdere og middelstand i et gensidigt forhold til staten og dermed bibringe dem erkendelsen om statens virkelige opgaver:

"De vil komme til at indse, at enhver Borger har Ret til at deltage i alle de Goder, som det organiserede menneskelige Samfund er i Stand til at byde sine Medlemmer."(12)

Yderligere vil de, når de som befolkningens flertal er kommet i besiddelse af det politiske magtmiddel, der er indeholdt i den almindelige valgret, ikke lade sig nøje med reformer uden syn-derlig økonomisk betydning, især ikke hvis reformerne ikke rammer udbytningsprocessen og den langsomme tilintetgørelse af middelstanden. De vil bestræbe sig på at afskaffe kapitalens herredømme.¹³

Som helhed spiller staten en helt afgørende rolle i overgangen til socialismen og i udviklingen af det ny samfund. Kapitalens herredømme, dvs. kapitalisternes ejendomsret til produktionsmidlerne, vil blive erstattet af et samfundssystem, hvor produktionsmidlerne er i statens besiddelse. Staten bliver således midlet til organiseringen af de sociale og økonomiske funktioner i det socialistiske samfund, netop i kraft af, at den planlægger produktionen.

1888-programmet

På mange måder betegner Knudsens foredrag et brud med Gimle-programmet fra 1876. Dette program var som nævnt stærkt inspireret af det tyske Gotha-program, der igen var præget af F. Lassalles idealistiske historieopfattelse på en række centrale punkter. Foredraget kan således ses som et led i Socialdemokra-

tiets orientering mod marxismen, væk fra lassalleanismen.¹⁴ Programmæssigt udtrykkes denne nyorientering i 1888-programmet i form af mindre, men dog principielle justeringer.

Den principielle indledning er i sin helhed stadig præget af Lassalles tankegods. Det hedder stadig, at "Arbejdet er Kilden til al Samfunds-Rigdom og Kultur...",¹⁵ en paragraf, Marx havde kritiseret skarpt i sin rundskrivelse om Gotha-programmet. Han understregede, at både arbejdet og naturen er kilder til værdi, og at arbejdet i sig selv er en naturkraft, dvs. naturen er betingelsen, den første kilde til alle arbejdsmidler og -genstande. Dermed fastslog Marx, at relationen natur-arbejde er central, også fordi arbejdet dermed ikke tildeles overnaturlig skaberkraft.¹⁶

I kommentaren til 1888-programmet forsøger forfatteren¹⁷ at tage højde for denne kritik ved at karakterisere naturrigdommene som en selvfølgelig forudsætning, men når talen er om "Tilfredsstillelse af Samfundsfornødenheder har man kun med Faktoren Arbejde at gøre".¹⁸

Noget tilsvarende gælder følgende paragraf:

"I det nuværende Samfund er Arbejdsmidlerne (Grund, Jord, Fabriker, Maskiner, Samfærdselsmidler osv.) tagne i Besiddelse af Kapitalisterne, som saaledes har tilvendt sig Udbyttet af Aartusinders Arbejde."

Marx kritiserede en lignende formulering i Gotha-programmet ("I det nuværende Samfund er Arbejdsmidlerne Kapitalistklassens Monopol") for at være en urigtig forkortning af 1. Internationales statut, idet grundbesiddernes monopol på arbejdsmidlerne undtages. Lassalle angreb nemlig - ifølge Marx - kun kapitalistklassen og ikke grundbesidderne. Som citatet fra 1888-programmet viser, har de danske socialdemokrater indtaget en mellemposition mellem Lassalle og Marx, idet grundbesiddelsen udtrykkelig nævnes i parentes. Der er således tale om en korrektion af Gimle-programmet, som ikke indeholder denne begrænsede præcisering.

Paragraffens fortsættelse er egentlig ganske karakteristisk for det danske Socialdemokrati:

"Kapitalisternes Herredømme over Arbejdsmidlerne er Aarsag til politisk Ufrihed, social Ulighed samt Splid mellem Nationerne, hvilket skaber Elendighed for Samfundets produktive Medlemmer og forøger Proletariatets Rækker. Kapitalherredømmet hindrer en paa Retfærdighed grundet Samfundsordning og fremmer planløs Produktion, hvorved uhyre Værdier gaar til Grunde."

Karakteristikken af det kapitalistiske samfund er både kort og upræcis. Der er tale om almindelige talemåder og ikke om en konkret påvisning af de eksisterende betingelser for arbejderbevægelsens udvikling. Men konturerne af nogle af de teoretiske standpunkter, som f.eks. Bang finder centrale, kan også anes. Det gælder elendighedsteorien og teorien om mellemklassernes (småborgerskabet m.v.) forsvinden og proletarisering,¹⁹ dvs. samfundets spaltning i to "nationer".

I indledningens slutord er der derimod ingen tvivl om, at det er Lassalle, der taler

"Det er Socialdemokratiets opgave at befri Arbejdet fra den udbytende Kapitalisme. Alle Partier, som ikke anerkender denne Opgave for at være Statens Øjemed, er lige overfor Socialdemokratiet en reaktionær Masse."

Den første del af slutordene er en bearbejdet og konkretiseret udgave af 1. Internationales "Arbejderklassens befrielse må være arbejderklassens eget værk". Her træder Socialdemokratiet i stedet for arbejderklassen for at befri arbejdet (fra at være kapitalens slave) og ikke arbejderklassen.²⁰ Den anden del, der karakteriserer de ikke-socialdemokratiske partier som en reaktionær masse, fordi de ikke vil "Statens Indgriben i selve Produktionsforholdene",²¹ er derimod i direkte modsætning til hele Marx' teoretiske og politiske stillingtagen. Allerede i det kommunistiske Manifest understreges forskellene mellem industriborgerskab, feudalherrer, bønder, håndværkere, mellemlag m.v., ligesom Marx og Engels aldrig går af vejen for at skelne mellem politiske linier fremlagt af hønsetyve og hestetyve (som det hedder blandt nutidens 'lassalleanere'). Bang er således i god overensstemmelse med Marx og Engels, når han senere, i 1911, på det kraftigste afviser enhver rimelighed i at betegne alle ikke-socialdemokratiske partier som en reaktionær masse.

Endelig peger slutordene på et væsentligt aspekt, nemlig at

staten indgår som et positivt element i overgangen til socialismen, et standpunkt, der er blevet fastholdt af Socialdemokratiet og af Bang.

1888-programmets tilnærmelse til marxismen viser sig nok mere markant i de konkrete krav. Et godt eksempel er, at det lassalleanske krav om produktionsforeninger med statshjælp udgik. I stedet blev Socialdemokratiets hovedformål angivet at være statens og produktionens demokratisering:

"Gaaende ud fra forannævnte Grundsætninger (dvs. indledningen, mr) tilstræber det danske Socialdemokrati at opnaa den offentlige Magt i Samfundet for ved Hjælp af dette lovlige Vaaben at gøre alle Arbejdsmidler til Folkets fælles Ejendom. Kun ved at lægge den nuværende af Privatkapitalister, Aktieselskaber, Staten og Kommunen ledede Produktion ind under Folkets umiddelbare Ledelse og Kontrol, ved altsaa at ophæve det bestaaende Lønarbejde vil Produktionens Udbytte kunne fordeles efter en retfærdig Maalestok. Den folkelige Lovgivnings Middel til at gennemføre Samfundsproduktionens store Værk er Ekspropriation (Tvangsafstaaelse ved Erstatning) af Arbejdsmidlerne."

Dette formål blev konkretiseret i 24 krav, der indgik i overgangen til socialismen og forbedringen af 'det arbejdende folks' levevilkår. De første krav vedrørte demokratiseringen af det politiske liv og sikring af forskellige frihedsrettigheder. Således kravene om et etkammersystem og almindelig, lige og direkte valgret; men de forfatningsmæssige forestillinger gik videre end parlamentarismen, som Socialdemokratiet i denne periode kæmpede for sammen med Venstre. Folkesuveræniteten og folkerepræsentationen blev fremhævet - i modsætning til parlamentarismen - med foreningen af den udøvende og den lovgivende magt hos folkets repræsentanter.²² Dertil kom kravene om presse-, forenings- og forsamlingsfrihed, om en skolereform, om adskillelse af kirke og stat og om oprettelse af et folkeværn til afløsning af den stående hær. Et vigtigt - og nyt - punkt var kravet om statens overtagelse af samfærdselsmidlerne og "de Industriarter, der frembringer Folkets Livsfornødenheder". Af kommentaren²³ til programmet fremgår det, at kravet blev set som realisabelt inden for det bestående samfunds rammer. Målet var at fjerne nogle af de værste ulemper ved privatkapitalismen og billiggøre livsfornødenhederne, idet de så ikke længere vil-

le blive fordyret ved omsætningen i mængden af overflødige småbutikker. Samtidig pegede det på det socialistiske samfund.

Med hensyn til landbruget krævedes inddragelse af fideikommis- og præstegårdsjord, og statens opkøb af landejendomme udbudt til salg. Videre skulle staten forestå opdyrkning af hedejord o.lign., ligesom staten skulle hjælpe jordbesiddende landarbejdere til billig driftskapital. På statens landejendomme skulle tilstræbes fællesdrift under statens tilsyn. I kommentaren til programmet fremføres det, at målet var samfundets eje af al jord, og at landarbejdere derefter skulle overtage brugsretten hjulpet af statsstøtte til driften, og at staten skulle fremme fællesdriften for at udnytte stordriftens fordele.²⁴ Dette var Socialdemokratiets svar på, at den private ejendomsret til landbrugsjorden blev stadig mere illusorisk på grund af den voksende gældsætning af bedrifterne, hvilket medførte, at kapitalisterne også tiltog sig ejendomsretten i landbruget.

Programmets sidste 14 punkter vedrørte sociale reformer og en vis regulering af arbejdsforholdet. Således blev der rejst krav om direkte og progressiv skat, om afskaffelse af skatter og love, der fordyrede varerne for befolkningen. Vedrørende arbejdsforholdet skulle børnearbejde forbydes, der skulle indføres en maksimal arbejdsdag, lige løn for samme arbejde, begrænsning af søn- og helligdags- og natarbejde, oprettelse af en arbejdsretslig domstol og voldgift. Endelig blev der rejst krav om en forbedring af rets- og fængselsforholdene og en bedre omsorg for syge, gamle og arbejdsinvalidere i statslig regi (i modsætning til den eksisterende hjælp til selvhjælp).

Reform eller revolution

Den lidet dybtgående og noget upræcise bestemmelse af det kapitalistiske samfund og dermed af strategien for overgangen til socialismen blev i praktisk form gjort klarere med eksklusionen af gruppen omkring tidsskriftet "Arbejderen" i 1889.

Kritikken fra "de revolutionære" - som de kaldte sig - rettede sig især mod ledelsens opfattelse af den borgerlige stat, idet ledelsen så overgangen til socialismen som en demokratisering af staten.²⁵ Heroverfor påpegede "de revolutionære" sta-

tens og de øvrige samfundsinstitutioners sammenhæng med de kapitalistiske produktionsforhold, storproduktion og masseproletariat. Overgangen til socialismen bestod i en revolutionering af disse som en forudsætning for at ændre samfundsinstitutionerne. "De revolutionære" understregede således statens borgerlige karakter, at den er kapitalisternes redskab i udbytningsprocessen, og at et socialdemokratisk flertal intet ville rokke ved denne karakter. Det ville først ske med den sociale revolution, med den revolutionære ophævelse af den private ejendomsret. På den baggrund ønskede "de revolutionære", at arbejdernes organisationer skulle udvikles som selvstændige klasseorganisationer, hvilket for dem betød afvisningen af ethvert samarbejde med borgerlige, parlamentarisk såvel som andet samarbejde.

I og for sig lå "de revolutionæres" standpunkter tæt op ad anarkisternes holdning til rigsdagsarbejdet, men derudover var de en udbredt opfattelse i dele af det tyske Socialdemokrati. I øvrigt svarede deres opfattelse til 1888-programmets karakteristik af de borgerlige partier som en reaktionær masse.²⁶ Det samme kan ikke siges om partiledelsens standpunkt - medmindre karakteristikkene udelukkende er strategisk, dvs. handler om en tilslutning eller en afvisning af socialismen som kommende samfundsform.

Partiledelsen tog i en artikel i Social-Demokraten²⁷ klart stilling for en overgangsproces til socialismen i form af reformer. Den voldelige revolution måtte afvises og bekæmpes, men det gjorde ikke Socialdemokratiets politiske linie mindre revolutionær.

"De reformkrav, der samler sig i den socialistiske politik er nemlig så dybt og alvorligt indgribende i det hele samfundsliv, at de ikke kan lade sig realisere i den rette ånd og med de rette resultater, når ikke et stort flertal af samfundets medlemmer har lært at forstå dem og derigennem er nået til at billige dem og til at ønske dem gennemførte." (28)

Befolkningsflertallets opslutning bag overgangen til socialismen var nødvendig for at undgå en reaktion, ligesom overgangen krævede, at forståelsen af den socialistiske stat var langt bedre udviklet, hvilket kunne opnås med reformer og med erob-

ringen af den politiske magt som udgangspunkt for omdannelsen af samfundet i socialistisk retning.

Socialdemokratiets holdning til spørgsmålet om revolution eller reform kan for 1880ernes vedkommende opsummeres i tre punkter:

1. afvisning af en voldelig revolution så vidt muligt,
2. tilslutning til reformer som vejen til socialismen og
3. en påpegnings af reformernes dobbelte betydning, dels umiddelbart for forbedring af levevilkårene for det arbejdende folk og dels på længere sigt for den revolutionære proces i form af højnelse af folkets bevidsthed, politiske niveau m.v.

Selv om det måske er en mere præcis (eller håndfast) opsummering af holdningen end den, der var gældende i partiet på dette tidspunkt, er det denne holdning, der danner udgangspunkt for Gustav Bangs senere diskussion af problemet.

Afmatningen i 1890erne

I 1890ernes åndsliv vandt subjektivistiske og irrationelle synspunkter på samfundet og individerne klart indpas. Socialdemokratiets udvikling var ikke nær så entydig. Politisk og organisatorisk var det en markant fremgangsperiode. Ideologisk og teoretisk var perioden set i forhold til 1880erne en mat forestilling. De teoretiske og ideologiske synspunkter, der blev ført frem i partiets presse, var kun sjældent formuleret af de danske partimedlemmer, idet de altovervejende var referater eller oversættelser af de diskussioner, der foregik i det tyske Socialdemokrati.²⁹ Manglen på marxistisk skolede teoretikere gav - med opsvinget i det praktisk-organisatoriske arbejde i rigsdag og fagforeninger - sig udslag i fraværet af mere dybtgående teoretiske og ideologiske debatter. Nok blev en række af de marxistiske eller lassalleanske grundprincipper fastholdt, men netop som grundprincipper, der ikke i større omfang blev udsat for en diskussion i tilpasningen til de danske forhold. Den mest fremtrædende ændring i forhold til 1880erne var - som

jeg tidligere har været inde på - inspirationen fra og interessen for social-darwinismen.

Programmæssigt skete der således kun en begrænset videreudvikling med de ændringer, der blev vedtaget på kongresserne i 1890, 1892 og 1894. I stedet var kongresserne i 1890'erne koncentreret om det organisatoriske og agitatoriske arbejde. De ændringer, der blev foretaget, var for de flestes vedkommende præciseringer i marxistisk retning. Således blev karakteristiken af de borgerlige partier som en reaktionær masse ændret i 1890 til: "Alle Partier, som ikke anerkender denne Opgave (at staten befrier arbejdet fra kapitalismen, mr) for at være Statens Øjemed, er principielt Socialdemokratiets Modstandere". I 1894 bortfaldt hele afsnittet endeligt.

Kongressen i 1892 pålagde hovedbestyrelsen at fremlægge et forslag til revision af programmet til næste kongres. Et udvalg bestående af A.C. Meyer, P. Knudsen og J. Jensen fremlagde et forslag, der på flere punkter søgte at give programmet et mere præcist marxistisk indhold, blandt andet ved at bringe det i overensstemmelse med Marx' kritik af det tyske Gotha-program. Indledningen om arbejdet som kilden til al samfundsrighed blev eksempelvis foreslået præciseret, så samspillet mellem naturens frembringelser og det samfundsmæssige arbejde trådte tydeligere frem. Yderligere blev der foreslået tilføjelse af afsnit som mere eller mindre klart fremlagde teorierne om bedrifts- og kapitalkoncentration, merværditeorien og middelstandens udryddelse. Den private ejendomsret til produktionsmidlerne blev set som årsag til planløs produktion med spild af værdier, arbejdsløshed og forøgelse af de besiddelsesløses antal - og dermed samfundets polarisering - til følge. Imidlertid blev det også understreget, at middelstanden i det eksisterende samfund havde fælles interesser med lønarbejderne. Socialdemokratiets mål blev bestemt som at føre produktionsmidlerne over til samfunds-eje, hvorved det kapitalistiske klassesamfunds interessemodstillinger ville blive afløst af en planmæssig produktion og et harmonisk fællesarbejde som grundlag for en "retfærdig Fordeling af Udbyttet".

Kongressen i 1894 afviste imidlertid en så omfattende ændring, især med det pragmatiske argument, at det eksisterende

program var forståeligt for de danske arbejdere. Den vedtagne ændring kom dermed til at bestå dels i en påpegning af, at kapitalkoncentrationen medfører "den på eget Arbejde hvilende Smaadrifts Undergang og gør det store Flertal af Samfundsmedlemmer uafhængige af den koncentrerede Kapital". De små håndværkeres, handlendes og jordbrugerens afhængighed var ensbetydende med, at de havde et interessefællesskab med lønarbejderne. Endelig blev udvalgets afsnit om Socialdemokratiets krav om produktionsmidlernes overgang til samfundseje tilføjet den principielle ændring.

En sammenligning af det ændrede program med Erfurter-programmet viser en afgørende forskel. I modsætning til dette savnede det danske program

"ethvert udtryk i retning af, at udviklingen med nødvendighed måtte forløbe som beskrevet. Dette forbundet med, at enhver antydning af sammenbrudsteori var udeladt, gjorde socialismens indførelse i Danmark helt afhængig af bevidst handling fra Socialdemokratiets side."(30)

Det teorikompleks, hvor det danske Socialdemokrati adskiller sig fra det tyske, består af følgende tre snævert sammenhængende elementer: 1. teorien om kapitalismens nødvendige sammenbrud og socialismens nødvendige sejr, 2. teorien om den voksende elendighed og 3. teorien om middelstandens nødvendige udslettelse under kapitalismen som følge af bedrifts- og kapitalkoncentrationen. De sidste to elementer kan også sammenfattes med begreberne proletarisering og polarisering.

Det var et generelt træk ved det danske Socialdemokrati, at man undlod at komme ind på sammenbrudsteorien og den hermed sammenhørende teori om kapitalismens tilbagevendende kriser. P. Knudsens definition (fra 1883) af Socialdemokratiet som revolutionært parti, fordi dets virksomhed bygger på de principper, der befordrer den i sig selv revolutionære samfundsudvikling, denne definition er betegnende for holdningen til sammenbrudsteorien. Den socialistiske bevægelse ses således som en konsekvens af de økonomiske forhold, og disse forholds udvikling var til gunst for bevægelsen. Men arbejderorganisationernes skridtvisse erobring af den offentlige magt og af den fulde del af arbejdsudbyttet var uomgængelig og afgørende.

Med hensyn til kriseteorien pegede Socialdemokratiet almindeligvis på, at kriserne skyldtes underforbrug, dvs. arbejdernes købeevne var for ringe på grund af kapitalisternes pres på lønnen.

Socialdemokratiets stillingtagen til elendighedsteorien var mere direkte, idet man slet og ret afviste den. Det hang måske sammen med, at man ikke som Marx og Engels skelnede mellem den absolutte, fysiske elendighed og den relative, sociale elendighed: arbejderklassens fysiske, materielle levevilkår kunne forbedres, samtidig med at deres relative elendighed - forstået som arbejdernes del af den samlede producerede værdi - voksede. Socialdemokratiet forbandt alene elendighedsteorien med den fysiske elendighed, og det var som sådan teorien afvist; man fandt det tværtimod afgørende, at arbejdernes materielle situation forbedredes via den faglige kamp og det parlamentariske reformarbejde.

Tendensen til bedrifts- og kapitalkoncentration blev betonet kraftigere i 1890'erne, ikke alene som et fremherskende fænomen ved kapitalismens udvikling, men også som et forhold, der pegede frem mod socialismen. Indholdet i koncentrationsprocessen var dels, at produktionen i stigende grad fik en samfundsmæssig karakter, og dels, at samfundsrigdommene samledes på stadig færre hænder. Det viste sig i, at kapitalistens personlige ledelse af produktionen forsvandt, hvilket tydeligst fremgik af aktieselskabernes opblomstring. Dermed spaltedes samfundet i to klasser, et besiddende mindretal og et besiddelsesløst flertal. Samfundet blev polariseret, men i og med at Socialdemokratiet afviste teorien om den voksende relative elendighed, var der ikke tale om en skærpet klassekamp, men derimod om et klasse-samfund med interesse modsætninger, som det hedder i 1894-programmet.

En vigtigere konklusion på tendensen til polarisering var holdningen til middelstanden. I 1894-programmet betegnes den som en umiddelbar alliancepartner på baggrund af de fælles interesser, den har med arbejderne. Holdningen var imidlertid ikke entydig. På den ene side var Socialdemokratiet af den opfattelse, at middelstanden ville forsvinde og i stedet blive lønarbejdere eller forretningsbestyrere for den store kapital

som konsekvens af koncentrationsprocessen. På den anden side påpegede partiet ofte i agitationen, at middelstandens eneste mulighed for overlevelse var en købedygtig arbejderklasse, idet partiet også pegede på nødvendigheden af, at de små håndværkere m.v. sluttede sig sammen i kooperativer for at udnytte stor-driftens fordele.

Som helhed stod det danske Socialdemokrati ved revisionismedebattens begyndelse omkring århundredeskiftet med et svagt teoretisk grundlag uden de elementer, som revisionisterne kraftigst gik til angreb på: sammenbruds- og elendighedsteorien. Tilsvarende betragtede Socialdemokratiet overgangen til socialismen som en demokratisk reformproces. Den tilnærmelse til marxismen, der var foregået, tog altså ikke stilling til stridspunkterne i 2. Internationale, men alligevel vil jeg mene, at de teoretisk og ideologisk formulerede dele af Socialdemokratiet (eller rettere af dets ledelse) til en vis grad gennemløb en modsat bevægelse, dvs. væk fra den tendens, revisionisterne udtrykte.

Socialdemokratiet fra århundredeskiftet til 1. verdenskrig

På kongressen 1913 blev vedtaget et program, der i langt højere grad var marxistisk farvet. Programmet udgjorde højdepunktet i den teoretiske og ideologiske udvikling, dvs. det var resultatet af de mange debatter i partiet, men det blev ikke udgangspunktet, det blev ikke retningsgivende for Socialdemokratiets politiske optræden fremover. 1. verdenskrig og arbejderbevægelsens splittelse var medvirkende til at forhindre dette.

At det blev en periode med mange principielle diskussioner skal ses i lyset af: Septemberforliget 1899, Systemskiftet 1901, dannelsen af Det Radikale Venstre i 1905, krisen 1908-09, den radikale regering 1910 - og på det internationale plan: de skærpede modsætninger, nationalchauvinismen, militarismen m.v. Med denne baggrund var det selvfølgelig at diskutere: Socialdemokratiets forhold til middelstanden og den politiske alliance hermed (de radikale), om Socialdemokratiet var et arbejderparti eller et demokratisk folkeparti, de sociale reformers

betydning, klassekampens skærpelse, erobringen af den offentlige magt og overgangen til socialisme, regeringsdeltagelse, nationalisme og militarisme. Disse diskussioner forløb ikke blot i Danmark, men i 2. Internationale som helhed. Det er imidlertid betegnende, at de danske socialdemokraters diskussion forenede de principielle standpunkter med de konkrete forhold i Danmark, en forening, der i øvrigt - i modsætning til tidligere - også viste sig ved fremlæggelse af forslag til reformer i Rigsdagen.

Der kan udskilles tre tendenser i partiets diskussioner. For det første partiets helt klare flertal i og uden for ledelsen, centreret omkring Borgbjerg. Hans hovedpointe var

"en gradvis indvoksen i socialismen ved hjælp af mere og mere omfattende reformer gennemført ad demokratisk vej. Disse reformer skulle støttes ved arbejdernes økonomiske organisation i fagforeninger og Kooperation, der langsomt skulle trænge den privatkapitalistiske produktionsform tilbage. Borgbjerg tænkte sig intet voldsomt brud med det bestående, men en naturlig udnyttelse af de spirer, der allerede i det kapitalistiske samfund var dannet til det socialistiske samfund." (31)

På den baggrund var det selvfølgelig for Borgbjerg - og partiledelsen - at samarbejde med Det Radikale Venstre, der til en vis grænse havde sammenfaldende interesser med Socialdemokratiet i en demokratisering og reformering af samfundet. Tilsvarende var det selvfølgelig, at Socialdemokratiet arbejdede for at besætte enhver magtposition i det bestående samfund og søgte at udnytte enhver mulighed for politisk kompromis for at præge lovgivningen.

For det andet tendensen omkring Gerson Trier, der afviste, at partiet overhovedet besatte politiske poster i det eksisterende samfund, hvorfor han også afviste samarbejdet med borgerlige partier. Når Trier alligevel mente, at Socialdemokratiet skulle kæmpe for reformer, skyldtes det, at de skulle skole arbejderklassen til magtovertagelsen og samfundsomdannelsen, de skulle gøre arbejderklassen til den fortro, som gennemførte produktionsmidlernes overgang til samfundseje. Ifølge Trier var middelstandens proletarisering ikke ensbetydende med, at Socialdemokratiet ville kunne opnå, at et flertal i befolkningen slut-

tede op bag partiet, dvs. han afviste muligheden af at nå frem til socialismen via det liberale demokrati.

For det tredje partiets centrum, hvor Gustav Bang i det mindste teoretisk befandt sig. Som vist trak Bang en skarpere skillelinie mellem Socialdemokratiet og Det Radikale Venstre end partiledelsen. Bang stemte således på kongressen i 1908 mod et fortsat valgsamarbejde med Det Radikale Venstre, en afstemning, hvor det kun med én stemmes flertal (143-142) blev vedtaget at fortsætte valgsamarbejdet.

Der er intet, der tyder på, at Bang tog afstand fra samarbejde med borgerlige partier, ligesom han næppe heller tog afstand fra, at Socialdemokratiet skulle udnytte enhver mulighed for at besætte magtpositioner. I modsætning til Trier fandt Bang det sandsynligt, at Socialdemokratiet ville kunne vinde flertal i befolkningen for at gennemføre den sociale revolution. Reformpolitikken var for Bang af dobbelt betydning: dels bidrog den til at bedre arbejderklassens levevilkår, og dels var de vigtige for overgangen til socialismen. Det er således reformerne, der udgør bindeleddet mellem Socialdemokratiets aktuelle arbejde for reformer og partiets fremtidsmaal.

"Netop de reformatoriske Omdannelser inden for det kapitalistiske Samfund, som Nutidsprogrammet kræver, lægger Betingelserne til rette for det revolutionære Brud med hele den kapitalistiske Samfundsordning. Og netop det revolutionære Fremtidsmaal giver alle Bestræbelser for praktiske Nutidsreformer deres indre Sammenhæng (...) Socialdemokratiet vil flytte sine Skranker længere og længere frem, indtil omsider, naar den socialistiske Samfundsordning afløser den kapitalistiske, det sidste Omraade for Kapitalens Udbytningensret forsvinder og al Udbytning overhovedet er ude af Verden." (32)

En gennemført demokratisering af stat og kommune ville således kunne danne rammen om overgangen til socialismen, og hvis princippet om statens forsørgelsespligt blev konsekvent knæsat, ville det føre over i socialismen. Bangs tilslutning til den demokratiske og reformatoriske vej til socialismen har han selv opsummeret præcist med følgende ord:

"Der er to Maader at komme ind i et nyt Samfund paa. Den ene er at slaa Spillet over Ende - vælte Brikkerne. Den anden er at flytte Brikkerne, en for en. Vore Modstandere øn-

'sker intet hellere, end at vi benyttede den første. Men vi gaar den anden Vej - vi flytter Socialdemokratiets røde Brikker stadig længere og længere frem, til vi til sidst slår Fjenden mat."(33)

Partiets store flertal var enig i disse formuleringer, men der er dog en vigtig nuanceforskel. For Bang er den samfundsmæssige baggrund en stadig skærpelse af klassekampen som følge af, at bedrifts- og kapitalkoncentrationen i kombination med den private ejendomsret til produktionsmidlerne skærper modsætningerne, polariserer samfundet. I lyset heraf lægger Bang større vægt på Socialdemokratiets klassekarakter (idet arbejderklassen/lønarbejderne dog bliver defineret ret bredt) end partiledelsen - uden at han af den grund tager præcis stilling til spørgsmålet om Socialdemokratiet som arbejder- eller som folkeparti. Partiledelsen fremhævede ofte den glidende og jævne overgang mellem de forskellige grupper i samfundet, selv på principielle spørgsmål som den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Især Det Radikale Venstre repræsenterede en overgangsform, der opløste en del af de samfundsmæssige modsætninger.

Der var en vis lighed mellem partiledelsens linie og den linie, Bernstein og de andre revisionister lagde frem. Eksempelvis accepterede ingen af dem teorien om kapitalismens sammenbrud eller teorien om den skærpede klassekamp. Men Socialdemokratiets holdning var nærmest en afvisning af revisionismen. Ud over at den overvejende blev betragtet som et særligt tysk fænomen, forsøgte man ikke at formulere en revision af Marx, ligesom diskussionen om bevægelse og mål blev affærdiget som indholdsløs.³⁴

Reelt var det imidlertid kun Bang og Trier, der formulerede en teori i overensstemmelse med det fremherskende 'idékompleks' i 2. Internationale. Både Bang og Trier bidrog da også til at give Socialdemokratiets program en klarere marxistisk orientering. På kongresen 1903 blev et udvalg bestående af P. Knudsen, Bang, Harald Jensen, Trier, Josef Hansen og Vilhelm Andersen nedsat med den opgave at formulere et ændringsforslag.

Et flertal bestående af Borgbjerg, Jensen og Knudsen fremlagde et forslag, der kun adskilte sig fra det gældende program

ved i højere grad at lægge vægt på kriserne, arbejdsløsheden og den skærpede klassekamp. Videre blev Socialdemokratiet fremhævet som et selvstændigt parti, der repræsenterede "det arbejdende folk" i kampen om den offentlige magt. Og endelig blev det slået fast, at middelstanden havde fælles interesser med arbejderne, hvorfor den hørte hjemme i Socialdemokratiet.

Bang og Trier foreslog en fuldstændig omarbejdning af de principielle afsnit i form af en bearbejdning af Erfurter-programmet. Derudover foreslog Bang sætningen "Arbejdet er Kilden til al Samfundsrigdom" erstattet med "Arbejdet er Kilden til al Værdi", hvorved der blev taget højde for Marx' kritik (Trier mente, at sætningen skulle udgå, som det var tilfældet ved Erfurter-programmet). Partiets formål var "at samle og styrke Proletariatet til et klassevidst, socialistisk Arbejderparti, hvis Opgave det er at erobre den offentlige Magt i Samfundet for derigennem at gøre alle Produktionsmidler til Folkets fælles Ejendom".³⁵ Dernæst understregede Bang og Trier, at arbejderklassens frigørelse var dens eget værk, idet de øvrige klasser baserede sig på den private ejendomsret til produktionsmidlerne; arbejderne havde altså ingen fælles interesser med middelstanden. Endelig blev det betonet, at reformkravene ikke var overgangskrav, men kun tjente til at højne arbejderklassens levilkår og bevidsthed.

Kongressen i 1906 undlod imidlertid at ændre de principielle krav, sandsynligvis fordi man ønskede bred enighed om ændringen.

Til kongressen i 1908 forelå ligeledes to forslag, fra flertallet og fra Trier. Bang tilsluttede sig denne gang flertallets forslag, måske fordi afsnittet om middelstandens fælles interesser med arbejderklassen blev udeladt. Heller ikke sætningen om, at arbejderklassens frigørelse var dens eget værk, kom med. Og endelig blev det fastholdt, at reformkravene blev set som overgangskrav, hvilket imidlertid ikke står i skærende modsætning til den forståelse af reformerne, som Bang både før og efter formulerede.

Heller ikke denne kongres kunne blive enig, hvorfor ændringen af de principielle dele af programmet på Bangs forslag fik ventte.

Først til kongressen i 1913 lykkedes det at skabe enighed om et ændringsforslag. Indledningsordene fik den form, Bang havde foreslået i 1906: "Arbejdet er Kilden til al Værdi..", mens afsnittet om kapitalismen fulgte flertallets forslag fra 1908: Den private ejendomsret til produktionsmidlerne blev set som et middel, hvorved kapitalistklassen "i stigende Grad" tilvender sig arbejdsudbyttet; videre hedder det:

"Voksende Masser af Befolkningen forvandles til besiddelsesløse Lønarbejdere, og de tekniske Hjælpeidlers mægtige Udvikling, der burde komme alle Samfundets Medlemmer til Gode, bringer i stigende Grad det store Flertal, ikke blot de egentlige Lønarbejdere, men ogsaa den øvrige arbejdende Befolkning, ind under Kapitalens Magt og Udbytning.

Denne Samfundstilstand - Kapitalismen - umuliggør en retfærdig Fordeling af Samfundsarbejdets Udbytte, fremkalder planløs Produktion, hvorved uhyre Værdier gaar til Grunde, skaber Kriser og Arbejdsløshed, splitter Samfundet i stadig hæftigere Interessekrige og spalter det sluttelig i to modsatte Løjre i en bestandig mere omfattende og bevidst indbyrdes Klassekamp. Socialdemokratiet kræver derfor Produktionsmidlernes Overgang til Samfundseje - Socialismen." (36)

Programmet indeholdt således noget forenklet merværditeorien og teorien om den relative elendigheds forøgelse, ligesom teorierne om kapitalkoncentration og middelstandens proletarisering, dvs. om klassekampens skærpelse og samfundets polarisering.

Afsnittet om Socialdemokratiets mål og midler blev næsten ord til andet enslydende med Triers forslag fra 1908:

"Ud fra denne Grundopfattelse er det Socialdemokratiets Maal at samle hele Arbejderklassen i et Klassebevidst, socialistisk Arbejderparti, at erobre Magten i Samfundet, at afskaffe det kapitalistiske Privateje til Produktionsmidlerne, at omdanne det til socialistisk Fælleseje og at organisere det arbejdende Folk til at overtage og drive Produktionen i det socialistiske Samfund. (...)

Gennemførelsen af det socialistiske Fælleseje og den socialistiske Produktion vil betyde Tilintetgørelsen af alle Former af Udbytning, Undertrykkelse og social Ulighed. Den vil med alles Samarbejde i den materielle og aandelige Produktion medføre en hidtil ukendt Rigdom paa det materielle og paa Kulturlivets Omraader. Men Arbejdernes Frigørelse maa være Arbejderklassens eget Værk.

Arbejdernes Stilling og den voksende Klassekamp er i alle Lande med kapitalistisk Produktion væsentlig den samme ..."

Baggrunden for, at Triers forslag blev genoptaget, var sandsyn-

ligvis ønsket om at skabe enighed om programmet.³⁷ Under alle omstændigheder betød det, at Socialdemokratiet klarere end i de tidligere programmer understregede dets klassekarakter, og at det ikke udelukkende bandt sig til at følge den parlamentariske vej til socialismen. Men Socialdemokratiets aktive deltagelse i arbejdet for en grundlovsændring viser, at der ikke var tvivl om, at den parlamentariske vej var den foretrukne. Endelig blev partiets internationale solidaritet fremhævet langt klarere end tidligere.

Indledningen til reformkravene blev derimod fastholdt fra 1906-programmet, idet reformkravene både blev set som en "Beskyttelse for det arbejdende Folk" og som krav, der pegede frem mod socialismen, var overgangskrav.

Som helhed var perioden fra århundredeskiftet til 1. verdenskrig præget af en frodig ideologisk og teoretisk debat i Socialdemokratiet. I lyset af revisionismedebatten står det klart, at partiets teoretiske grundlag ved periodens begyndelse ikke indeholdt de teori-elementer, som revisionisterne især var kritiske overfor. Dertil kom, at partiets praksis var rettet mod en demokratisering og reformering af samfundet både på det parlamentariske og på det faglige plan.

Den orientering mod marxismen, som programmatisk og i de teoretiske formuleringer, f.eks. i Social-Demokraten, viser sig efter århundredeskiftet - en proces, som Bang og Trier har deres store andel i - bragte imidlertid stort set alle de teori-elementer, revisionisterne kritiserede, ind i programmet. Den teoretiske udvikling i det danske Socialdemokrati bevægede sig således i modsat retning af den udvikling, revisionisterne i det tyske parti ønskede. Der er sandsynligvis mange grunde hertil, men i det mindste to er iøjnefaldende: for det første den skærpede internationale situation, og for det andet, at partiet i Bang fik en teoretiker, der ikke tilhørte oppositionen, og som var i stand til at give de ideologiske og teoretiske diskussioner en bestemt og hevidst retning.

Nu var Bang ikke enerådende som teoretiker i Socialdemokratiet. Ikke mindst Borgbjerg - men også andre - gav udtryk for idéer, der lå tæt op ad revisionismen. Det er imidlertid vig-

tigt at understrege, at orienteringen mod nykantianismens etisk-moralske begrundelse for socialismen, som var så markant ved revisionismen, ikke i denne periode fandt indpas hos partiets mere fremtrædende folk. Dermed kan man nok lokalisere forskellige tendenser, dvs. ideologiske og teoretiske uenigheder, i partiet, men de begrundes ikke filosofisk; filosofiske argumenter fandt stort set ikke indpas i diskussionerne. Uenighederne gav sig imidlertid heller ikke udslag i forskellige forslag til reformkrav og dermed heller ikke i forskellige former for praksis. Umiddelbart er det indlysende, at partiets reformkrav og praksis var i god overensstemmelse med flertallets (eksempelvis Borgbjergs) ideologiske og teoretiske formuleringer. Men det samme er efter min mening også gældende for den tendens, som Bang var en del af. En nøjere argumentation for dette kræver imidlertid, at 2. Internationales ideologiske og teoretiske standpunkt og udvikling inddrages. Her vil jeg foreløbig hævde, at flertals- og centrumstendensen forenes i, at begge tendensers ideologiske og teoretiske standpunkter implicerer en demokratisk-parlamentarisk og en reformsøgende praksis, som det afgørende i overgangen til socialismen.

2. Internationale

Dette afsnit skal på ingen måde foregive at være 2. Internationales historie; der er alene tale om at trække nogle aspekter frem, der kan perspektivere Bangs historie- og socialismebegreb. Relationerne mellem Bang og 2. Internationale er dobbelt: dels formidlet af Socialdemokratiet og dels direkte i form af deltagelse i redaktionelt arbejde, i kongresser, m.v., personlige kontakter osv. Det er svært at trække nogle præcise grænser mellem de to aspekter, og for at forsøge at indfange - eller i det mindste belyse - dem begge, har jeg i det følgende skelnet mellem en skitse over 2. Internationales historie og en belysning af historie- og socialismebegrebet hos Kautsky.

2. Internationale³⁸ blev dannet 1889 med en fundamentalt anden organisatorisk struktur end 1. Internationale, idet de nationale politiske og faglige organisationer udgjorde basis, og

centrale politiske organer blev ikke oprettet. Der blev således skabt en organisatorisk ramme, som accepterede og gav plads til forskellige socialismeopfattelser, til forskellige teoretiske udviklingstendenser (hvilket dog i nogen grad blev modvirket af SPDs klare førerstilling) og til, at man kunne undlade at tage stilling til andre partiers problemer. Det væsentlige i det følgende er ikke at belyse denne flerhed, men den dominerende teoretiske tendens og dens konflikt med revisionismen. Det almindeligt accepterede teoretiske grundlag for Internationalen kan opsummeres på følgende måde.

Udviklingsteorien i 2. Internationales historiske materialisme var klart deterministisk, idet den samfundsmæssige udvikling med "naturnødvendighed" satte sig igennem. Denne naturalistiske udviklingsopfattelse fik størst betydning ved dens konkretisering på kapitalismen. Marx havde i sine analyser påvist en række tendenser for kapitalismen, f.eks. profitatens tendens til fald og tendensen til koncentration og centralisering af kapitalen. De blev af Marx netop fremlagt som tendenser, der kunne modvirkes af andre faktorer, og altså ikke som uomgængelige og uundgåelige lovmæssigheder. Det var imidlertid præcis den måde, 2. Internationale forstod Marx' analyser på, som naturnødvendigheder. Således deducerede man kapitalismens uundgåelige sammenbrud ud fra Marx' skrifter. Kapitalismens uundgåelige sammenbrud blev forklaret med, at den befandt sig i en permanent krise (i modsætning til Marx' cykliske kriseforløb). Baggrunden var dels, at akkumulationstvangen ikke blev set som et væsens-træk ved kapitalismen, og dels, at kriserne ikke blev udledt af samspillet mellem akkumulationstvangen og markedets konsumtionsevne. Kriserne blev forstået som en modsætning mellem den stadigt voksende vareproduktion og forbrugsevnen. Der eksisterede således en permanent overproduktion eller snarere et permanent underforbrug med en stadig forøgelse af elendigheden og dermed kapitalismens sammenbrud til følge. Det er med andre ord et gennemgående træk, at modificerende faktorer overses, f.eks. - og især - klassekampens indvirkning på profitatens og akkumulationsbetingelsernes udvikling.³⁹

De strategiske konsekvenser af den deterministiske udviklingsteori var, at socialdemokratiernes praksis ikke blev ind-

rettet på at lave revolution, idet den uundgåeligt ville indtræffe. Arbejderklassen blev tværtimod organiseret med henblik på, at den skulle udnytte kapitalismens sammenbrud og revolutionen i de materielle forhold, dvs. til at udnytte den ophævelse af modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold, der var det centrale i kapitalismens sammenbrud.

For den historiske udvikling som helhed var der især i 1890'erne en udpræget orientering mod det darwinistiske evolutionsbegreb. Den teoretiske og ideologiske baggrund herfor var, at udviklingen var kernebegrebet både i darwinismen og i 2. Internationales marxisme; og dertil var de analoge i deres anti-idealistiske og anti-kristelige fremskridtstro. Det var en udbredt opfattelse, at hvad Marx var for teorien om de menneskelige samfund, det var Darwin for naturvidenskaben: Marx havde afdækket lovene for samfundsudviklingen og Darwin for naturens udvikling. Kampen for eksistensen var fælles for natur og samfund og antog klassekampens form i samfundene.⁴⁰ De samfundsmæssige modsætninger blev i den forstand 'naturaliseret', dvs. klassekampen "tenderede til at forsvinde bag modsætninger af rent materiel art mellem produktivkræfter og produktionsforhold ..."⁴¹

Interessen for Darwins evolutionslære toppede i 1890'erne. Med tendensen til at understrege det subjektive i revolutionsprocessen var det vel naturligt, at man måtte vende sig mod darwinismen; Kautsky karakteriserede således i 1902 darwinismen som revolutionsfjendtlig og i modsætning til katastrofeteorien.⁴² Imidlertid spillede darwinismen fortsat en rolle i 2. Internationale også efter århundredeskiftet, men nu primært blandt revisionisterne, hos dem, der forsøgte at forene marxismen, darwinismen og Kants kritiske filosofi.⁴³

Revisionismedebatten

Den borgerlige filosofi blev i slutningen af 1800-tallet domineret af devisen 'tilbage til Kant'. Genoptagelsen af Kants kritiske filosofi fandt imidlertid også indpas i 2. Internationales rækker. Især den nykantianske Marburgerskole med H. Cohen i spidsen kom til at spille en rolle. Den erkendelses- og vi-

denskabsteoretiske retning, Marburgerskolen repræsenterede, bestemte sit genstandsfelt som hele den menneskelige kulturs former. Dens mål var etableringen af en logisk kultursammenhæng, som skulle være bestemmende for et praktisk engagement for idéen. En central problemstilling var at løse den borgerlige filosofis modsætning mellem individ og samfund. Marburgerskolens svar blev formuleret inden for den kantianske individualistiske etiks rammer: med udgangspunkt i den individuelle bevidsthed afledtes kollektive etiske normer for det sociale livs ordening.⁴⁴ Fundamentalt er nykantianismen således et opgør med marxismens materialisme og materialistiske videnskabelige analyser. Man var af den opfattelse, at socialismen ikke kunne begrundes materialistisk, dvs. ud fra de sociale og materielle modsætningsforhold under kapitalismen. Socialismen var kun berettiget, hvis dens grundlag var etikken, moralens idealisme, hvorfor Kant med sit kategoriske imperativ og med sin etik var den sande grundlægger af den tyske socialisme.⁴⁵ Verdens lovmæssigheder er en følge af den transcendentale bevidsthed, hvorfor de samfundsmæssige love ikke kan afledes af den samfundsmæssige virkelighed, men kun fra bevidstheden selv. Socialismen er ikke en objektiv nødvendighed, men en etisk ønskværdig samfundstilstand, hvis gennemførelse baserer sig på arbejderklassens subjektive stræben efter social retfærdighed. Herudfra forsøgte skolen at forene Kant og Marx, dvs. at idealisere marxismen og dermed tilføre socialismen en ny humanitet ved at sætte individets kollektive etik i centrum for verdensopfattelsen. Historiens vigtigste drivkræfter var den moralske bevidsthed og retfærdighedsfølelse.

Bernstein var i stor udstrækning i overensstemmelse med Marburgerskolens filosofi: han så socialismen som et etisk postulat, et moralsk standpunkt, og han udpegede materialismen og dialektikken - det dialektiske udviklingsbegreb, hvis kernebegreb er klassekampen - som marxismens fundamentale svagheder.⁴⁶

Revisionismen var ikke Bernsteins værk; den udviklede sig i SPD i praktisk form fra begyndelsen af 1890'erne.⁴⁷ Bernsteins indsats bestod i - med nykantianismen i ryggen - at give praksis en teoretisk sammenhængende overbygning. Hans og de øvrige revisionisters kritik af den dominerede teori (som den blandt

andet var formuleret i Erfurter-programmets teoretiske del) rettede sig især mod følgende teorier:

- merværditeorien og dermed teorien om hele udbytningsforholdet i kapitalismen,
- teorien om kapitalisternes monopolisering af samfundsværdierne og den tiltagende elendighed for arbejderklassen og det proletariserede småborgerskab,
- teorien om klassekampens skærpelse,
- teorien om den tiltagende afstand mellem besiddende og besiddelsesløse, og endelig
- teorien om, at samfundets forvandling og arbejderklassens frigørelse måtte være arbejderklassens eget værk.⁴⁸

Heroverfor opstillede Bernstein teorien om kapitalismens stabilisering. Årsagen hertil fandt Bernstein i monopolernes delvist planmæssige styring af produktionen, og i at kreditsystemets fleksibilitet og verdensmarkedets udvidelse sammen med det moderne kommunikationssystem forbedrede mulighederne for at undgå kriser. Yderligere var Bernstein af den opfattelse, at ejendomsbesiddelsen ville blive spredt på stadig flere hænder, blandt andet som følge af aktieselskabsformens udbredelse. Småproduktionen og småborgerskabet ville fortsætte med at eksistere, ligesom der ville opstå en middelklasse af funktionærer. Kort sagt gik udviklingen i retning af en mere differentieret indkomstfordeling, dvs. i retning af stadig jævner overgange mellem klasserne, mellem kapitalister og arbejdere. Kapitalismen ville dog ikke være i stand til at løse alle problemer, hvorfor en gradvis socialisering af produktionsmidlerne ville være påkrævet. For Bernstein var socialismen således den naturlige forlængelse af liberalismens betoning af individets interesser over for kollektivet, idet arbejderne økonomisk og socialt blev ligestillet med borgerskabet. Socialismen var med andre ord det fuldstændige borgerlige demokrati kombineret med økonomisk og social ligestilling, dvs. den borgerlige tilværelses almengørelse.⁴⁹

På den baggrund afviste Bernstein, at socialismens gennemførelse var arbejderklassens eget værk. Socialdemokratierne måtte

i stedet indgå alliancer med småborgerskabet og reformvenlige dele af borgerskabet for at føre en reformpolitik og en fuldstændiggørelse af demokratiet ud i livet. Afgørende i denne proces var en politisk og økonomisk decentralisering, hvor den sidste tog udgangspunkt i udviklingen af Kooperationer på land og i by.⁵⁰

Revisionismens betydning må ikke mindst ses i lyset af, at den påpegede nogle nye tendenser i kapitalismens udvikling og placerede socialdemokratiernes "økonomiske og politiske praksis i en strategi, der gjorde netop den aktuelle praksis til alt og den revolutionære kamp til intet".⁵¹ Dermed kom revisionismen til at stå relativt stærkt over for den mekaniske og deterministiske udlægning af marxismen, som flertallet i SPD og 2. Internationale stod for.

Og omvendt. Fordi det var en revision af marxismen, og netop fordi den gav de nye tendenser i kapitalismen (især den politiske demokratisering) en entydig positiv vurdering, stod revisionismen teoretisk svagt over for flertallet: revisionisternes nedtoning af udbytningsforholdets fundamentale betydning i kapitalismen blev et selvfølgelig udgangspunkt for flertallets reaktion. En reaktion, der imidlertid også indebar en nuancering af egne standpunkter.⁵²

En konsekvens af revisionismedebatten var, at de subjektive elementer, partiets og fagforeningernes rolle i kampen for socialismen, blev opprioriteret. En anden international diskussion - om generalstrejke og politisk massestrejke - satte omkring 1905 fokus på samme problem. Denne gang var det venstrefløjen, der var drivkraften. Den så massestrejken som et vigtigt offensivt revolutionært kampmiddel i kampen mod kapitalismen og det borgerlige demokrati. Også revisionisterne indtog - på baggrund af deres kritik af socialismens nødvendighed - en positiv holdning over for massestrejken, men begrænsede klart dens indhold til en kamp for udvidelse af det politiske demokrati. Flertallet så i modsætning hertil massestrejken som et defensivt våben, dvs. et middel til forsvar for eksisterende rettigheder. Med udgangspunkt i socialismens uundgåelighed indtog man et legalistisk standpunkt: organisationernes legale eksistens skulle forsvares og var vigtigere end offensive kamp-

midler, der kunne ægge borgerskabet til nye socialist-love. Organisationerne havde en værdi i sig selv.⁵³ Også på dette punkt var der overensstemmelse mellem teori og praksis.

Hvor revisionisme- og massestrejkedebatten var teoretiske diskussioner med udspring i ændrede konjunkturer, var forskydningen mellem parti og fagbevægelse mere af praktisk art: opfattelsen af partiet som arbejderbevægelsens ledende organisation, der stod for kampen mod kapitalismen og for socialismen, blev opgivet. Fagforeningsbevidstheden, dvs. fokuseringen på den dagsaktuelle kamp mod konsekvenserne af udbytningen, blev dominerende, især i SPD. Det var en udvikling, der hang snævert sammen med reformismens voksende indflydelse.

Imperialisme og krig

2. Internationale blev i perioden efter 1905 stadigt mere præget af modsætninger på spørgsmålet om den politiske hovedlinie. Vurderingen af imperialismen og kampen mod krigen skærpede disse modsætninger. Der var op til ca. 1910 enighed om, at krigens årsag lå i det kapitalistiske system, ligesom der var enighed om, at stående hære var en trussel mod freden internationalt og samtidig et nationalt undertrykkelsesmiddel. Der var derimod ikke enighed om, hvilke midler der skulle tages i anvendelse i kampen mod krigen. Flertallet afviste også i denne forbindelse at tage massestrejken i anvendelse, mens venstrefløjen fandt, at det var nødvendigt at lamme de borgerlige samfund for at undgå en krig, hvis udgangspunkt jo var imperialistiske modsætninger.

Kongressen i 1907 vedtog en ret vidtgående resolution, hvor det blev slået fast, at alle partier skulle anvende "de midler, som forekommer mest virkningsfulde", og at det var en pligt at forsøge at udnytte krisen til at "fremskynde afskaffelsen af det kapitalistiske klasseherredømme".⁵⁴ SPD havde imidlertid på dette tidspunkt afvist at ville tage så offensive skridt, og i stedet ville partiet satse på at oplyse, agitere og organisere.

Internationalens kongres i 1910 viste da også, at der blev lagt mest vægt på den parlamentariske aktivitet, dvs. at partierne skulle afvise bevillinger til militære formål. Tilsvarende

viste flertallet af partiernes praksis, at man prioriterede de nationale hensyn og den parlamentariske fremgang højere end Internationalens beslutninger. Ved krigsudbruddet sluttede de fleste socialdemokratier sig til de nationale borgerskabers krig ved at stemme for bevillinger til krigsførelsen. I krigsførende såvel som i neutrale lande gik partierne ind i et snævert samarbejde med de borgerlige partier om den nationale forsvarskrig henholdsvis om neutralitetsbestræbelserne. De imperialistiske modsætninger og krigen blev 2. Internationales sammenbrud.

Kautskys historiske materialisme

2. Internationales fremmeste teoretiker var Karl Kautsky (1854-1938). Da Bangs teoretiske overvejelser hyppigt indirekte relaterede sig til Kautskys udlægning af marxismen, er en kort karakteristik af denne uomgængelig for forståelsen af Bangs teoretiske standpunkter. Tre af Kautskys vigtigste værker angiver hans teoretiske bestemmelse af udviklingen, de ændringer han foretog heri, samt hans kritik af Bernsteins revisionistiske program. Det drejer sig om Erfurter-programmet fra 1892, Bernstein og det socialdemokratiske program fra 1899 og Vejen til magten fra 1909 - idet jeg dog også vil inddrage andre skrifter fra Kautskys hånd og ikke mindst sekundærlitteratur,⁵⁵ således at hele perioden op til 1. verdenskrig dækkes ind.

Kautskys socialdemokratiske løbebane startede i 1870erne efter en periode præget af stor interesse for Darwins evolutionistiske lære. I 1883 var han med til at grundlægge Die Neue Zeit, der både blev SPDs og 2. Internationales teoretiske hovedorgan.

På baggrund af en række teoretiske skrifter i slutningen af 1880erne kom Kautsky til at forfatte den almene, teoretiske del af Erfurter-programmet, hvorved han kom til at formulere SPDs opgør med Gotha-programmets kompromis med lassalleanismen. Programmets anden del, det praktisk orienterede afsnit, hvor SPDs krav til den eksisterende samfundsordning er opstillet, var

forfattet af Bernstein, som altså et halvt årti senere vendte sig skarpt mod de centrale teser i Kautskys afsnit.

Det almene afsnit er opdelt i tre underafsnit: en analyse af det kapitalistiske samfund og dets udviklingstendenser, en karakteristik af endemålet, det socialistiske samfund, og en omtale af de midler, der kan tages i anvendelse for at realisere dette. Denne disposition følger Kautsky også i sin kommentar til Erfurter-programmet fra 1892.

Analysen af det eksisterende samfund understreger det historiske fremskridt, som kapitalismen udgør i forhold til feudalismen. Denne sidste produktionsmåde var karakteriseret ved selvforsynende enheder, ved at produktionsenhederne var små, og ved at producenterne selv ejede deres produktionsmidler. Det moderne samfund er i modsætning hertil kendetegnet ved store produktionsenheder, som producerer for et marked. Der er således på den ene side tale om akkumulation af kapital og dermed af en koncentration af ejendommen af produktionsmidler; og på den anden side eksistensen af en arbejderklasse, der ikke ejer produktionsmidler og som derfor er tvunget til at sælge deres arbejdskraft på det frie marked.⁵⁶

Disse tendenser, der var forudsætninger for overgangen til kapitalismen, fortsætter med at eksistere. I indledningen til Erfurter-programmet⁵⁷ fremføres i overensstemmelse hermed teorien om den selvstændige middelstands proletarisering: monopoliseringen af produktionsmidlerne fører "med naturnødvendighed" til småproduktionens undergang og adskiller arbejderne fra produktionsmidlerne og gør dem til besiddelsesløse proletarer. Udviklingen af produktiviteten, af storfabrikker og af maskiner monopoliseres således af kapitalisterne og de store jordbesiddere. For proletarerne og den forsvindende middelstand betyder udbytningen og proletariseringen en eksistens i usikkerhed, i elendighed, i underkastelse og fornedrelse. Denne beskrivelse er med andre ord udtryk for merværditeorien og elendighedsteorien.

Også klassekampens skærpelse blev formuleret i Erfurter-programmet. I og med udbytningen og ophobningen af rigdomme til stadighed øges, skærpes modsætningen mellem udbytttere og udbyt-

tede. Modsætningen skærpes yderligere af kriserne, som samtidig leverer beviset for

"at produktivkræfterne er vokset det nuværende samfund over hovedet, at privatejendommen til produktionsmidler er blevet uforenelig med den anvendelse af dem, der svarer til deres formål, og er blevet uforenelig med deres fulde udvikling." (58)

Den kapitalistiske udvikling skærper således også modsætningen mellem den private ejendomsret til produktionsmidlerne og den stadigt mere samfundsmæssiggjorte produktion.

Kautsky er på denne baggrund af den opfattelse, at kapitalismen har opfyldt sin historiske mission: de kapitalistiske produktionsforhold har udgjort rammerne for produktivkræfternes udvikling fra det feudale til det storindustrielle stade. Kapitalismen var en historisk nødvendighed, men er nu stødt på sine grænser:

"produktivkræfterne kan i stadig mindre grad udnyttes fuldt ud, spildet bliver større og større." (59)

Koncentrationsprocessen, proletariseringen, klassekampens skærpelse og samfundets polarisering - dvs. modsætningsforholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold - er det væsentlige for Kautsky i hans beskrivelse af det kapitalistiske samfund; det er disse forhold, der betinger, at kapitalismen uundgåeligt, med naturnødvendighed, bryder sammen.

Afsnittet om "fremtidsstaten" bygger på en væsentlig forudsætning, nemlig at fremtidens samfund vokser ud af det eksisterende. Derfor - og i og med, at socialismen er videnskabeligt funderet - er det muligt i grove træk at skitsere nogle retningslinier for det kommende samfund. Men heller ikke mere end retningslinier, idet det ville være at formulere en utopi.⁶⁰

En fundamental opgave er at bringe produktionsforholdene i samklang med produktivkræfternes niveau, dvs. ejendomsforholdene må bringes i overensstemmelse med den samfundsmæssiggjorte produktion, ved at ejendomsretten til produktionsmidlerne bliver samfundsmæssig. Der må udvikles et socialistisk produktionsfællesskab, et forhold, der allerede er foregrebet med de kapitalistiske monopoler. Første etape er etableringen af pro-

duktionsfællesskabet i nationalt omfang, mens anden etape er det internationale socialistiske fællesskab og arbejdsdeling.

Med hensyn til realiseringen af første etape fremhæver Kautsky statens betydning:

"kun den moderne stat besidder det nødvendige omfang til, at der inden for dens rammer kan udvikles et socialistisk fællesskab." (61)

Kautskys vurdering af den moderne stat er imidlertid dobbelt, for grundlæggende er den ikke andet end et produkt af og værktøj for den kapitalistiske produktionsmåde.⁶²

På den ene side er staten borgerlig, og på den anden side muliggør den iboende tendens til udvidelse, at den kan udnyttes som rammen for det socialistiske fællesskab, at den er det eneste "naturlige grundlag" herfor. Men - og det er unægtelig et vigtigt men - forudsætningen herfor er, at arbejderklassen har overtaget magten. Kautsky skelner skarpt mellem staten før og staten efter arbejderklassens magtovertagelse. Det betyder, at han indtil magtovertagelsen klart afviser, at en statsliggørelse af økonomiske funktioner - og dermed en styrkelse af statsmagten - i sig selv er et skridt i retning af det socialistiske fællesskab.⁶³

I det tredje afsnit om kampen for socialisme hedder det i programmet, at den samfundsmæssige forvandling ikke blot er arbejderklassens, men hele menneskeheds frigørelse. Imidlertid må det være arbejderklassens værk, fordi alle andre klasser tager udgangspunkt i den private ejendomsret til produktionsmidlerne og dermed i bevarelsen af det eksisterende samfund.⁶⁴ Arbejderklassen er den eneste klasse, der handler ud fra den historiske nødvendigheds krav om at bringe produktionsforholdene i overensstemmelse med produktivkræfternes udvikling.

Videre hedder det, at kampen mod udbytningen nødvendigvis er en politisk kamp. De økonomiske kampe kan ikke føres, og de økonomiske, faglige organisationer kan ikke udvikles, uden politiske rettigheder. Overgangen til det socialistiske produktionsfællesskab forudsætter besiddelsen af den politiske magt. Med udgangspunkt i, at Socialdemokratiet kæmper for afskaffelsen af klasseherredømmet og af klasserne, vil partiet bekæmpe

enhver form for udbytning og undertrykkelse i det eksisterende samfund. Man vil kæmpe for reformer vel vidende, at disse ikke løser samfundets grundlæggende modsætning mellem produktivkræfter og ejendomsforhold.⁶⁵

Kampen for reformer indgår dermed som et vigtigt element i Socialdemokratiets hovedopgave:

"At forme arbejderklassens kamp til en bevidst og enhedsmæssig kamp, og at vise arbejderklassen dens naturnødvendige mål." (66)

Kampen for reformer har således to perspektiver, dels forbedringen af arbejderklassens økonomiske og politiske/demokratiske forhold og dels at skole og forene arbejderklassen til magtovertagelsen.

Det hævdes ofte,⁶⁷ at sammenhængen mellem Erfurter-programets teoretiske del og de reformkrav, der opstilles i det praktiske afsnit, hænger meget dårligt sammen. Det er rigtigt i den ene forstand, at gennemførelsen af reformkravene ikke er ensbetydende med realiseringen af socialismen. Men fundamentalt er det forkert. Efter min mening er der tale om en enhed mellem kampen for reformer og kampen for endemålet.⁶⁸ Dels fordi den strategiske målsætning vil være en tom proklamation, hvis den ikke forbindes med en udpegning af partiets konkrete og aktuelle hovedopgaver. Hvis de konkrete krav relateres til den tyske virkelighed i 1890'erne, må en demokratisering af staten og det politiske liv samt en forbedring af levevilkårene vel siges at være uomgængelig for et socialdemokratisk parti. Og dels fordi begrundelsen for reformkravene er dobbelt, dvs. hverken begrænset til en umiddelbar forbedring af arbejderklassens vilkår eller i sig selv garant for socialismens realisering.

Sammenhængen understreges imidlertid også af sammenbrudsteorien hos Kautsky. Denne teori hævder, at kapitalismen uundgåeligt, med naturnødvendighed vil bryde sammen. Modsætningsforholdet mellem ejendomsforholdene og produktivkræfterne, umuligheden af en effektiv udnyttelse af teknikken, kriserne m.v. betinger sammenbruddet i den forstand, at den økonomiske udvikling frembringer tilstande, f.eks. massearbejdsløshed, som tvinger de udbyttede til at bekæmpe privatejendomsretten til

produktionsmidlerne.⁶⁹ Sammenbrudsteorien har altså to elementer: dels den naturnødvendige økonomiske udvikling og dels den menneskelige aktivitet som reaktion herpå - eller konsekvens heraf. Men netop fordi den økonomiske udviklings uafvendelighed er mest fundamental, dvs. at den ene produktionsmåde uundgåeligt vil blive efterfulgt af den anden, sætter denne uafvendelighed reformkravene ind i en større sammenhæng. De kan bidrage til at fremskynde udviklingen, sammenbruddet. Det er efter min mening indholdet i Kautskys bemærkning om, at SPD er "et revolutionært parti, men ikke et parti, der laver revolution".⁷⁰ Socialdemokratiets opgave er dermed ikke at organisere arbejderklassen med henblik på en revolutionær magtovertagelse, men med henblik på at udnytte revolutionen i de materielle forhold - ved hjælp af reformkampene og ved hjælp af propaganda og organisering.

Kautsky og revisionismedebatten

Revisionisternes kritik medførte, at Kautsky præciserede sin opfattelse på væsentlige punkter. Først og fremmest afviser han, at Erfurter-programmet indeholder en sammenbruds- og en elendighedsteori.⁷¹ Med hensyn til elendighedsteorien siger Kautsky, at man må skelne mellem to hinanden modvirkende tendenser. Dels en iboende tendens i kapitalismen til at forøge elendigheden og dels en tendens, der virker modsat, nemlig væksten i proletarietets antal, magt, skoling og organisation. Dvs. der skelnes mellem den fysiske (absolutte) og den sociale (relative) elendighed.⁷² Den fysiske elendighed er ikke stigende, men det er derimod den sociale elendighed i form af øget udbytning, dvs. arbejderklassens andel af den producerede værdi er faldende.⁷³

Med hensyn til sammenbrudsteorien afviser Kautsky den fortolkning, Bernstein gav af Erfurter-programmet, nemlig at den økonomiske udvikling ender i en "tvangssituation", hvor menneskene ikke har anden mulighed end at indføre socialismen. Bernstein så efter Kautskys mening bort fra påpegningen af den menneskelige praksis, som er formuleret i teorien om klassekampens skærpelse. Denne skærpelse er netop det praktiske udtryk for

den voksende modsætning mellem produktivkræfter og produktionsforhold, praktisk i den forstand, at den økonomiske udvikling fremmer arbejderklassens organisation og magt. Sammenbruddet præciseres således til at være et - efter min mening uundgåeligt - højdepunkt i klassekampen.⁷⁴ I forlængelse heraf, dvs. i forhold til teorierne om kapitalkoncentrationen og klassekampens skærpelse, er teorien om de periodiske kriser af sekundær betydning. Krisernes funktion ligger i en accelerering af allerede eksisterende tendenser, af koncentrationsprocessen og af forøgelsen af arbejderklassens antal. Kautsky lokaliserer årsagen til kriserne i den anarkiske produktion og i det markeds-mæssige forhold mellem produktion og forbrug. Kriserne bestemmes således som overproduktionskriser.⁷⁵

Over for Bernsteins skildring af kapitalismens udvikling og hans påstand om den absolutte og relative vækst i antallet af middelstanden eller småborgerskabet, dvs. om formuens spredning, påpeger Kautsky kapitalkoncentrationen som den fremherskende tendens i den moderne kapitalisme. Det betyder dels, at antallet af småbedrifter rent faktisk er faldende, og dels, at arbejderklassens omfang er voksende. Den gamle middelstand af håndværkere, småhandlende m.v. tenderer til at forsvinde, omend den erstattes af en ny middelstand, funktionærer og lignende. Aktieselskabernes fremvækst er ikke ensbetydende med formuens fordeling, men viser blot, at antallet af kapitalistiske bedrifter vokser, at kapitalismen udbredes til stadig flere områder, og at de store kapitalister udøver kontrol over endnu større formuer.⁷⁶ Men aktieselskabsformen viser også, at kapitalisternes funktion i produktionen er overflødiggjort.

Kapitalkoncentrationen har som helhed tilvejebragt forudsætningerne for socialismen, den stiller den historiske opgave: at indføre socialismen. Den producerer kræfterne til løsning af opgaven, nemlig arbejderklassen, og den frembringer midlet til løsningen, nemlig den samfundsmæssige produktion, men den løser ikke i sig selv opgaven. Det kan kun arbejderklassens kampe.⁷⁷

Vejen til magten

Efter den russiske 'revolution' i 1905 blussede diskussionerne om strategi og taktik op i 2. Internationale. Kautsky opsumme-

rer i Vejen til magten sin holdning til problemet. Idet han i grundtrækkene fastholder sine tidlige teoretiske standpunkter, er han ikke helt på linie med partiledelsens demokratiserende og reformsøgende kurs. Partiledelsen lagde derfor en distance til bogen, især til Kautskys behandling af spørgsmålet om den demokratiske og fredelige vej til socialismen.⁷⁸

Kautsky understreger, at Socialdemokratiet er et revolutionært parti, der forfægter arbejderklassens interesser. Begrundelsen herfor er dobbelt: dels fordi arbejderklassens interesser ikke kan tilfredsstilles i det kapitalistiske samfund, dens befrielse kræver ophævelse af den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Og dels fordi statsmagten grundlæggende ses som et redskab for klasseherredømmet, hvorfor den sociale revolution ikke kan gennemføres, før arbejderklassen har erobret den politiske magt, dvs. har sat staten i bevægelse for egne interesser.⁷⁹ Kautsky understreger således, at arbejderklassens frigørelse er dens eget værk, og at den kommende revolution vil være proletarisk. Der trækkes dermed en klar skillelinie mellem arbejderklassen på den ene side og småborgerskabet og borger-skabet på den anden. Konkret betyder det, at Kautsky klart afviser samarbejde med borgerlige partier på regeringsplan; en regering af Socialdemokratiet og borgerlige partier er i sig selv en modsætning, der vil gå til grunde. Men for Kautsky - og det er et afgørende aspekt - er erobringen af den politiske magt ensbetydende med arbejderklassens overtagelse af statsmagten, dvs. en ændring af statens karakter og ikke en smadring af den.

Kautskys forestillinger om overgangen til socialisme har to elementer, den naturnødvendige økonomiske udvikling (teorien om indvækst i det socialistiske samfund) og det menneskelige element.

Den økonomiske udviklings nødvendighed består i kapitalkoncentrationen og centraliseringen af bedrifterne, især ved aktieselskabsformen. Den samfundsmæssige produktion og afpersonaliseringen øges dermed til stadighed. Det sidste aspekt ved den økonomiske udvikling er væksten i arbejderklassens antal og organisationer. Indvæksten i socialismen er således ensbetydende

med en skærpelse af klasse modsætningerne og med indvarslingen af en epoke med social revolution.⁸⁰

Hele denne teori bliver imidlertid en "tom leg med begreberne", hvis ikke det gøres klart,

"at drivkraften for enhver økonomisk proces er den menneskelige vilje. Ganske vist ikke en fri vilje, ikke en viljen i sig, men derimod en bestemt viljen. Det er i sidste instans viljen til at leve, som ligger til grund for al økonomi, ja som opstår allerede med eksistensen af organismer, som er begavet med egenbevægelse og erkendelsesevne. (...) Hvilke særlige former, organismens livsvilje antager i hvert enkelt tilfælde, afhænger af dens særlige livsbetingelser ..." (81)

Dette er for Kautsky den historiske materialismes udgangspunkt. Den menneskelige aktivitet fremhæves dermed i langt højere grad end i Erfurter-programmet og i kritikken af revisionisterne. Men det er en fremhævelse, der er knyttet til en genoptagelse af social-darwinismen, idet klasse modsætningerne i sidste instans reduceres til de biologiske modsætninger, der udspringer af individernes vilje til at (over)leve. Viljen til at leve er drivkraften i ændringen af livsbetingelserne, i teknikens udvikling, i kapitalkoncentrationen m.v.

"For den samfundsmæssige proces kommer endelig endnu en side af viljen til at leve i betragtning. Et individs eller et samfunds vilje til at leve kan under bestemte betingelser kun aktiveres ved at overvinde andre individers livsvilje. (...) Klasse modsætninger er viljes modsætninger. Kapitalisternes vilje til at leve forefinder betingelser, som driver dem til at bøje og udnytte arbejderens vilje. Uden denne knægtelse af viljen fandtes ingen kapitalistisk profit og uden den kunne ingen kapitalister eksistere. Men arbejderens vilje til at leve driver til gengæld disse til at gøre oprør mod kapitalisterne. Deraf klassekampen.

Således ser vi, at viljen er drivkraften for hele den økonomiske proces. (...) Den økonomiske nødvendighed betyder ikke viljeløshed. Den udspringer af levende væsners nødvendige livsvilje og det uundgåelige i, at de dertil benytter de livsbetingelser, som de forefinder. Den er bestemte viljers nødvendighed." (82)

Konsekvensen af denne holdning er, at Socialdemokratiets opgave består i at bibringe arbejderklassen teorien som den faktor, der øger dens kraftudfoldelse mest muligt, og i at organisere arbejderne i parti og fagforeninger; deres politiske hovedopgave.

ve (sammen med den kooperative bevægelse) er arbejdet for reformer, dvs. ud fra det givne lovmæssige grundlag at hæve arbejderklassens niveau og indsnævre kapitalen stadig mere for "skridt for skridt, uden noget skarpt brud" at nå det "industrielle demokrati".⁸³

Omvendt betyder det, at Kautsky helst vil undgå revolutionære kampmetoder og propaganda og dermed aktioner fra Socialdemokratiets side, der kan udæske eller provokere de herskende klasser.⁸⁴ Men han vil ikke for enhver pris undgå dem, hvilket giver hans teori et mere radikalt indhold end partiledelsens.

Dette uddybes af Kautskys statsteori, som står centralt i hans historiske materialisme. Kautsky adskiller sig klart fra Marx og Engels ved ikke at have statens eller statsmagtens ødelæggelse som mål. For ham drejer det sig om, at arbejderklassen overtager den politiske magt, dvs. erobrer statsmagten og bringer staten til at fungere i overensstemmelse med arbejderklassens interesser. Derved ændres statens karakter. Konkret indebærer det en sikring af demokratiske rettigheder som almindelig valgret, organisations- og pressefrihed m.v., samtidig med at arbejderklassen vinder flertal i parlamentet og ophører dette til regeringens herre.⁸⁵ Demokratiseringen løser ikke det sociale spørgsmål og ophæver ikke klasse modsætningerne. Den forhindrer ikke revolutionen, men den skaffer klarhed over styrkeforholdet og kan bidrage til en forskydning af magtforholdene inden for staten - og det er egentlig Kautskys definition af den politiske revolution: den store politiske magtfor skydning.⁸⁶ De demokratiske institutioner ændrer ikke udviklingens retning, men gør den mere støt og rolig, de sikrer klassekampens fredelige forløb. Arbejderklassen kan tage forskellige midler i anvendelse for at forsvare de opnåede rettigheder, også selv om de ikke er lovlige, f.eks. massestrejken. Men det er afgørende for Kautsky, at disse midler er af rent defensiv karakter, dvs. deres anvendelse forudsætter eksistensen af demokratiske rettigheder og institutioner. De ikke-lovlige midler skal ikke anvendes offensivt - f.eks. for at gennemtvinge den almindelige valgret; arbejderklassen skal så langt som muligt holde sig til lovlige midler.⁸⁷

Kautskys prioritering af det politisk-parlamentariske arbejde

viser sig yderligere i hans beskrivelse af forholdet mellem fagforeningernes og partiets opgaver. Tyngdepunktet i "den proletariske aktion" er blevet forlagt til politikken, eksempelvis i kampen for socialreformen og arbejderbeskyttelsen. Fagforeningernes rolle skal ses i dette lys, dvs. de får stadig flere politiske opgaver. Fagforeningsarbejdet er uundværligt, men

"fagforeningernes "direkte aktion" (kan) kun virke som supplement til og styrkelse af arbejderpartiernes parlamentariske aktivitet, ikke som erstatning for den."(88)

Fagforeningernes rent faglige arbejde begrænses altså mere og mere, men det er netop uundværligt, idet de politiske sejre ikke kan vindes uden hjælp fra "stærke, kampdygtige og styrkebevidste fagforeninger".⁸⁹

Baggrunden for, at Kautsky foretager denne prioritering af det politiske arbejde for demokratisering og reformer, er vel den situation, at de voksende militærudgifter tynger mere og mere på arbejderklassens skuldre og vanskeliggør kampen for bedre levevilkår. Kautsky beskriver borgerskabets holdning på samme måde som Bang: fra at være fjendtlig indstillet over for militæret til en begejstring for det, både som middel til undertrykkelse af den indre fjende, arbejderbevægelsen, og til bekæmpelse af den ydre. Kautsky ser en snæver sammenhæng mellem kolonipolitikken eller imperialismen, det økonomiske opsving og udvidelsen af verdensmarkedet. Den afgørende faktor er konkurrencen på verdensmarkedet, dvs. konkurrencen om eksport af produkter og især produktionsmidler til de oversøiske områder. Dermed opstår der både modsætninger mellem de kapitalistiske lande i Europa og mellem disse lande og de nye kapitalistisk producerende lande. Imperialismen er imidlertid ikke blot en konsekvens af kapitalismen, det er blevet "kapitalismens sidste tilflugt".⁹⁰ Europa driver med andre ord mod krig, og det eneste, der hidtil har forhindret den, er Socialdemokratiet. Over for det samlede borgerskab - samlet på tværs af interessemodsatninger - er Socialdemokratiet den eneste opposition mod imperialismen og krigen.

Som tidligere nævnt ændrede Kautsky sin opfattelse af imperialismen omkring 1912. Imperialismen har nok økonomiske årsager,

men ses ikke længere som en nødvendighed, som en sidste tilflugt.⁹¹ Yderligere bestemmer han senere imperialismen som et forsøg på at annektere agrare områder, dvs. Kautsky nedtoner sammenhængen mellem kapitaleksporten og de multi-nationale monopulers opdeling af alle territorier. Denne nyvurdering af imperialismen munder i 1915 ud i en ultraimperialismeteorier:

"Subsidieringen af den protektionistiske bevægelse i Britannien; mindskelsen af toldgrænserne i Amerika; tendensen til nedrustning; den hurtige stagnation i kapitaleksporten fra Frankrig og Tyskland i årene umiddelbart før krigen; og endelig den voksende internationale sammenfletning af de forskellige finanskapitalistiske klimer - alt dette har fået mig til at overveje om den nuværende imperialistiske politik ikke kunne blive fortrængt af en ny ultra-imperialistisk politik, som vil introducere den internationale forenede finanskapitals fælles udbytning af verdenen i stedet for den indbyrdes rivalisering mellem de nationale finanskapitaler. En sådan ny fase i kapitalismen er i alle tilfælde tænkelig. Kan den opnås? Tilstrækkelige præmisser mangler stadig for at gøre os i stand til at afgøre dette spørgsmål (...) Hvis den (krigen, mr) fører til dette, til en aftale mellem nationerne, nedrustning og en varig fred, så vil de værste af årsagerne som ledte til den voksende "fallit" for kapitalismen før krigen muligvis forsvinde. (...) ultra-imperialismen (...) kunne skabe en epoke med nye håb og forventninger indenfor kapitalismens rammer."(92)

Baggrunden for Kautskys ændrede opfattelse er den ret skarpe debat, der foregik i 2. Internationale om imperialismeteorien; teorien om ultra-imperialismen kan således ses som et forsøg på at forlige venstrefløjens og det opportunistiske flertal. Venstrefløjens kædede imperialismeteorien sammen med teorierne om det borgerlige demokrati og overgangen til socialismen, dvs. den så en sammenhæng mellem skærpelsen af de imperialistiske modsætninger, krigen og muligheden for en snarlig revolution. Imperialismen, hed det, havde aktuelt den virkning, at demokratiet blev trængt tilbage, hvilket netop pegede på nødvendigheden af, at arbejderklassen erobrede den politiske magt.⁹³ Kautsky delte ikke længere denne opfattelse, vel ikke mindst fordi den stod i grell modsætning til hans teori om de positive muligheder for at udnytte staten og om demokratiseringen og den fredelige overgang til socialismen. Udviklingen i den interna-

tionale konjunktur accentuerede med andre ord arbejderbevægelses splittelse.

De afgørende brud eller ændringer i Kautskys teoriudvikling må siges at ligge omkring 1880 og i de sidste år op til 1. verdenskrig.

Omkring 1880 bryder han delvist med darwinismen. Kautskys analogisering mellem natur og samfund i Vejen til magten er et klart social-darwinistisk træk, men om han dermed accepterede Darwins evolutionsbegreb, er tvivlsomt. Det afgørende er imidlertid, at hans - og det meste af 2. Internationales - vurdering af udviklingen i de borgerlige samfund bragte den evolutionære opfattelse i forgrunden: teorien om klassekampens skærpelse sammenholdt med fremvæksten af de borgerlige demokratier styrkede opfattelsen af, at den fredelige og legale overgang til socialismen var en realistisk mulighed; den liberale fremskridtsoptimisme var i god samklang med arbejderbevægelsens stadige fremgang, fagligt såvel som parlamentarisk; osv.

Perioden op til ca. 1910-12 er for mig at se ikke præget af markante teoretiske ændringer. Kautskys deltagelse i revisionisme- og massestrejkedebatten bidrager til en række præciseringer og nuanceringer, uden at de fundamentale holdninger ændres. Det i denne sammenhæng interessante er for det første, at de to store internationale debatter medvirker til at skabe en større forståelse for marxismens aktivistiske element, for de menneskelige handlingers betydning. Men Kautsky løser ikke spørgsmålet om sammenhængen mellem den økonomiske udviklings naturnødvendighed og den menneskelige aktivitet med udgangspunkt i den historiske materialisme. De menneskelige handlingers betydning begrundes tværtimod med en social-darwinistisk analogisering mellem natur og samfund, samtidig med at økonomismen fastholdes.

For det andet er det vigtigt, at Kautsky og flertallet i 2. Internationale i modsætning til revisionisterne fastholder endemålet. Demokratiseringen, reformerne og kampen for bedre levevilkår er ikke mål i sig selv, men led i den mere eller mindre nødvendige udvikling henimod socialismen. I den forstand er der en god overensstemmelse mellem teori og praksis, mellem den

Deltagere i den Socialistiske Internationales kongres i København, august 1910. Fra venstre ses bl.a. Angelica Balabanof, Vandervelde, Victor Adler, Vaillant, Georg Ledebour, MacDonald, Keir Hardie, Huysmans, Troelsta, Jaurés, Marott, Nina og Gustav Bang, Borgbjerg, Oscar Jørgensen og Georg Wiinblad. (ABA)

økonomistiske katastrofe- eller sammenbrudsteori og den skridt-
vise begrænsning af kapitalisternes magt, som man mente lå i
reformerne.

Den sidste periode - eller de sidste perioder - i Kautskys
teoriudvikling, der undergik markante ændringer efter Oktober-
revolutionen i 1917, er ikke interessant i denne forbindelse.
Alene hans ændrede bestemmelse af imperialismen og krigens år-
sager - som i og for sig indebærer en mere positiv vurdering af
kapitalismens udviklingsmuligheder - kunne nå at få betydning
for Bang.

Bang, Socialdemokratiet og 2. Internationale

Det danske Socialdemokrati lå som nævnt ikke helt på linie med
den fremherskende teoriforståelse i 2. Internationale før revi-
sionismedebatten. Opgøret med lassalleanismen foregik i en
langsommere takt i Danmark. Dertil kom, at der med udgangspunkt
i samarbejdet med Reformvenstre var udviklet en faglig og poli-
tisk praksis, som ikke var i overensstemmelse med 2. Internati-
onales teorier om kapitalismens uundgåelige sammenbrud og mid-
delstandens nødvendige udslettelse.

Da Bang i slutningen af 1890'erne begyndte sin teoretiske
virksomhed, var hans indgriben i det danske Socialdemokratis
teoriudvikling primært et forsøg på at korrigere begrundelsen
for partiets praksis, dvs. at rense teoridannelsen fra før-
marxistiske - lassalleanske - og reformistiske (forstået som
den generalisering af praksis, Borgbjerg eksempelvis var ekspo-
nent for) standpunkter.

I forhold til Knudsen præciserer Bang teorien på flere punk-
ter. Det gælder først og fremmest Knudsens forståelse af staten
som et "aktieselskab". Bang ser også en sammenhæng mellem den
private ejendomsret til produktionsmidlerne og kapitalisternes
dominans på den statslige politik. Men Bangs forståelse af sta-
ten bygger på en mere gennemgribende anvendelse af basis-over-
bygning modellen. Han ser således ikke staten som et neutralt
apparat, der i sig selv kan tages i anvendelse af borgerskabet
eller arbejderklassen. Tværtimod stiller han revolutioneringen

af staten - og hele overbygningen - op som en uomgængelig nødvendighed for overgangen til socialismen.

Det illustreres ganske godt af, at Bangs holdning til militarismen og den væbnede magt adskiller sig fra Knudsens. Heller ikke den militære magt ses som et apparat, der blot kan gå over til arbejderklassen og tages i anvendelse i kampen for socialismen. Bang er anti-militarist, hvilket vil sige, at han forfægter nødvendigheden af at bekæmpe militæret og på længere sigt erstatte det med en folkebevæbning. Dermed indtager Bang et standpunkt, der mere grundlæggende er i overensstemmelse med 2. Internationales.

Yderligere præciserer Bang forståelsen af de økonomiske forholdes og klassekampens udvikling under kapitalismen. Som det var almindeligt i 1890'erne, bestemmer Bang kapitalkoncentrationen som det centrale træk ved kapitalismens moderne udvikling, en udvikling, der resulterer i en skærpelse af klassekampen. Der er ikke blot tale om interesse modsætninger, men netop om skærpet klassekamp, hvilket igen peger på nødvendigheden af produktionsforholdenes og overbygningens revolutionering. Fundamentalt bliver modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold det strukturerende for Bangs beskrivelse af udviklingen.

Som helhed bliver Bang den teoretiske forgrundsfigur for tendensen til at bringe Socialdemokratiets teoretiske grundlag i overensstemmelse med den fremherskende opfattelse i 2. Internationale. I modsætning til revisionismen vil han bygge partiets teori op omkring sammenbrudsteorien, omkring teorien om den voksende relative elendighed og omkring teorien om middelstandens udslættelse under kapitalismen.

Politisk bliver Bangs placering i Socialdemokratiet dermed bestemt af udgangspunktet, at arbejderklassens frigørelse er dens eget værk. Det betyder, at en strategisk alliance med småborgerskabet er perspektivløs, netop fordi det er en hendøende klasse. Men det udelukker ikke taktiske politiske alliancer med det, dvs. med Reformvenstre/Det Radikale Venstre om begrænsede mål, om reformer.

Bangs opfattelse af reformarbejdet adskiller sig fra Knudsens og partiledelsens holdning. Bangs vurdering af reformerne er

som nævnt dobbelt, dels som bidrag til at forbedre arbejderklassens levevilkår og dels som led i overgangsprocessen. Efter min mening lægger Bang mest vægt på det første aspekt; det er her reformernes perspektiv ligger, idet deres gennemførelse forbedrer arbejderklassens muligheder for at kæmpe for socialismen. Reformerne spiller også en rolle i overgangsprocessen, idet de bidrager til revolutioneringen af overbygningen, en revolutionering, der imidlertid forudsætter en kampdygtig og bevidst arbejderklasse.

Når de forskellige linier ikke gav sig udslag i forskellige reformkrav, hænger det sammen med en fælles vurdering af den aktuelle konkrete situation. Men det kan også begrundes teoretisk.

Det forenende element i de forskellige tendensers begrundelser for at placere reformerne i centrum for partiets praksis er - trods nuanceforskelle - vurderingen af magtproblemet og staten. Revolutionen blev for størsteparten af 2. Internationale - venstrefløjen undtaget - set som en fredelig overgang baseret på reformer og demokratisering, hvis hovedsigte var indskrænkningen af den private ejendomsret til produktionsmidlerne og en tilsvarende udvidelse af statens indflydelse på produktionen. Staten kom dermed til at stå i centrum for overgangen til socialismen. I sig selv blev den ikke forstået som borgerskabets instrument til den sociale ordens opretholdelse. Staten blev snarere set som et apparat, der nok aktuelt var domineret af borgerskabet, men som ved hjælp af den almindelige valgret og en demokratisering kunne fravristes borgerskabet og blive udgangspunkt for og middel til produktionens virkelige samfundsmæssiggørelse. Denne vurdering var og forblev et fællestræk for 2. Internationales flertal og revisionisterne. Den var selvfølgelig kædet sammen med andre og forskellige elementer i de forskellige tendenser. For flertallets vedkommende med sammenbrudsteorien og de andre grundlæggende teorier, som tilsammen flyttede tyngdepunktet i partiernes praksis fra revolutionær handling til reform- og organisationsarbejdet.

For reformisterne var der ikke så udprægede teoretiske sammenkoblinger, men deres praksis og omsorg for organisationerne gav en sammenhæng mellem reformerne og en legal overgang til

socialismen og gjorde den aktuelle reformpraksis til den eneste farbare vej frem. Udvidelsen af det borgerlige demokrati som overskrift for overgangsprocessen var grundlæggende et legalistisk standpunkt. Revisionisterne teoretiserede over denne sammenhæng, hvorfor der heller ikke for deres vedkommende var problemer med at acceptere den gældende praksis, ja, de gjorde den endog til et mål i sig selv.

Kun venstrefløjten skilte sig ud, fordi de fremlagde en anden statsteori og stillede magtproblemet på en anden måde. For venstrefløjten blev de skærpede imperialistiske modsætninger, tilbageførelsen af den demokratiske proces og 1. verdenskrig ikke teoriens sammenbrud, men dens bekræftelse og videreudvikling.⁹⁴

Bang og Kautsky

Bangs og Kautskys teoretiske udvikling forløber på en lang række områder parallelt. Op til begyndelsen af 1900-tallet er der for mig at se ingen tvivl om, at Bangs vigtigste teoretiske udgangspunkt i 2. Internationale er Erfurter-programmet. Det er netop de grundlæggende elementer heri, han arbejder for skal vinde indpas i det danske Socialdemokrati. Når det i stor udstrækning lykkedes - med 1913-programmet - er det ikke blot hans skyld eller fortjeneste; uden en generel tendens i samme retning ville det næppe have været muligt for Bang at præge teoriudviklingen i den grad, det faktisk var tilfældet.

Bangs tilbagevisning af revisionismen ligger ligeledes på linie med Kautskys, og for dem begge gælder det, at det aktivistiske element i marxismen træder klarere frem fra og med kritikken af revisionismen. Men hvor Kautsky i Vejen til magten giver den menneskelige aktivitet en darwinistisk begrundelse med henvisningen til viljen til overlevelse, dér forlader Bang ikke marxismen. For Bang er der i stedet tale om, at den økonomiske udvikling med nødvendighed sætter sig igennem i basis, hvilket giver et pres på overbygningen, for at den skal bevæge sig i en bestemt retning. Rammerne for overbygningen udfyldes imidlertid ikke, den retningsbestemte udvikling fuldbyrdes ikke - præciserer Bang sit standpunkt til - medmindre Socialdemokratiet i spidsen for arbejderklassen trumfer den igennem.

Også med hensyn til statsteorien er der klare forskelle mellem Bang og Kautsky. For det første står statsteorien ikke nær så centralt hos Bang som hos Kautsky. Og for det andet formulerer Kautsky en mere radikal statsteori, idet han klarere end Bang understreger den borgerlige stats klassekarakter og dermed nødvendigheden af en magtovertagelse med efterfølgende ændring af samfundsinstitutionerne.

Endelig er der i forbindelse med vurderingen af krigen og kapitalismens muligheder efter krigen tydelige forskelle mellem Bang og Kautsky. Bang fastholder den snævre sammenhæng mellem kapitalisme, imperialisme, militarisme og verdenskrigen, hvor Kautsky efter 1910 opgiver dette standpunkt. Dermed vurderer de naturligvis også de sandsynlige muligheder efter krigen forskelligt. Kautsky hævder, at kapitalismen/imperialismen kan overvinde sine modsætninger, mens Bang kæder krigen så snævert sammen med kapitalismens sammenbrud, at i det mindste det offentlige, men sandsynligvis også Socialdemokratiet og arbejderklassen må og kan tage over. Bang fastholder med andre ord det standpunkt, som flertallet og Kautsky tidligere havde stået på.

I det hele taget er Bangs udgangspunkt Erfurter-programmet; det videreudvikles, nuanceres og konkretiseres, men han forbliver tro mod 2. Internationales 'oprindelige' marxismeforståelse. Derfor er der på trods af de skitserede uenigheder ingen tvivl om, at Bang indskrives i samme teoretiske tendens i 2. Internationale som Kautsky. Bangs teoretiske og ideologiske praksis og udviklingen af denne baserede sig på tilknytningen hertil. Det vigtigste ved vurderingen af Bang er således ikke uenighederne med Kautsky, men at han bidrager til at bringe det danske Socialdemokrati ind på den samme teoretiske bane, som Kautsky og flertallet i Internationalen fremlagde et stykke ind i 1900-tallet.

Ekskurs: faser i Socialdemokratiets udvikling?

De seneste 15-20 års studier i arbejderbevægelsens historie har naturligt nok affødt en diskussion om periodiseringen af Socialdemokratiets udvikling fra 1871 til i dag. Da denne diskus-

sion indebærer en karakteristik af partiets udvikling op til 1. verdenskrig - omend med vekslende konkretiseringsniveau - skal jeg redegøre for denne del af diskussionen. Jeg agter således ikke at fremlægge en stillingtagen til de forskellige bestemmelser af Socialdemokratiet efter 1. verdenskrig.

Problemet er primært stillet op som et spørgsmål om faser i den socialdemokratiske reformisme, hvilket omgående peger på definitionen af reformisme: de forskellige indlæg i debatten anvender hver sin definition, men oftest uden at gøre rede for den.⁹⁵ En forskel er dog tydelig: langt de fleste betragter reformismen som en politik og en ideologi, mens enkelte - især de såkaldte kapitallogikere - definerer reformismen som en bevidsthedsform afledt af kapitalforholdet.⁹⁶ Denne sidste definition vil jeg se bort fra, idet jeg finder den uinteressant, dvs. uden udsagnskraft over for reformismen.⁹⁷

Et andet problem er, at debatindlæggene er mere eller mindre abstrakte, hvilket vel skyldes den trods alt begrænsede empiriske forskning, ligesom det er en stor mundfuld at have et dybtgående konkret kendskab til partiets mere end hundredeårige historie.

Den centrale uenighed, er så vidt jeg kan se, egentlig ikke, om man kan pege på forskellige faser i den socialdemokratiske reformismes udvikling. Uenigheden går mere på, hvorvidt man bestemmer faseovergangene som mere eller mindre markante skift, eventuelt udlægger dem som brud (eksempelvis som partiledelsens forræderi over for oprindelig revolutionære positioner⁹⁸). Langt de fleste faseovergange lokaliseres tidsmæssigt efter 1. verdenskrig og falder altså uden for denne undersøgelses rammer, men der er god grund til at se nærmere på bestemmelsen af perioden op til ca. 1914.

Tidsmæssigt er det bredeste perspektiv vel lagt af Kristian Berg, Niels Ole Finnemann, Hans Jørgen Schanz og Lars Torpe i Faser i den danske reformismes udvikling.⁹⁹ Forfatterne finder tre faser: 1. den klassiske reformisme (op til 1. verdenskrig), 2. den kriseforvaltende reformisme (op til 2. verdenskrig) og 3. venstrekeynesianismen. Den klassiske reformisme byggede på, at partiet repræsenterede en opkommende arbejderklasse, som kæmpede for "sine demokratiske rettigheder, der først kan vir-

keliggøres ved en tilsidesættelse af det kapitalistiske system".¹⁰⁰ Indholdet heri bliver lidt klarere i det følgende citat:

"Det programatiske grundlag for socialdemokratierne var ved deres oprettelse i sidste del af forrige århundrede kravene om demokratiske rettigheder og retfærdig fordeling af samfundets goder (...) Den klassiske reformisme havde således ikke nogen systematisk begrundelse for den gradvise reformistiske vej ud af kapitalismen. Til gengæld stillede såvel det tyske som danske samfund arbejderbevægelsen overfor den opgave også at kæmpe for gennemførelsen af de demokratiske rettigheder (parlamentarisme, organisationsforhold mv.) som nok var proklamerede borgerlige rettigheder, men som ikke havde politisk realitet. Derved kunne det socialdemokratiske program antage revolutionær karakter, nemlig i det omfang borgerskabet ikke selv indrømmede arbejderklassen de borgerlige rettigheder, og i det omfang kapitalismen ikke selv fjernede de irrationelle sider af den liberale økonomi. Man brød således heller ikke før 1. verdenskrig med tanken om at en magtovertagelse var nødvendig."(101)

Rent bortset fra, at Socialdemokratiet gav en systematisk begrundelse for den gradvise overgang til socialisme, er det karakteristisk, at forfatterne mener, at Socialdemokratiets "anti-kapitalisme" ikke ligger i den politiske linie, men i borgerskabets svar herpå.

I den anden fase, den kriseregulerende reformisme, søgte Socialdemokratiet efter forfatternes mening at "forsone" alle befolkningsgrupper; partiet blev et folkeparti, der ikke længere opstillede nogen sammenhæng mellem reformer og socialisme og derfor ikke længere havde magtovertagelsen på programmet.

Den samme periodisering kommer - lidt mere detaljeret - til udtryk i Karin Hansen og Lars Torpe: Socialdemokratiet og krisen i 30'erne.¹⁰² Den klassiske reformisme benævnes her den "revolutionære reformisme" med samme begrundelse som i citatet ovenfor: borgerskabet gør reformismen "revolutionær". Den "revolutionære reformisme" betegnes som en strategi for konsolideringen af arbejderklassen, hvilket ifølge forfatterne må ses i sammenhæng med den nødvendige organisering af og forsvar for arbejderklassens umiddelbare interesser mod den direkte undertrykkelse i produktionen. Som sådan var den "revolutionære reformisme" "anti-kapitalistisk"¹⁰³ - hvilket skulle opløse modsætningen mellem det revolutionære og det reformistiske i be-

tegnelsen! Dog peger Hansen og Torpe på, at den fungerede i tilknytning til det borgerlige statsapparat gennem bestræbelser på en endelig frigørelse fra de feudale bånd og en videreudvikling af det borgerlige demokrati.

Hansen og Torpe diskuterer videre det danske Socialdemokratis udvikling med udgangspunkt i 2. Internationale.¹⁰⁴ Her lokaliserer de tre reformistiske strategier: 1. den "revolutionære reformisme", der på den ene side fastholder socialismens nødvendighed og mulighed, men på den anden side baserer sin overgangsstrategi på en demokratisk udnyttelse af det bestående statsapparat; 2. revisionismen; og endelig 3. den "parlamentariske reformisme", hvis konklusioner minder om revisionismens, men som ikke indeholder et opgør med marxismen.¹⁰⁵

Hvordan Hansen og Torpe entydigt kan placere det danske Socialdemokrati inden for den "revolutionære reformismes" strategi, forekommer mig uforklarligt. Dele af partiledelsen med Borgbjerg i spidsen lå jo ganske tæt op ad den "parlamentariske reformisme".¹⁰⁶ Et afgørende argument for denne placering er den efter forfatterens mening særdeles snævre overensstemmelse mellem det danske partiprogram og SPD's Erfurter-program.¹⁰⁷ Forskellen er blot, at Socialdemokratiet adskiller sig fra Erfurter-grundlaget ved dels at have en bredere definition af arbejderklassen og dels ved at fastholde den lassalleanske stats-teori.

Socialdemokratiet beskrives i denne fase som fundamentalt ateoretisk og udogmatisk (dvs. pragmatisk), men dog socialistisk. Politikken blev formet ud fra arbejderklassens umiddelbare stilling og vilkår, men blev aldrig forbundet med en samlet strategi for en socialistisk kamp. Ud over at pege på den samfundsmæssige baggrund herfor, understreger Hansen og Torpe dels, at partiet fastholdt socialismen som mål, og dels, at partiets politik ændredes i forhold til mulighederne for indflydelse på statsapparaterne.¹⁰⁸ Som helhed er partiet imidlertid i modsætning til det bestående kapitalistiske samfund.¹⁰⁹

Med hensyn til partiets selvforståelse - som der lægges stor vægt på - finder Hansen og Torpe både elementer af den marxistiske teori og af en pragmatisk reformideologi. Pointen er, at marxismen efterhånden glider ud af partiet, især fordi der ikke

var noget materielt grundlag for Bangs overførsel af Kautskys udviklingsdeterminisme til Danmark. Dels "indreflekterede" den ikke udviklingen i Danmark, og dels var der udviklet en reformpraksis, allerede mens kapitalismen var svagt udviklet. SPD stod således over for en udviklet kapitalisme uden et borgerligt demokrati, mens Socialdemokratiet i Danmark stod over for et borgerligt demokrati og en uudviklet kapitalisme.¹¹⁰

Der kan rettes flere indvendinger mod denne teori. Det empiriske grundlag for perioden med "revolutionær reformisme" er overordentligt svagt, hvilket måske skyldes, at det egentlige analyseobjekt er 1930'erne. Det betyder imidlertid, at en hel del vigtige aspekter går tabt i deres bestemmelse af fasen. Derudover er deres anvendelse af begrebet reformisme både bredt og udefineret.¹¹¹ Betegnelsen "revolutionær reformisme" er i sig selv modsætningsfyldt og betyder altså blot, at borgerskabets reaktioner på Socialdemokratiet udstyrede partiet med en revolutionær strategi. Det understreges af, at partiet både beskrives som socialistisk og ateoretisk. Men i virkeligheden hvilede den førte politik på et - uklart - teoretisk grundlag, et ikke-revolutionært grundlag, der pegede på reformer og demokratisering som det centrale i overgangen.

Hansen og Torpe lever således ikke op til deres intentioner om at begrunde reformismen historisk konkret for denne periodes vedkommende - men det må også være vanskeligt at konkretisere en betegnelse som "revolutionær reformisme". Det viser sig ikke blot i beskrivelsen af Socialdemokratiet, men også i den manglende forklaring på, hvorfor reformismen vandt indpas. Partiets muligheder for at vinde indflydelse i statsapparaterne er hverken en tilstrækkelig eller den fundamentale forklaring. Det er efter min mening en voldsom overvurdering af den proces, der finder sted i takt med partiets overgang fra oppositionsparti til regeringsdeltager og senere regeringsdanner.¹¹²

I forhold hertil er det et fremskridt, når Niels Ole Finne-mann ændrer terminologien til "proletarisk reformisme" for perioden op til 1. verdenskrig og til "folkelig reformisme" for mellemkrigstiden.¹¹³

Den her fremførte kritik skal ikke forstås som, at faseopdelingen er uden hold i virkeligheden. Opdelingen går som over-

ordnet faseopdeling igen (stort set) i Niels Finn Christiansens Reformism within Danish Social Democracy until the Nineteen Thirties, der er anderledes veldokumenteret og konsistent i sin argumentation. Christiansen anvender betegnelsen klassisk reformisme for perioden op til 1920'erne, hvilket dækker over:

"Kernen i Socialdemokratiets ideologi og praksis var, at socialismen, den sociale frigørelse, skulle baseres på det politiske demokrati og tage sit udgangspunkt i kampen for dette. En kumulativ følge af reformer skulle dels styrke arbejderklassen i dens kamp for socialismen og dels udgøre en del af selve indholdet i socialismen.⁽¹¹⁴⁾ Midlet hertil var en maksimering af den parlamentariske styrke med erobringen af det absolutte flertal i Rigsdagen som det foreløbige mål. Det er vigtigt at fastholde, at selv om strategien i denne periode var demokratisk-reformistisk, så var målet for den politiske praksis socialismen, og at dette mål fastholdtes indtil i hvert fald 1920'erne."

Socialdemokratiet havde således i stor udstrækning held til at kombinere opfattelsen af den materielle - kapitalistiske - udvikling med dets demokratisk-reformistiske strategi.¹¹⁵ Dvs. der var en snæver sammenhæng mellem reformpolitikken og det socialistiske mål.

Det, der efter Christiansens mening betinger overgangen til anden fase, er for det første de ændrede politiske betingelser i kølvandet på 1. verdenskrigs udbrud, for det andet den internationale politiske og økonomiske krise, samt for det tredje den svækkede internationalisme og den højere grad af fokusering på det nationale demokrati.¹¹⁶ Jeg skal ikke komme nærmere ind på den konkrete argumentation ud over at gengive opsummeringen af indholdet i overgangen fra første til anden fase:

"Der er næppe tvivl om, at den aktive statslige intervention i økonomien og over for organisationerne harmonerede med fundamentale, dybt rodfæstede forestillinger i Socialdemokratiet. Staten var altid blevet betragtet som omdrejningspunktet for den socialdemokratiske strategi, staten forstøt som en klasseneutral instans, der uden videre af partiet kunne sættes i bevægelse for arbejderklassens målsætning. Med opgivelsen af socialismen som målsætning blev den klasseharmoniserende politik den logiske konsekvens af denne statsopfattelse. Den socialdemokratiske reformisme var definitivt omdefinert fra at være en konsolidering af arbejderklassen i og imod det kapitalistiske samfund til at være en konsolidering af det kapitalistiske samfund, hvor arbejderklassens organisationer i stigende grad integrere-

des i statsapparatet som medspillere i kriseløsninger og som modspillere over for arbejderklassens kamp for socialismen."(117)

Christiansen hævder hermed reformismen som historisk variabel betinget af arbejderklassens konkrete placering i det borgerlige samfund og af dets relationer til de andre klasser.

På baggrund af analysen af Socialdemokratiets udvikling op til 1930erne bestemmer Christiansen reformismens karakter som en dualitet af reformer og repression. Det betyder, at reformismens styrke i den danske arbejderbevægelse bygger på, at Socialdemokratiet på den ene side har udnyttet den margin for politiske og sociale reformer, der er til stede i det borgerlige samfund, og på den anden side har forsøgt at disciplinere arbejderne til at holde sig inden for det eksisterende samfunds grundlag.¹¹⁸

Christiansens artikel rammes ikke af de kritikpunkter, jeg rejste over for Hansen og Torpe. Jeg vil imidlertid pege på et par yderligere problemer, der mere eller mindre er fælles for begge forsøg. I modsætning til Hansen og Torpe peger Christiansen på forskellige årsager til reformismens opkomst, eksempelvis, at arbejderbevægelsen opstod samtidig med den demokratiske alliance med Venstre. Efter min mening savnes der imidlertid en nøjere relateren af arbejderbevægelsens udvikling til faserne i kapitalismens udvikling (en relatering, der kan modvirke det funktionalistiske ved reform-repression dualiteten): monopolkapitalen blev i denne periode internationalt det dominerende træk ved kapitalismen, og selv om den danske kapitalisme ikke monopoliseredes i nært samme omfang, indgik den i den internationale arbejdsdeling. Yderligere fungerede den danske kapitalisme også i relation til den skærpede kamp om markeder og råstoffer, et forhold, der både har betydning på det økonomiske, det politiske og det ideologiske plan. De profiler, som især Frankrig, England, Tyskland, Belgien og USA hentede i 'den tredje verden' fik også betydning i Danmark; de var som helhed med til at tegne mulighederne for at få gennemført sociale reformer i de nævnte lande og deres omkreds, herunder Danmark.¹¹⁹

Lidt i forlængelse heraf er et af de generelle problemer, der trænger sig på, analysen af forholdet mellem arbejderbevægelsen

og det egentlige borgerskab. Socialdemokratiets alliance med småborgerskabet (Venstre og Det Radikale Venstre) har naturligt nok indtaget en central placering i analyserne. Men jo nærmere vi kommer 1. verdenskrig (og især efter), er forholdet til industriborgerskabet af afgørende betydning. Blandt andet fordi Socialdemokratiets udviklingsdeterminisme i en vis forstand også kan tage højde for industriborgerskabets interesser ved at formulere kravet om en rationel udvikling af kapitalismen.

Endelig er det vel naturligt at rejse spørgsmålet om forholdet mellem brud og kontinuitet, om ikke fasediskussionen indebærer en tendens til at overse den kontinuitet, der også er i Socialdemokratiets politik.

Hans Erik Avlund Frandsen, der primært beskæftiger sig med Socialdemokratiet efter 1945, er inde på dette problem i artiklen Den socialdemokratiske reformisme og den revolutionære venstrefløj.¹²⁰ Frandsen afviser faseopdelingen overhovedet med en kritik, der ofte skyder over målet. I stedet hævder han en kontinuitet i partiets udvikling, en kontinuitet, der er baseret på bindingen til det kapitalistiske system og dermed til classesamarbejdet. Det betyder, at ændringerne ikke er ensbetydende med afgørende skift i den politiske strategi, men derimod tilpasninger til kapitalismens forandrede skikkelse (som Socialdemokratiet selv har været med til at ændre). Den blinde plet i partiets strategi har altid været kapitalens lovmæssige akkumulationsbehov og den deraf følgende borgerlige magts nødvendige front mod arbejderklassen. Det betyder:

"For det første at disse lovmæssigheder og borgerskabets magt altid sætter grænsen for det socialdemokratiske reformarbejde. For det andet at partiet dermed får stillet nye opgaver. Sat på spidsen kan man sige, at Socialdemokratiets udvikling er "fjernstyret" i den forstand, at partiets politik ikke er offensivt vendt mod kapitalismen, men defensivt forsøger at få det bedst mulige ud af det indenfor hvert af kapitalismens forskellige udviklingstrin.

Den model for fremstillingen af Socialdemokratiets historie, jeg taler for, sigter altså mod at fremhæve de træk, der så at sige konstituerer den socialdemokratiske reformisme. Ikke for at foregøgle et billede af Socialdemokratiet som en historisk set fuldstændig uforanderlig størrelse, men for at skærpe opmærksomheden for den logik og indre sammenhæng, der er i den socialdemokratiske reformismes forskellige former og udviklingstrin og dermed for de mu-

ligheder og grænser partiet som et socialdemokratisk parti ikke kan overskride." (121)

Det er udmærket at påpege kontinuiteten omkring de grundlæggende træk i reformismen. Men for det første er de ikke så uforanderlige, som Frandsen vil gøre dem til, og for det andet er det langt fra tilstrækkeligt til en historisk analyse og forståelse af den socialdemokratiske historie: de grænser, som et socialdemokrati ikke kan - eller vil - overskride, er ikke historisk uforanderlige.

Endelig har Claus Bryld og Gerd Callesen givet - hinanden nærstående - bud på en mere detaljeret faseopdeling af perioden op til 1. verdenskrig.

Claus Bryld har i en skematisk faseopdeling for perioden 1871-1920erne opstillet fem faser:¹²²

1. fase 1871-1878: Enhed af politisk og økonomisk bevægelse; usikkerhed m.h.t. forholdet mellem mål og midler.
2. fase 1878-1886: Organisationernes konsolidering og gennembrud. Adskillelse af den økonomiske og politiske bevægelse.
3. fase 1886-1901: Som i 2. fase samt kampen for det borgerlige demokrati i alliance med Venstre.
4. fase 1901-1915: Kampen for det borgerlige demokrati fuldføres. Det fagretslige system institutionaliseres.
5. fase 1915-1920erne: Den legalistiske, men militante reformisme erstattes af "administrationisme" med stadig stærkere betoning af classesamarbejdet.

Gerd Callesen har i artiklen Det danske socialdemokrati - et marxistisk masseparti?¹²³ givet et interessant bud på Socialdemokratiets udvikling i teori og praksis op til begyndelsen af 1900-tallet. Callesen tager udgangspunkt i Lenins tredeling af perioden 1848-1905 - eller ca. 1900, som Callesen foretrækker - idet han som Lenin finder det væsentligt for vurderingen af ar-

bejderbevægelsen i en given periode, hvilken overordnet karakter perioden har; dvs. for at vurdere, hvilke revolutionære muligheder der er i en bestemt konjunktur. Lenin fandt, at der i perioden 1848-71 og efter 1905 var så tilspidsede klasse modsætninger, at der rejste sig revolutionære opgaver for arbejderklassen. Perioden 1871-1905 var derimod fredelig, der var ingen direkte revolutionære muligheder; det var her arbejderbevægelsens opgave at forberede klassen på dens opgaver i den kommende periode, dvs. udnytte parlamentarismen, opbygge en selvstændig arbejderpresse og oplysningsinstitutioner, selvstændige fagorganisationer.

Ud fra denne overordnede fasebestemmelse vil Callesen så undersøge, om "arbejderbevægelsen teoretisk, politisk og organisatorisk havde fundet de rigtige svar på tidens krav".¹²⁴ Problemformuleringen belyses så med Socialdemokratiets udgivelsespolitik, P. Knudsens og E. Wiinblads teoretiske arbejder og forholdet mellem den faglige og politiske kamp i perioden. Callesen konkluderer herpå, at marxismen var den politisk-økonomiske teori, der udvikledes i arbejderbevægelsen op til århundredeskiftet, idet Socialdemokratiet dog var præget af en vis pluralisme. Det vil sige:

"Socialdemokratiet var omkring århundredeskiftet et marxistisk masseparti med tilsluttede organisationer med socialistisk karakter. Den marxistiske teori var i flere faser blevet inkorporeret i arbejderbevægelsens politiske teori-dannelse, de to væsentligste perioder var årene 1875-1877 og 1881-1890. Samtidig indgik dog andre elementer i teorien, som medlemmerne åbenbart ikke kunne adskille fra marxismen. Afgørende var her vurderingen af parlamentarismens betydning ved overgangen til socialismen, som i det væsentlige blev forstået som resultat af en lang række reformer (...) Selvom man ikke kan tale om et brud i udviklingen er tiden omkring århundredeskiftet et skærepunkt i arbejderbevægelsen. Først efter århundredeskiftet kan man tale om en konsekvent udvikling af reformismen, først efter 1900 bliver reformismen den dominerende ideologi i arbejderbevægelsen. Den var en videreudvikling af elementer af den hidtil eksisterende teori, men under forandrede omstændigheder og derved skabtes en ny kvalitet."(125)

Efter århundredeskiftet svækkedes marxismens stilling i partiet, en proces, der allerede begyndte i 1890erne efter eksklusionen af de revolutionære i 1889. Partiets marxistiske teori

indsnævredes til en ideologi, idet der ikke var brug for en fornyelse af teorien. Socialdemokratiet fandt ikke frem til en ny taktik for magtovertagelsen efter 1900 (dvs. i den nye periode), men blev stående på det standpunkt, som havde været tilstrækkeligt indtil da, og som havde ført bevægelsen frem.¹²⁶

Bangs beskæftigelse med og popularisering af marxismen ændrede ikke dette billede, snarere tværtimod.

"Det betød et videre forfald af marxismen i Danmark, Bang kunne vel abstrakt anvende marxistiske metoder, men kunne ikke - som det tidligere havde været tilfældet - samarbejde disse med en praktisk politik. Partiets marxistiske teori indsnævredes til en ideologi, der var åbenbart ikke brug for en fornyelse af teorien (...) Gustav Bangs marxisme kunne ikke give de nødvendige svar (på tidens problemer, mr). Han var sikkert en betydelig materialistisk historiker, og han kunne popularisere centrale marxistiske begreber, men han var ingen revolutionær marxist."(127)

Socialdemokratiet gav op til ca. 1900 "adækvate svar på tidens problemer", og derefter kan man tale om en konsekvent udvikling af reformismen.

Som også Claus Bryld peger på, er et af problemerne ved Callesens artikel, at den marxisme, der udvikledes i Socialdemokratiet, var den ikke-revolutionære Marx-opfattelse fra 2. Internationale.¹²⁸ Det giver unægteligt en kraftig modifikation af Callesens bud på faseopdeling. Derimod tvivler jeg på, at Callesen - som hævdede af Bettina Dybbroe¹²⁹ - tenderer mod, at selvstændiggøre teorien og dermed lægge for lidt vægt på forholdet mellem teori og praksis. Callesens hovedpointe er jo netop, at Socialdemokratiets teori efter ca. 1900 ikke længere tager højde for den ændrede samfundsmæssige situation, for periodens overordnede karakter.

Forskellen mellem brud og skærepunkt kan nok foranledige subtile diskussioner. Men det afgørende er, at den socialdemokratiske teoriudvikling forløber kontinuerligt, mens den samfundsmæssige situation ændres efter ca. 1900, med udgangspunkt i Septemberforliget og Systemskiftet; disse er altså en slags milepæle i udviklingen. For mig at se understreger det kontinuiteten som det centrale op til 1. verdenskrig, både i lyset af det pluralistiske teorigrundlag med 2. Internationale-marxismen

som den dominerende og i lyset af, at begyndelsen af 1900-tallet var en frodig teoretisk periode omend delvist på et mere konkret plan end før århundredeskiftet - blandt andet betinget af, at Septemberforliget og Systemskiftet rejste nogle taktiske problemer med deres ændring af den politiske og faglige situation.

Dette placerer vurderingen af 2. Internationales og det danske Socialdemokratis marxismebestemmelse ret centralt. Hans-Norbert Lahme har i sin disputats Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900)¹³⁰ belyst et vigtigt aspekt heraf, nemlig agrarspørgsmålet. For Lahme var agrarprogrammet 1888 ensbetydende med et latent opgør med marxismen i Socialdemokratiet.¹³¹ Modsætningen havde for det første sit indhold i agrarprogrammets positive holdning til staten som en neutral instans, der kunne erobres og tages i anvendelse af arbejderklassen. For det andet i, at partiet på den ene side hyldede tesen om småbøndernes eliminerings og på den anden side lovede at redde og forøge småproduktionen.¹³² Lahme konkluderer, at dette var ensbetydende med, at reformismen er et dækkende begreb for Socialdemokratiets program; det var et blandingssocialistisk program, dvs. en reformistisk blanding af marxisme og lassalleanisme. Dermed bliver agrarprogrammet murbrækker for reformismen i partiet.

Efter min mening er det ikke dækkende at betegne partiets ideologi som en blandingsideologi. Det medfører en undervurdering af den tilnærmelse til den fremherskende marxismeforståelse i 2. Internationale, som partiet gennemløb i 1880'erne og delvist fremefter. Denne marxismeforståelse blev dominerende i partiet. Det står ikke i modsætning til, at agrarprogrammet var reformistisk: området var et af Internationalens svage punkter, dvs. retningslinierne herfor var kun i ringe omfang udviklet og konkretiseret. Det danske Socialdemokrati var tidligt ude i forsøget herpå, og det må - sammenholdt med alliancen med Venstre - siges at være den teoretiske baggrund for, at reformismen tydeligere slår igennem her.

Bortset fra Callesen er ingen af debatdeltagerne i tvivl om, at Socialdemokratiet var reformistisk. Der er derimod uenighed

dels om, hvad dette dækker over, og dels om den politiske betydning heraf, om partiet fungerede revolutionært eller ej.

Det er korrekt at betegne Socialdemokratiet som reformistisk, idet den dominerende teori var 2. Internationales ikke-revolutionære Marx-udlægning. Partiet var således ikke reformistisk, fordi det arbejdede for reformer, fordi det indgik alliancen med Venstre,¹³³ eller fordi det satsede på en demokratisering af det borgerlige samfund. Reformismen er derimod bestemt af, at det så overgangen til socialismen som en evolutionær proces med staten i centrum, en gradvis udvikling med sociale og demokratiske reformer. Videre er reformismen bestemt af, at 2. Internationale-marxismen bestemmer udbytningsforholdet som et økonomisk problem (med sociale følger), dvs. bestemmer den økonomiske kamp mod kapitalismen som den centrale. Det var ikke kampen for det politiske herredømme og for udbytningens afskaffelse, men derimod det faglige, politiske og sociale arbejde for at mindske udbytningens følger, der var den primære kamp for Socialdemokratiet. Det var fundamentalt for perioden op til omkring 1. verdenskrig, og det var fundamentalt for den efterfølgende periode, hvor det socialistiske endemål trådte mere og mere i baggrunden.

Endelig blev reformismens udviklingsmuligheder generelt betinget af, at det materielle grundlag for, at borgerskabet gav indrømmelser til arbejderbevægelsen blev forbedret i overgangsfasen til monopolkapitalismen.¹³⁴ Dermed får Septemberforliget og Systemskiftet en central placering i vurderingen af Socialdemokratiets udvikling. Septemberforliget indsnævrede og regulerede den faglige kamp, mens Systemskiftet åbnede for nye muligheder i det parlamentariske arbejde.¹³⁵ Partiets praksis var rettet dels mod at udvide demokratiet med kravene om at fjerne Landstinget, sænke valgretsaldern m.v. og dels mod at fremføre de krav, som arbejderne rejste over for arbejdsgiverne om bedring af arbejdsforholdet og mindskning af udbytningen, samt, i forlængelse heraf, ændre fordelingen af udbyttet via skattelovgivning m.v. Septemberforliget og Systemskiftet blev dermed milepæle i en konsolidering af reformismen i den forstand, at klassesamarbejdsliniens materielle grundlag uddybedes.

Denne overordnede bestemmelse fremhæver kontinuiteten i So-

cialdemokratiets udvikling. Men den må selvfølgelig konkretiseres i forhold til partiets svar på de problemer, den samfundsmæssige udvikling fører med sig. I den forbindelse er Gerd Callesens artikel vigtig, idet han peger på og forsøger at tage højde for de muligheder, der reelt var til stede. Septemberforliget og Systemskiftet ændrede disse muligheder, stillede nye krav til Socialdemokratiets praksis. Men de markerede hverken et brud eller et skærepunkt i partiets udvikling før 1. verdenskrig. Den politiske alliance skiftede, men kontinuiteten herskede, hvilket de ideologiske og teoretiske diskussioner var udtryk for. Først da de internationale - og i forlængelse heraf de nationale - forhold ændredes op til krigen og rejste nye krav til socialdemokratiene, og først - og især - da arbejderbevægelsen splittedes efter Oktoberrevolutionen 1917 i Rusland, først da viste brudfladerne sig for alvor i den socialdemokratiske bevægelse.

Karl Kauskys besøg på Social-Demokratens redaktion ca. 1925, altså efter Bangs død. Fra venstre: Kristian Krater, Preben Wilmann, Ove Nielsen, J.M. Josephsen, Johs. E. Petersen, A. Koch, Jean Petersen, "Kaffe-og-brød-Hansen", Kautsky, M. Hørdum, Oskar Jørgensen, Nina Bang, H.P. Steffensen. (ABA)

KONKLUSION

Gustav Bang var en af de få akademikere i almindelighed og historikere i særdeleshed, der før 1. verdenskrig tilsluttede sig socialismen som teori og Socialdemokratiet som parti. Og han var en af de få socialdemokrater, der fastholdt den historiske materialisme som det uomgængelige udgangspunkt for forståelsen af samfundsudviklingen.

Overordnet handler denne undersøgelse af Bangs forfatterskab om forholdet mellem en ideologi og en videnskab, om forholdet mellem en bestemt udlægning af den socialistiske teori og et bestemt historiebegreb. Kun hvis Bangs forskellige skrifter vurderes med dette som udgangspunkt, er det muligt at etablere den sammenhæng, der eksplicit og implicit eksisterer i hans forfatterskab.

I indledningen hævdede jeg, at Bang udviklede sig fra at være historiker og socialdemokrat til at blive socialdemokrat og historiker. Det er det samme som at hævde, at der kan peges på to faser i Bangs forfatterskab. Jeg har gennemgående påvist, at overgangen mellem de to faser især må lokaliseres til årene efter århundredeskiftet og må siges at blive afsluttet med det sidste befolkningshistoriske værk, Kirkebogsstudier, i 1906. Men det skal også understreges, at overgangen mellem de to faser er en forholdsvis langstrakt proces, ligesom Bangs historie- og socialismebegreb til stadighed udvikles, hvilket blandt andet hans vurdering af den menneskelige aktivitets betydning i historien klart viser.

Bang som historiker - og socialdemokrat

Det, der umiddelbart springer i øjnene ved Bangs historieforskning (i traditionel forstand), er for det første den meget

fremtrædende rolle, positivismen spiller, for det andet det social-darwinistiske islæt og for det tredje den historistiske bestemmelse af syntesedannelsen i den historiske erkendelse. Bang formulerede således i udpræget grad positivismens eller det kritiske gennembruds problem- og modsætningsfelt. Først i 1911 med Erslevs festskriftafhandling Historieskrivning gives en lige så markant formulering af problemet - eller problemerne - af en af traditionens historikere. Og det var ikke tilfældigt.

Forholdet skyldes for mig at se Bangs placering mellem en ideologi, socialismen, og et videnskabeligt normsæt, det positivistiske, der ikke er i overensstemmelse med hinanden. Kort sagt indløste positivismen ikke de krav til en sammenhængende forståelse af den historiske udvikling, som socialisten Bang stillede. Og omvendt formåede Bang af gode grunde ikke at konkretisere sit historiematerialistiske standpunkt i samklang med det videnskabelige normsæt, der netop var blevet dominerende i historieforskningen. Selv om han ihærdigt prøvede. Uanset om Bang var sig problemet bevidst - og det var han næppe - var hans projekt at finde en fællesnævner for den historiske materialisme og den positivistiske videnskabelighed. Medmindre man vil reducere det bang'ske teorikompleks til eklekticisme, så må det siges at være et projekt, der mislykkedes. Med begge ben solidt plantet i positivismen var hans videnskabshistoriske beskrivelse af historieforskningen en sammensathed, der afspejlede de dominerende teorier i den videnskabelige konjunktur, positivismen og historismen. Men det var netop en sammensathed, der var bestemt af hans historiematerialistiske udgangspunkt. Han accepterede den positivistiske bestemmelse af kendsgerningsetableringen (kildekritikken) og dens hævvelse af lovmæssighederne som målet for den historiske analyse. Og han afviste positivismen til fordel for historismen i forbindelse med syntesedannelsen og forståelsen af samfundet som en organisme i udvikling. Alene når det handlede om historiens drivkræfter, afviste Bang både positivismen og historismen til fordel for den historiske materialisme.

Konkret, i Bangs forskningspraksis, viser denne sammensathed sig næsten ikke. Her hersker positivismen næsten egenrådigt.

Bortset fra de ret hyppige henvisninger til samfundet som en organisme, er Bangs forskningspraksis fundamentalt positivistisk, formidlet af statistikken og social-darwinismen.

Statistikken havde to afgørende kendetegn for Bang: dels bidrager den til en betragtelig udvidelse af empirien, af kendsgerningerne, dvs. af den sikre viden. Og dels er dens genstand hverken de enkelte handlinger eller de enkelte begivenheder, men massefænomener og deres sammenspil, hvorved den er et middel til bestemmelse af de historiske love. Denne dobbeltbundethed kan ses som forklaringen på, at Bang aldrig gjorde helt op med sig selv, om statistikken er en metode eller en selvstændig samfundsvidenskab. Som kendsgerningsetablerende må den grundlæggende være en metode, mens den - hvis den alene kan udfinde de historiske lovmæssigheder - må være en samfundsvidenskab.

Bangs bestemmelse af statistikken var rendyrket positivistisk. Men den var mere end det. Statistikken var omdrejningspunktet, den var måden frem for alt, hvormed Bang forsøgte at virkeliggøre sit projekt med at bringe den historiske materialisme i overensstemmelse med de fremherskende videnskabelighedsnormer inden for historieforskningen. Fra den positivistiske formulering af statistikken indhold foretog Bang en glidende bevægelse til statistikken som en samfundsmagt i fremskridtets tjeneste. Heri lå for Bang statistikken perspektiv: den er ikke i sig selv en socialistisk videnskab, men netop fordi den frembringer viden, viden om massefænomener, viden om historiens love, står den objektivt set på arbejderklassens side. Oplysning er frigørelse, viden er magt.

Det er nok betegnende for Bang, at denne glidende bevægelse blev gennemført i forlængelse af liberalismens og positivismens dogme om, at oplysning i sig selv er fremskridt. Hos Bang ændredes indholdet imidlertid, fordi oplysning, viden om de konkrete forhold i samfundet, på længere sigt udelukkende kunne være til gavn for arbejderklassen og socialismen.

Yderligere er det betegnende, at Bang i denne fase ikke gik videre end denne implicite forbindelse mellem viden og frigørelse. Den socialdemokratiske ideologi var i praksis underordnet den positivistiske videnskabelighed, ja, den socialdemokratiske ideologi var præget af positivismen, en prægning, der var

til stede fra tiden omkring Erfurter-programmet. Positivismens strenge determinisme blev endnu strengere af statistikken, hvis mål blev påvisningen af historiens ubrudte lovmæssigheder. Den menneskelige handlings historiske betydning blev dermed marginaliseret til ligegyldighed. Og netop i denne fase formulerede Bang et deterministisk og mekanistisk udviklingsbegreb, der hævdede udviklingens uafvendelighed og i sidste ende socialismens uundgåelighed, uden at Socialdemokratiet fik tildelt epokeskabende betydning.

Statistikken var gennemgående i Bangs praksis. Bortset fra de rent teoretiske eller teoriehistoriske skrifter (som Karl Marx og Den materialistiske Historieopfattelse) samt de store kulturhistorier (Evropas Kulturhistorie og Vor Tid) indeholder langt de fleste af hans værker og artikler, herunder avisartikler, selvstændige statistiske beregninger. I den første fase blev statistikken hovedsagelig anvendt i forbindelse med studiet af den sene middelalder, mens den i den anden fase var et redskab i analyserne af de moderne samfund.

Bang var meget fascineret af middelalderen. Måske skyldes det en inspiration fra faderens kulturhistoriske arbejde. Måske - og det er nok mere væsentligt - var fascinationen betinget af, at middelalderen netop var den periode, hvor det kritiske genembrud høstede sine første og største landvindinger. Dermed var den radikale tradition især for denne periodes vedkommende i stand til at opstille konkrete forskningsopgaver. Og Bang valgte altså i første omgang i forlængelse af I.A. Fridericias arbejde, at tage fat på adelsforskningen for dermed at bidrage til opgøret med den historistiske og konservative vurdering af adelens forhold. Artiklerne fra studietiden, fra den første kandidattid og doktordisputatsen var alle bidrag hertil.

Omkring århundredeskiftet ændrede Bang imidlertid signaler. Analyserne var stadig befolkningshistoriske studier, men fokuserede ikke længere på adelen. Bangs interesse blev mere rettet mod de undertrykte og udbyttede, uden at han af den grund forlod analysen af de herskende; men Bang fuldførte ikke sit adelsforskningsprojekt. Denne forskydning kan naturligvis hænge sammen med den opståede mulighed for at bearbejde kirkebøgerne, men den skal nok også ses i lyset af, at Bang ved siden af de

befolkningshistoriske analyser havde taget emnet kapitalismens opkomst op til behandling. Kirkebøgerne var således velegnet ikke alene til at belyse underklassernes forhold, men også til at belyse det historiske udgangspunkt for det moderne proletariat.

Nok så interessant er imidlertid, at analyserne af adelen havde klare social-darwinistiske træk. I 1890erne var social-darwinismen en af fællesnævnerne mellem den radikale ideologi og 2. Internationales udlægning af den historiske materialisme. Fin de siècle-stemningens genopdagelse af irrationalismen, intuitionen og subjektivismen havde sit modstykke i radikalismens og socialdemokratismens inddragelse af social-darwinismen. Den modvirkede rationalismen, og den modvirkede marxismen. Egentlig var det mærkeligt især for socialdemokratiernes vedkommende. For 1890erne var en periode med politisk og organisatorisk fremgang; men ideologien var altså ikke tilstrækkelig stærk og sammentømret til at kunne modstå en ideologisk position som social-darwinismen.

For Bangs vedkommende var angrebet ikke så voldsomt som hos nogle af de radikale og som hos andre socialdemokrater. Sammenlignet med f.eks. Fridericia var Bangs social-darwinisme ikke helt så håndfast, fordi Bang forbandt den med udviklingsdeterminismen. Men under alle omstændigheder er det karakteristisk, at social-darwinistiske forklaringer er vanskeligt forenelige med, eller endda i modsætning til, hvad Bang selv kaldte økonomiske og politiske forklaringer. Social-darwinismen og den historiske materialisme er uforenelige, og Bang forlod social-darwinismen i takt med, at han forlod adelsforskningen. Uden et bevidst opgør hermed og uden at føle sig foranlediget til en dybtgående og konkret historisk materialistisk vurdering af adelens udvikling. Bangs afsked med social-darwinismen var imidlertid ikke et farvel til positivismen: social-darwinismen gik noget af mode omkring århundredeskiftet, og Bangs begyndende beskæftigelse med kapitalismen og med arbejderklassens konkrete forhold levnedde ikke plads til social-darwinistiske forklaringer, idet Marx og Engels her både havde fremlagt teoretiske og konkrete analyser. Bang nærmede sig med andre ord støt og roligt 2. Internationales udlægning af den historiske mate-

rialisme, hvor økonomien var den sidste, mest fundamentale forklaringsfaktor. Og dermed bevægede Bang sig langsomt væk fra positivismen. Ikke på den måde, at han gjorde op med dens videnskabelighedsnormer - de prægede hele forfatterskabet - men derimod ved at udpege en historiens drivkraft, ved i historiske situationer at fastholde økonomien eller produktivkræfternes udvikling og fremskridt som forklaringsfaktoren frem for alt. Det er her bruddet, det delvise brud, med positivismen og radikalismen ligger. Og det er her baggrunden ligger for den ret skarpe kritik af den borgerlige historieforskning, som Bang fremførte i 1915. Det var her forskellen mellem de radikale historikere og den socialdemokratiske historiker Bang manifesterede sig.

At Bangs projekt med at forene de positivistiske videnskabelighedsnormer og den historiske materialisme mislykkedes, underbygges på en måde af, at han bortset fra undervisningsassistentstillingen 1901-02 aldrig opnåede et stipendium eller en stilling på universitetet. Rent bortset fra at konkurrencen var hård, så var Bangs befolkningshistoriske analyser i almindelighed og adelsforskningen i særdeleshed ikke præget af tilbøjeligheder i retning af historisk materialistiske forklaringer. For de radikale historikere var det alt rigeligt, at han var socialdemokrat og f.eks. kunne finde på at skrive Kapitalismens Gennembrud. Han havde brudt sin stands 'naturlige' tilhørsforhold i den borgerlige lejr. Det var ikke det politiske og sociale engagement og sympatien med de undertrykte, der var anstødsstenen. For det gjaldt i og for sig de radikale historikere selv. Men de radikale ønskede de underste klassers frigørelse under deres egen, de intellektuelles ledelse. Bangs underlæggen sig arbejderklassen, formaliseret med medlemskabet af Socialdemokratiet, trak skillelinien; han så arbejderklassen og ikke intelligentsiaen som den progressive kraft i samfundet. Også dette forhold må have bidraget til, at Bang opgav - eller blev tvunget til at opgive - en karriere som historiker og i stedet satte historien og samfundsanalysen direkte i Socialdemokratiets tjeneste.

Når man ser tilbage på Bangs forfatterskab, er det ikke så meget af hans traditionelle historieskrivning, der har gjort

sig fortjent til at blive husket - bortset fra Kirkebogsstudier, Kapitalismens Gennembrud og kulturhistorierne. Denne del af forfatterskabet virker for ufærdigt til en fremtrædende plads i historiografien. Bangs indsats i historieforskningen bestod primært i, at han bidrog til at oparbejde og udvikle et nyt felt, nemlig den statistiske metode. Som en af de første opdyrkede han konsekvent og ihærdigt statistikken i det kritiske gennembruds ånd. Med Bangs fravær i den historiografiske forskning har man dermed overset ikke alene hans indsats på statistikens område, men også det interessante forhold, der opstod i forbindelse med, at Bang både var historiker og socialdemokrat.

Som nævnt er det de færreste steder i Bangs historiske produktion, hvor det fremgår, at han var socialdemokrat. Først og fremmest er det på udpegningen af forklaringsfaktorer, hans tilhørsforhold trådte frem. Dette forhold bevirkede en vis afstand til de radikale - og omvendt. En afstand, der blev større og større. De to parter bevægede sig i hver sin retning i 1890-erne, hvor Bang nærmede sig den historiske materialisme, mens de radikale blev påvirket af nyidealismens fremkomst. Og jo mere Bang fik arbejdet sig ind i den materialistiske historieopfattelse, jo mere kom udviklingsbegrebet til at stå i centrum, både i hans teoretiske opfattelse og i hans praksis. Dermed påbegyndte Bang - på det teoretiske plan - den anden fase af sin produktion: arbejdet med den historiske materialisme, populariseringen heraf og ikke mindst konkretiseringen heraf som den primært fandt sted i mandagsartiklerne.

Bang som socialdemokrat - og historiker

Da Bang i sit foredrag i "De unges Valgret" i 1899 gjorde rede for, hvorfor han var blevet socialdemokrat, var det ikke så meget den historiske udvikling som helhed, han lagde vægt på. Derimod gjorde han forholdsvis indgående rede for udviklingstendensen under kapitalismen. Kapitalismeanalysen stod klart i centrum, idet udviklingsbegrebet dog blev antydet som udgangs-

punkt. Allerede på dette tidspunkt var udviklingsbegrebet præget af en håndfast fremskridtstro, der var baseret på historiens lovmæssige udvikling. Kapitalismen udviklede sig lovmæssigt, og overgangen til socialismen var uomgængelig uanset Socialdemokratiets - eller andre partiers - indgriben. Hvor positivismen var på tilbagetog på spørgsmålet om udviklingslove og fremskridtstro, dér lagde Bang stadig større vægt på lovene, fremskridtet og udpegningen af de samfundsmæssige drivkræfter. For positiverne, de radikale historikere, betød det en klarere adskillelse af videnskaben og det politisk-socialt engagement, mens det modsatte var tilfældet hos Bang. Men det blev aldrig en fuldstændig syntese for Bang: den historiske materialisme blev forstået som en videnskabelig metode på lige fod med andre videnskabelige metoder, idet den dog var de andre overlegen i forklaringskraft. Den historiske materialisme var så at sige adskilt fra den socialistiske praksis, det vil sige den historiske materialisme havde til opgave at fortolke den samfundsmæssige udvikling, mens den socialistiske praksis havde til opgave at forandre udviklingen inden for de rammer, der er sat af lovmæssighederne. For Bang var spørgsmålet om teoriens mulighed for at gribe ind i udviklingen ikke et spørgsmål af synderlig interesse. Teorien, den historiske materialisme, skulle blotlægge historiens lovmæssigheder, dvs. den objektive og nødvendige udviklingsretning. Den socialdemokratiske bevægelses opgave var i forlængelse heraf at påvirke udviklingen, dvs. at gennemføre reformer for at retlede udviklingen, alt imens socialismens komme (som følge af de objektive love) afventes. En beskrivelse, der må nuanceres med den følgende karakteristik af Bangs udviklings- og socialismebegreb.

Bangs forståelse af den samfundsmæssige udvikling har jeg opdelt i den teoretiske bestemmelse af forholdet mellem et samfunds forskellige niveauer (basis-overbygning) som det første og karakteristikken af historiens forløb som det andet.

Basis-overbygningsforholdet var for Bang bestemt af økonomien, mere eller mindre direkte, mere eller mindre i sidste instans. I Bangs første stillingtagen til problemet så han overbygningsfænomenerne som direkte afspejlinger af de økonomiske

eller materielle forhold. Senere opblødtes dette, idet Bang begyndte at operere med formidlende led mellem basis og overbygning. Som jeg har påpeget, indebar det imidlertid ikke, at Bang begyndte at tage termen vekselvirkning alvorligt. Den materielle produktion og den økonomiske udvikling blev fortsat set som den instans, der sætter rammerne for overbygningsfænomenerne; deres relative selvstændighed bestod alene i, at spejlingen forløber gennem flere led, ikke i, at de kan virke tilbage på basis.

Denne bestemmelse af basis-overbygningsforholdet kan bedst betegnes som økonomistisk, og det var en bestemmelse, Bang delte med flertallet i 2. Internationale, og hvis fremmeste fortalere var Karl Kautsky.

Økonomismen hang snævert sammen med det deterministiske udviklingsbegreb. Udviklingens endemål, socialismen, var givet på forhånd. Den ville uvægerligt sætte sig igennem som en konsekvens af objektive økonomiske udviklingslove. Tilsvarende ved tidligere historiske epoker: udviklingen sætter sig igennem med naturnødvendighed, produktivkræfternes udvikling er uafvendelig og kræver til stadighed en tilpasning af produktionsforholdene. Økonomismen og determinismen var således uadskillelige tvillinger, hvis mest markante formulering var den sociale katastrofeteori eller mere præcist sammenbrudsteorien. Dens indhold var overordnet set, at kapitalismen i henhold til de objektive love ville bryde sammen og afløses af socialismen. Men vel at mærke ikke et sammenbrud forstået som et brud i det historiske forløb, som en revolution. Bang trak ikke nogen skillelinie mellem evolution og revolution. En revolution var intet andet end hastig evolution, betinget af de økonomiske udviklingsloves uomgængelige sætten sig igennem. Denne teori giver implicit et svar på, hvilken betydning den socialdemokratiske arbejderbevægelse spiller i udviklingen. Det står klart, at den pegede på reformer som det centrale i bevægelsens praksis, ligesom det står klart, at den ikke involverede erobringen af magten som en fundamental opgave, der skulle løses som forudsætning for overgangen til socialismen. Men dette er utilstrækkeligt. Et andet væsentligt aspekt ved 2. Internationales og Bangs selvforståelse var nemlig den holdning, at gennemførelsen af reformer i sig

selv bidrog til at fremskynde socialismen, idet de objektivt set var medvirkende til at bringe produktionsforholdene og overbygningen i overensstemmelse med produktivkræfternes udviklingsniveau. Det er efter min mening et lige så vigtigt aspekt ved Bangs og kautskyanismens sammenvævede definition af evolution og revolution. Og det underbygges for Bangs vedkommende af den måde, hvorpå han konkret lokaliserede de revolutionære processer i udviklingen. Revolutioner foregår i overbygningen, når de undertrykte klasser er blevet så stærke - hvilket sker med naturnødvendighed - at de kan bringe dem i overensstemmelse med produktivkræfterne. Men heller ikke her er revolutionen nødvendigvis et brud, men - sandsynligvis - en langvarig proces med reformer.

Revisionismedebatten medvirkede til at opløse den strenge determinisme. Bernstein angreb sammenbrudsteorien som den fremstod i Erfurter-programmet. Bangs stillingtagen til Bernsteins kritik fastholdt imidlertid sammenbrudsteorien som det centrale teorielement i marxismen. Men samtidig medførte kritikken også en større opmærksomhed på den menneskelige handling og dermed på arbejderbevægelsens muligheder for at gribe ind i udviklingen. Men der var grænser for, hvor langt Bang ville gå - eller gik - i nuanceringen af sammenbrudsteorien. Først og fremmest opgav Bang ikke determinismen, han fastholdt udviklingens uafvendelighed og nødvendighed. I Den materialistiske Historieopfattelse (1915) gav Bang udtryk for, at udviklingens nødvendighed kun sejrer, hvis menneskene - den socialdemokratiske arbejderbevægelse - aktivt griber ind. Bang havde dog åbenlyst problemer med at få nødvendigheden og aktionen til at hænge sammen. Han prøvede mere og mere at tildele den politiske handling en central rolle, men omvendt ville han åbenbart ikke slippe grundpåstanden om udviklingens objektive nødvendighed, uundgåelighed. Problemerne viste sig yderligere ved, at han ikke diskuterede muligheden af, at en reaktionær bevægelse kunne vende udviklingen, kunne 'skrue tiden tilbage'. For Bang må det have stået som en umulighed, og det er vel dybest set baggrunden for hans optimisme for tiden efter krigen. Og det netop i en situation, hvor de internationale modsætninger var skærpet som sjældent før, hvor krigen for nylig var brudt ud. På trods af nuan-

ceringen forblev Bangs udviklingsbegreb stort set endimensionalt i den forstand, han aldrig formulerede en dialektisk teori om udviklingen. Bang fastholdt således Erfurter-programmet som det teoretiske fundament eller overordnede udgangspunkt; det blev bearbejdet, nuanceret og delvist tilpasset danske forhold, men aldrig opgivet.

Det centrale i sammenbrudsteorien, som Bang ville holde fast i, var, at det kapitalistiske samfund nødvendigvis måtte blive polariseret i to klasser. Den fortløbende koncentrationsproces ville i første omgang give den store kapitals repræsentanter stadig mere magt, men dernæst ville arbejdernes klassebevidsthed blive vækket af den stigende uretfærdighed og efterhånden gøre det muligt at bringe ejendomsforholdene i overensstemmelse med produktivkræfternes udviklingsniveau, med den samfundsmæssiggjorte produktion.

Bang afviste dermed også, at der lå en vis realitet i kapitalismen bag Bernsteins forsøg på at differentiere udviklingsteorien og klasseanalysen. Han fastholdt polariseringen som en uomgængelig nødvendighed, som et forhold, der ikke kunne korrigeres af den kapitalistiske udvikling. Og at arbejderklassen på trods heraf ikke sank ned i stadig dybere elendighed, så han nærmest som bevis for sammenbrudsteoriens gyldighed: klassebevidstheden var vakt af den øgede udbytning og arbejderbevægelsens organisationer var styrket i en grad, at de kunne forbedre arbejdernes materielle forhold. Udviklingen forløb, som den skulle ifølge de objektive lovmæssigheder.

Bang anvendte som vist ikke blot sammenbrudsteorien på kapitalismen. Marx havde karakteriseret historien forløb som helhed med udviklingen af modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Og idet Bang overtog denne karakteristik samtidig med, at han indlæste sammenbrudsteorien i den, fandt den også anvendelse i hans analyser af oldtiden og middelalderen. I disse perioder forløber et givet samfunds udvikling overordnet på samme måde: fra en ligevægtstilstand til en periode med klassekampe, der udspringer af, at produktionsforholdene ikke længere er i samklang med produktivkræfternes udviklingsniveau. En revolutionær periode indtræder, og ligevægten genetableres på et andet niveau, dvs. med en ny måde at fremstille livsfor-

nødenheder på. Indtil den kapitalistiske produktionsmåde, hvis udgangspunkt ifølge Bang ikke var en ligevægtstilstand. At det forholder sig sådan, skyldes sandsynligvis, at Bangs forståelse af udbytningsrelationerne under kapitalismen var langt mere udviklet end for de andre epoker. Heri ligger nok også, at Bang betragtede udbytning som udbytning slet og ret, dvs. han periodiserede ikke historien efter forskellige udbytningsformer, men netop efter forskellige måder at producere livsforbrødenhederne på.

Fokuseringen på produktivkræfterne som historiens basale drivkraft kombineret med, at revolutioner er forbeholdt overbygningen, gav et evolutionistisk udviklingsbegreb. Overgangen mellem de forskellige produktionsmåder blev set som gradvise processer. Bang lokaliserede således hverken brud i udbytningsformernes udvikling eller i udviklingen af den måde livsforbrødenhederne produceres på.

Yderligere betød udviklingsdeterminismen og sammenbrudsteorien, at Bang ikke kan siges at have frembragt konkrete konjunkturanalyser. Netop fordi samfundets polarisering var uundgåelig, dvs. at klasse- og magtforholdene udviklede sig på en bestemt måde, måtte Bang nødvendigvis på forhånd være afskåret fra at vurdere f.eks. ændrede parlamentariske forhold (som f.eks. Systemskiftet) i relation til den samlede konkrete konjunktur. Konjunkturanalyser, analyser af den aktuelle, konkrete konjunktur, var ikke Bangs sag; han henholdt sig til, hvad han fandt var den objektive udviklingstendens. Bangs konkrete analyser - og dem frembragte han unægtelig temmelig mange af, især i mandagsartiklerne - var i stedet analyser af forskellige sider ved arbejderklassens levevilkår, arbejdsforhold, m.v. under kapitalismen. Og det udviklingsforløb, forholdene havde gennemløbet.

Det var hans ene og måske allervigtigste indsats for Socialdemokratiet, at han anvendte sine historiske og statistiske evner til at skabe et empirisk grundlag for partiets reformpolitik, samtidig med at de virkede offensivt agitatorisk for politikken.

Bangs anden vigtige indsats var populariseringen af den socialistiske teori. Hans socialismebegreb må forstås som en speci-

fik del af udviklingsteorien, dvs. den del, der omhandler overgangen til socialismen og det socialistiske samfund.

Socialismen var for Bang en samfundsformation, der med ubrydelig nødvendighed ville efterfølge kapitalismen, når produktivkræfterne var tilstrækkeligt udviklet. Samtidig medførte samfundets polarisering og den skærpede udbytning under kapitalismen, at den socialistiske tanke opstod og udvikledes uvilkårligt, idet den dog også krævede Socialdemokratiets agitation og organisering for at blive retledt i overensstemmelse med udviklingen. Denne kombination af jernhård nødvendighed og Socialdemokratiets indgriben var grundlaget for Bangs klare afvisning af elendighedsteorien. Det var netop ikke den absolutte elendighed, men kapitalismens udvikling (den relative elendighed) og Socialdemokratiets kamp for reformer, der skabte klassebevidstheden.

De politiske konsekvenser af denne holdning var, at Bang bestemte Socialdemokratiets opgaver til at være arbejdet for reformer i overensstemmelse med den objektive udvikling og med henblik på en gradvis erobring og omformning af staten og statsapparaterne. Formålet med reformerne var dobbelt. Dels skulle de bidrage til at forbedre arbejdernes (og andres) samlede levevilkår, og dels skulle de bidrage til at udvikle en planlagt produktion baseret på samfundseje til produktionsmidlerne svarende til den samfundsmæssiggjorte produktion.

De sociale reformer havde det klare sigte både for Bang og Socialdemokratiet, at udbytningens konsekvenser skulle mindskes, både når det gjaldt arbejdsforholdet, og når det gjaldt boligforhold, arbejdsløshed, alderdom m.v. De demokratiske reformer skulle dernæst tjene som middel til en gradvis demokratisering af samfundet på alle planer (dvs. også i produktionen) som middel til socialismens gennemførelse i overbygningen. For Bang og i øvrigt hele det danske Socialdemokrati hang dette imidlertid ikke sammen med en særlig præcis teori om den eksisterende borgerlige stat. Hvilket igen var ensbetydende med, at spørgsmålet om erobringen af den politiske magt ikke blev stillet på anden måde end i form af, at den almindelige valgret skulle udnyttes til at give partiet det parlamentariske flertal.

Reformpolitikken involverede også allianceproblemet i forhold til middelstanden. Det er nok det spørgsmål, hvor Bang klarest adskiller sig fra Socialdemokratiets flertal. Bangs udgangspunkt var for det første samfundets polarisering i to klasser, hvilket indebærer middelstandens forsvinden, og for det andet, at Socialdemokratiet var det eneste parti, der ville ophæve den private ejendomsret til produktionsmidlerne. Ved at tage dette udgangspunkt alvorligt, måtte Bang stille sig afvisende over for mere varige alliancer med de radikale.

Kombinationen af udviklingens nødvendighed og Socialdemokratiets indgriben havde yderligere konsekvenser for vurderingen af den socialistiske bevægelses historie. Alle bevægelser før 2. Internationale blev vurderet positivt, men samtidig også som umodne, dvs. objektivt set ikke i overensstemmelse med udviklingslovene. Først 2. Internationale handlede entydigt på grundlag heraf, og alt i alt er det vel naturligt, at Bang vurderede socialdemokratiernes udvikling som et ubrudt fremskridt.

Bangs indsats i den anden fase var dels at popularisere den historiske materialisme som den i grundtræk var blevet formuleret i 2. Internationales første fase omkring Erfurter-programmet. Og dels var det at fremlægge konkrete - statistiske - analyser af forskellige sider af det borgerlige samfund, især arbejderklassens materielle forhold. Det var en indsats, der bestod i at sætte historievidenskaben og egentlig også de positivistiske videnskabelighedsnormer i Socialdemokratiets tjeneste. Det var et teoretisk, videnskabeligt projekt, der skulle afdække de samfundsmæssige love og empirisk blotlægge konsekvenserne af disse love; statistikken blev anvendt agitatorisk, dvs. som en samfundsvidenskabelig metode underlagt ideologien.

Grundholdningen hos Bang var, at den historiske materialisme var en generel samfundsvidenskab, en slags historisk sociologi, fremmed for al filosofi. Den dialektiske materialisme blev ikke taget i anvendelse, men afvist som filosofi uden interesse for videnskaben.

Når Bang (og 2. Internationale) afviste at diskutere filosofien, var det med argumenter, der reducerede den, filosofien, til den idealistiske traditions gængse spørgsmål om menneskenes

frie vilje. Og det var en reduktion, der blev begrundet med individernes underordnede rolle i historien. Yderligere blev den filosofiske materialisme reduceret til et forsøg på at etablere almene love for bevidsthedsdannelsen. Filosofien forstået som den dialektiske materialisme diskuterede Bang altså ikke. Det var ikke alene en afvisning af at tage stilling til den diskussion, især Engels lagde vægt på, nemlig at udarbejde en videnskabeligt begrundet verdensopfattelse, dvs. etablere en sammenhæng mellem videnskaben (den historiske materialisme), filosofien (den dialektiske materialisme) og den socialistiske politiske ideologi, hvor filosofien var skæringspunktet mellem videnskaben og ideologien.¹ Det var også en afvisning af en teoretisk stillingtagen til forholdet mellem den menneskelige adfærd, den politiske aktion og de materielle forhold. Bang afviste kort sagt at formulere et dialektikbegreb, som på det teoretiske plan gav nogle retningslinier for forståelsen af sammenhængen mellem de samfundsmæssige forhold og den samfundsmæssige adfærd. Dvs. et begreb, der på den ene side fastslog, at de samfundsmæssige forhold er et produkt af menneskenes adfærd, men at de på den anden side også er en objektiv realitet, som adfærden er betinget af og må forholde sig til.

Det lykkedes derfor ikke Bang at fremlægge en udfoldet forståelse af socialdemokratiernes historiske mission. Som helhed blev dialektikken erstattet af en økonomistisk forståelse af forholdet mellem samfundets forskellige niveauer (basis-overbygning) og af et deterministisk udviklingsbegreb. Holdningen blev modificeret betragteligt i løbet af forfatterskabet, sandsynligvis som en konsekvens af revisionismestriden og massestrejkedebatten i 2. Internationale. Men det er karakteristisk, at modifikationen ikke blev fulgt op af forsøg på at formulere en dialektisk forståelse af samfundsudviklingen. Økonomismen og determinismen blev grundlæggende fastholdt.²

Bang og Socialdemokratiet

Som helhed indskrev Bang sig således i den teoretiske tendens i socialismens historie, som 2. Internationale var eksponent for.

Erfurter-programmet var Bangs teoretiske udgangspunkt, og han forsøgte herudfra at rense Socialdemokratiets program for lassalleanske og reformistiske elementer, ligesom han forsøgte at påvirke Socialdemokratiets stilling til principielle og taktiske spørgsmål i forhold hertil. Hvor Bangs indflydelse på taktiske spørgsmål nok var til at overse, hvad f.eks. holdningen til de radikale og til kooperationen viser, er hans prægning af den programmatisk udvikling - kulminerende med 1913-programmet - ikke til at komme udenom. Men hans teoretisk begrundede skatopolitiske holdning skal nok ikke forklejnes; det var et emne, hvor Bang fik konkretiseret sin grundopfattelse med nogle klare retningslinier, for hvordan Socialdemokratiet ad reformens vej kunne bidrage til en indkomstmæssig omfordeling og udjævning.

Politisk blev Bangs placering egentlig også bestemt af hans udgangspunkt i Erfurter-grundlaget. Han tog opfattelsen af, at arbejderklassens frigørelse måtte være dens eget værk, alvorligt og bogstaveligt i dobbelt forstand. For det første var den (sammen med tesen om den skærpede klassekamp og småborgerskabets forsvinden) bestemmende for hans holdning til allianceproblematikken. Og for det andet var den ensbetydende med, at han som akademiker i det mindste udadtil (eksempelvis ved agrarpolitikken) loyalt måtte følge den ledelse, der var udgået fra og valgt af arbejderne midte. Han opfattede ikke sin akademiske uddannelse som ensbetydende med, at han skulle stå i spidsen for frigørelsen. Derimod tildelte den akademiske position ham en bestemt placering i partiets arbejdsdeling, nemlig som teoretiker og især som teoretisk agitator og popularisator og som leverandør af analyser af samfundsforholdene.

Bangs indsats som socialdemokratisk teoretiker er blevet vurderet ret forskelligt. Hansen, Torpe og Transbøll med flere finder, at Bang blot overførte Kautskys udviklingsdeterminisme til Danmark, Callesen betegner ham som en betydelig marxistisk historiker, Østergaard karakteriserer ham som Socialdemokratiets eneste originale tænker, mens Finnemann finder, at han nytolkede og omformulerede reformismens teoretiske hovedelementer³ - for blot at nævne fire forskellige vurderinger.

Den første vurdering er lige så forkert, som den er udbredt. På trods af, at Erfurter-programmet var Bangs udgangspunkt, og

på trods af, at både Bang og Kautsky modificerede deres deterministiske holdning, ligesom der var fælles grundholdninger på en række andre punkter, på trods heraf var Bang ikke Kautskys efterplaprer i Danmark. Nok befandt de sig inden for samme teoretiske tendens, men de fremlagde som vist også forskellige holdninger på vigtige spørgsmål. Vigtigst var nok statsteorien og demokratiopfattelsen, men også i forbindelse med de historiske analyser af førkapitalismen fremstod der forskelle. Dernæst forlod Bang social-darwinismen, mens Kautsky vendte tilbage til den i Vejen til magten fra 1909. Og endelig genfindes Kautskys ultraimperialismeteorier ikke hos Bang, hvilket naturligvis gav helt forskellige vurderinger af kapitalismens udviklingsmuligheder.

Callesens ovennævnte karakteristik af Bang uddybes med, at han ikke var en revolutionær marxist, underforstået, at det var P. Knudsen og vel flere af lederne fra før århundredeskiftet. Karakteristikken er således et led i Callesens argumentation for, at Socialdemokratiet skiftede karakter omkring 1900. Det er imidlertid ikke særlig gennemskueligt, hvad der adskiller Knudsen og Bang. Medmindre Callesen ikke anerkender Bangs opgaver i partiet som en slags politisk praksis. Da er det klart, at der ikke var sammenhæng mellem teori og praksis hos Bang, mens det var tilfældet hos f.eks. Knudsen.

Østergaards holdning er egentlig lige så uklar: hvad er en original tænkning i denne sammenhæng? Hvis det er en teoretiker i Danmark, som ikke blot følger Kautsky i tykt og tyndt, men som kan arbejde selvstændigt, ja, så er det vel en dækkende betegnelse. Hvis originaliteten består i, at Bang foretog en teoretisk videreudvikling af den historiske materialisme, er den ikke nær så dækkende. For Bang var del af en national og international bevægelse, og internationalt anskuet foretog han ingen markante nyskabelser eller nyformuleringer - selv om det aktivistiske element efterhånden vandt større indpas hos Bang, end det var tilfældet i det meste af 2. Internationale. Nationalt set var hans originalitet nok større, både i forhold til forgængere og samtidige teoretiske bidrag. Og det gælder både med hensyn til den teoretiske udviklingsgrad, til evnen til at popularisere teorien og til at bruge den som udgangspunkt og ret-

ningsgivende for konkrete analyser. Hvis det overhovedet er interessant at stille spørgsmålet om Bangs originalitet, kræver det et nuanceret, et mange-facetteret svar.

Mere korrekt og mere interessant er Finnemanns konklusion, at Bang nyformulerede reformismen, idet han fremlagde en tolkning af proletariserings-, elendigørelses- og polariseringsteorien. Dvs. han indarbejdede "den industrielle kapitalismes rationelle arbejdsorganisation" i teorien.⁴ Det sidste er imidlertid en konklusion, der overspiller Bangs positive vurdering af industrikapitalismens rationalitet og nedtoner hans kritik af arbejds- og levevilkårene. Dermed tenderer Finnemann til at gøre Bang for fremadrettet i forhold til partiets senere udvikling. Hans teoretiske nyformulering må efter min mening i stedet ses som højde- og slutpunktet i fasen op til arbejderbevægelsens splittelse.

En vurdering af det bang'ske teorikompleks i forhold til Socialdemokratiets udvikling, må naturligvis koncentrere opmærksomheden på perioden fra slutningen af 1880'erne frem til krigen. En periode med en næsten ubrudt fremgang for partiet. Efter den økonomiske (faglige) og den politiske bevægelse var blevet adskilt i 1878, fik bevægelsen sit gennembrud i 1880'erne og konsolideres i 1890'erne. Kampen for parlamentarisme og senere for en yderligere udvidelse af det borgerlige demokrati havde fremgang. På den baggrund er det vel ikke underligt, at Bang kunne fastholde sin fremskridtstro og endda styrke den historisk materialistiske fremskridtstro ved at opgive social-darwinismen i en konjunktur, hvor den akademiske verden var påvirket af irrationalisme, subjektivism og vigende tiltro til fremskridtet. Derimod kan det forekomme underligt, at optimismen ikke blev påvirket af de skærpede internationale modsætninger og endog ikke af 2. Internationales fallit i 1914. End ikke Internationalens opportunisme over for den tiltagende chauvinisme og den begyndende splittelse af arbejderbevægelsen fik Bang til at lægge en nævneværdig dæmper på optimismen.

Som helhed må Bangs teorikompleks siges at være ret uberørt af de forskellige, skiftende konjunkturer. Han behandlede aktuelle politiske problemer teoretisk og historisk. Hans teori udvikledes ofte efter hvad der var 'oppe i tiden' (f.eks. omord-

ningen af len, stamhuse og fideikommissar). Men selve indholdet i teorien blev efter social-darwinismen ikke påvirket af modebølger i den åndelige sfære.

Dermed må Bangs teoretiske indsats siges at være en indsats, der snævert er knyttet til den socialdemokratiske arbejderbevægelses opkomst og især dens konsolideringsfase, før partiet tager et direkte ansvar for det borgerlige samfund i form af regeringsdeltagelse.

Den udvikling, som Bangs teorikompleks undergik, må overordnet forstås i forhold til denne konsolidering og de problemer, der i den forbindelse blev rejst og diskuteret. Opblødningen af determinismen, nuanceringen af den menneskelige handlings betydning i historien, den mere komplekse forståelse af basisoverbygningsforholdet, udviklingen af kulturbegrebet m.v. må fundamentalt forstås som den konsoliderede bevægelses svar på det borgerlige samfunds udviklingstendenser, dvs. svar på aktuelle og konkrete problemer, som bevægelsen stod overfor. Og det gælder både den internationale og den nationale bevægelses svar.

Bang indgik i denne internationale og nationale konsolideringsfase på det teoretiske område. Det samme kan kun siges om ganske få andre danske socialdemokrater. Hvis man skal anlægge originalitetsbetragtninger på Bang, er det her, den er mest markant.

Hele Gustav Bangs forfatterskab har været præget af forholdet mellem videnskab og ideologi. Og stort set hele forfatterskabet (dvs. bortset fra artiklerne fra studenterårene) har samspillet og dominansforholdet mellem de positivistiske videnskabelighedsnormer, den historiske materialisme og socialdemokratismen som gennemgående træk.

For afslutningsvis at opsummere håndfast og firkantet: I første fase dominerede positivismen, i anden fase den historiske materialisme. For Bang - og for mig - var det videnskabeligt arbejde fra først til sidst. Forskellen mellem de to faser var, at socialdemokratismen spillede den determinerende rolle i anden fase. I første fase var især udviklingsbegrebet tydeligt præget af socialdemokratismen, men i den anden fase var den historiske materialisme og de positivistiske videnskabeligheds-

normer i socialdemokratismens tjeneste: de skulle begrunde ideologien videnskabeligt.

At det lykkedes, viser hans teoretiske, populariserende og agitatoriske skrifter og analyser. At det mislykkedes, fremgår af, at der efter krigens udbrud kun var den optimistiske tro og utopien tilbage.

Om det lykkedes eller ej: ideologien og videnskaben fandt hinanden til sidst, da Bang gjorde rent bord og brød med den radikale historievitenskaber.

"Rigsdagslatin". De lærde doktorer L.V. Birck og Gustav Bang diskuterer. Klods Hans 1910. (ABA)

NOTER

Indledning

1. Sven-Eric Liedman: Den vetenskapliga specialiseringen, Göteborg 1977 (duplikeret) og Motsatsernas spel I, Lund 1977 s. 22 f.
2. Louis Althusser: Ideologi og ideologiske statsapparater, Grus Arbejdstekster 1983.
3. Kr. Erslev til M. Rubin 8.9.1900, i Marcus Rubins brevveksling bd. II 1893-1906, Kbh. 1963 s. 177 f.
4. Rubin til Erslev, sst. s. 280 ff. Rubin finder også Bangs disputats flittig og lovende, men diletantisk (Rubin til Pontus Fahlbeck 18.1.1899).
5. Synspunktet kommer klarest til udtryk hos Poul Transbøll: En gennemgang af sider af Gustav Bangs forfatterskab, Historievidenskab 1975:2 s. 71-90; men også hos Karin Hansen & Lars Torpe: Socialdemokratiet og krisen i 30'erne, Århus 1977.
6. Niels Finn Christiansen: Revisionismens betydning for det danske socialdemokratis idéudvikling fra 1890'erne til 1930'erne (utrykt guldmedaljeafhandling, ABA) og Niels Ole Finnemann: I Broderskabets Aand, Kbh. 1985.

Jens Gustav Bang

1. Følgende bygger på Oluf Bertolt: Gustav Bang i Dansk Biografisk Leksikon bd. II, Kbh. 1932, Niels Finn Christiansen: Gustav Bang i Dansk Biografisk Leksikon bd. 1, Kbh. 1979, datteren Merete Hansens levnedbeskrivelse af Nina og Gustav Bang i Gustav Bang-arkivet på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv ABA, samt på samtale med Merete Hansen august 1987.
2. Nina Bang og Emil Wiinblad: Arbejderklassens Liv og dens Kamp, bd. I, Forord s. V.
3. Borgbjerg i mindeartikel i Social-Demokraten 6.10.1926.
4. Nekrolog i Social-Demokraten 1.2.1915.

5. Social-Demokraten aug. 1907. Her citeret efter Merete Hansen: anf. arb. Argumentationen findes også i Gustav Bang: Hvorfor jeg blev Socialdemokrat (1899).
6. Jvf. brev til Kr. Erslev 15.5.1899 (KB).
7. G. Agger og A. Gemzøe (red.): Arbejderkultur 1870-1924, Kbh. 1982 s. 267 f.
8. Jvf. foredragslisten i Diskussionsklubben Karl Marx 1886-1911, Kbh. 1911 s. 27-46.
9. På ABA er der kun en kassebog, der giver antal medlemmer - 40-50 - og navnene på disse.

Gustav Bangs forfatterskab

1. Jvf. HT 7. rk. I-II.
2. Både Evropas Kulturhistorie og Vor Tid blev oversat til svensk.
3. Crisis in European History, New York 1916 (udgivet af Socialist Labor Party). Denne udgave blev anmeldt (omtalt) i Nordlyset 16.11.1916.

Bang og det kritiske gennembrud

1. Det danske Samfund i Skildringer og Tal (1904) behandles ikke i denne forbindelse, fordi der er tale om baggrundsmateriale for den socialdemokratiske politik.
2. Disputatsen blev udarbejdet på mindre end to år, og først sent i fasen (foråret 1897) besluttede Bang, at arbejdet skulle blive en doktorafhandling. jvf. brev til Peter Nansen (Gyldendal) 16.1.1897 (KB).
3. Den gamle Adels Forfald (1897) s. 3.
4. Sst.
5. Sst. s. 5.
6. Sst. s. 8.
7. Sst. s. 11.
8. Sst. s. 15.
9. Sst. s. 102 f.

10. Sst. s. 106 f.
11. Niels Finn Christiansen: Gustav Bang, i Dansk Biografisk Leksikon bd. 2 s. 402.
12. Jvf. f.eks. Leszek Kolakowski: Positivist Philosophy, Harmondsworth 1972 s. 118 ff.
13. Anmeldelse af I.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage 1648-60, Kbh. 1894, i Tidens Strøm 2. nov. 1894 s. 46. Fridericias forklaring fremlægges i det anførte arbejde s. 49 f.
Bangs social-darwinistiske orientering kommer yderligere til udtryk i artiklerne om Fru Sofie Lykke (Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi 1894) og Fru Anne Oldeland (Aarbog for dansk Kulturhistorie 1895), idet de beskrives som stærke, hensynsløse kvinder, der repræsenterer en stærkt fremtrædende side ved 1500-tallets kultur. Ligeledes kan Evropas Kulturhistorie på visse punkter ses som udtryk for en darwinistisk religionskritik.
14. H. Ilsøe & K. Hørby: Historie. Københavns Universitet 1479-1979, Kbh. 1980 bd. X s. 447; og L. Tandrup: J.A. Fridericia i Dansk Biografisk Leksikon 1980 bd. 4 s. 605-608.
15. Rubins anmeldelse i Historisk Tidsskrift (HT) 7. rk. I s. 216-28, Thiset i HT 7. rk. I s. 519-62 og HT 7. rk. II s. 76-105. Bang svarer i HT 7. rk. I s. 581-612 og HT 7. rk. II s. 399-406.
16. Rubin: anf. arb. s. 217.
17. Harald Westergaard fremfører en lignende kritik i Nationaløkonomisk Tidsskrift 3. rk. V (1897) s. 663-74. Westergaards hovedindvending er, at Bang i sin bearbejdelse af materialet tvinges til at opgive meget af, hvad han på forhånd havde håbet at bevise; bogen ender med at være noget andet, end Bang tilsigtede. Westergaard er således tvivlende over for, om den gamle adel overhovedet var i forfald, og om dette gav sig udtryk i en uddøen af slægter. På trods heraf og på trods af en række konkrete kritikpunkter finder Westergaard bogen lovende om end ufærdig; han er med andre ord betydelig mere positiv end Rubin og Thiset.
18. Rubin: anf. arb. s. 224.
19. HT 7. rk. I s. 543.
20. Sst. s. 521 ff.
21. Sst. s. 544.
22. HT 7. rk. I s. 586.

23. HT 7. rk. II s. 417-54.
24. Sst. s. 417 f.
25. Sst. s. 454.
26. Sst. s. 448.
27. Sst. s. 453.
28. Kirkebogsstudier (1906) s. 1.
29. Sst. s. 8.
30. Sst. s. 25.
31. Social-Demokraten 23.10.1905 og 3.8., 10.8. og 17.8.1913;
i Arbejderklassens Liv og dens Kamp I s. 3-10.
32. Evropas Kulturhistorie (1899) bd. II s. 112 f.
33. Vor Tid (1908) bd. II s. 112 f.
34. Evropas Kulturhistorie bd. II s. 381.
35. Sst. s. 383.
36. Sst. s. 384 f.
37. Det danske Samfund i Skildringer og Tal (1904) s. 3.
38. Sst. s. 5.
39. Sst. s. 8.
40. Sst. s. 9.
41. Sst. s. 9 f.
42. Sst. s. 10.
43. Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 239.
44. Sst. s. 240.
45. Sst. s. 241.
46. Sst. s. 243.
47. Sst. s. 245.
48. Sst.
49. Sst. s. 249.
50. Sst. s. 254.

51. Dette og følgende jvf. Sven-Eric Liedman: Motsatsernas Spel I s. 257 ff, Henry Thomas Buckle: History of Civilisation in England I, 1857 kap. 1-5, Jens Henrik Olsen: Historiens fortolkere, Kbh. 1979 s. 124 ff og Gunnar Aspelin: Tankens vågar II, Lund 1977 s. 248 ff.
52. Arbejderklassens Liv og dens Kamp I s. 17 (artiklerne Selvmordet som socialt Fænomen i Social-Demokraten 23. og 30.9.1907).
53. Jvf. Jens Christian Manniche: Den radikale historikertradition, Århus 1981 s. 364 f.
54. Europas Kulturhistorie (1899) II s. 355.
55. Sst. s. 356.
56. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 15.
57. Sst. s. 19.
58. Karl Marx s. 9 f.
59. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 22.
60. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 295.
61. Den gamle Adels Forfald (1897) s. 101.
62. Sst. s. 102.
63. Europas Kulturhistorie (1899) II s. 357.
64. Sst. s. 365.
65. Erslev: Nogle Grundsætninger for historisk Kildekritik, som Hjælpemiddel ved Øvelser i Foraarssemestret 1887 (hektograferet) § 1, jvf. Bent Egaa Kristensen: Hovedfaser i udviklingen af Kr. Erslevs metodisk-kritiske standpunkter på baggrund af opgøret med C. Paludan-Müllers historiske kritik, København 1979 (utrykt speciale) s. 42 f.
66. Europas Kulturhistorie (1899) bd. I s. 359 f.
67. Kr. Erslev: anf. arb. §§ 4, 9, 10, 11 og 18.
68. Europas Kulturhistorie bd. II s. 360.
69. Sst.
70. Sst. s. 361 f.
71. Sst. s. 362.
72. Sst.

73. Sven-Eric Liedman: Motsatsernas Spel I s. 64 ff og Jes Adolphsen og Steen Busck: Kompendium i fagrelevant filosofi for historikere, Århus 1974 s. 163 f. Bang anvender ofte udtryk som befolkningsorganisme, samfundsorganisme m.v.
74. Bent Egaa Kristensen: anf. arb. s. 47.
75. Europas Kulturhistorie (1899) bd. II s. 363.
76. Anmeldelse af Aarbog for dansk Kulturhistorie 1894, i Tidens Strøm 18. jan. 1895 s. 140 sp. 1 og brev til udgiveren af årbogen Poul Bjerger 28.2.1895 (KB).
77. Bang kommer således på det sidste punkt til at foregribe det problemfelt, Erslev fremlægger i artiklen Historie-skrivning (1911).
78. Jens Chr. Manniche: Den radikale historikertradition, Århus 1981 s. 367.
79. Europas Kulturhistorie (1899) bd. II s. 364.
80. Sst. s. 366.
81. Jeg ser her bort fra de diskussioner, der efter Marx og Engels har været ført om, hvor absolut eller relativt deres bestemmelse af lovmæssigheder skal forstås.
82. Social-Demokraten 13.2.1911, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 288.
83. Dette og følgende: Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 10 ff.
84. Sst. s. 10.
85. Sst.
86. Sst.
87. Kr. Erslev: Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori. Festskrift udg. af Københavns Universitet 1911, i Kr. Erslev: Historiske Afhandlinger II, Kbh. 1937 s. 259.
88. For dette og efterfølgende jvf. Bent Egaa Kristensen: anf. arb. s. 90-106 og Mogens Rüdiger: Paradigmeteorier og traditionskritik, HT bd. 83 hæfte 1-2, Kbh. 1983. En fortrinlig sammenfatning af det kritiske gennembrud gives i K. Hørby og H. Ilsøe: anf. arb. s. 426-57.
89. Bent Egaa Kristensen: anf. arb. s. 104.
90. Sst. s. 90.

91. Kr. Erslev: Historikeren i sit Værksted, Kbh. 1907 s. 2.
92. Kr. Erslev: Historisk Teknik, Kbh. 1911 § 62.
93. Sst. § 61.
94. Jvf. sst. § 98.
95. Bent Egaa Kristensen: anf. arb. s. 95.
96. Følgende bygger på Harald Høffding: Den nyere Filosofis Historie I-II, Kbh. 1903 (2. udg.), Ch. Langlois og Ch. Seignobos: Introduction aux études historiques, Paris 1898, Fr. Meinecke: Entstehung des Historismus, München 1965 (1936), H. Rickert: Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, Freiburg 1902, samme: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, Tübingen 1921 (1910), samme: Der Gegenstand der Erkenntnis, Tübingen 1915, F. Stern (red.) Varieties in History, London 1970 (1950), J. Adolphsen og S. Busck: anf. arb., G. Aspelin: Tankens vägar, Lund 1977 bd. 2, P. Gardiner: Theories of History, New York 1959, G.G. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft, München 1971 (1968), samme: New Directions in Modern Historiography, Middletown 1975, Leszek Kolakowski: Positivist Philosophy. From Hume to Vienna Circle, Harmondsworth 1972 (1966), Sven-Eric Liedman: Motsatsernas Spel I, Lund 1977, J. Chr. Manniche: anf. arb., G. Skirbekk: Politisk filosofi II, Bergen 1976 (1972) og Vor Tids Filosofi I (red. af Poul Lübcke) Kbh. 1982.
97. Poul Lübcke: anf. arb. s. 15.
98. H. Ilsøe & K. Hørby: anf. arb. s. 436.
99. Poul Lübcke: anf. arb. s. 19.
100. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, Kbh. 1879 s. 13.
101. Kr. Erslev: Historie. Salmonsens Konversationsleksikon 1. udg. 1898 s. 964. J.P. Jacobsen har i Kr. Erslev som Universitetslærer givet en skildring af, hvordan Erslev spurgte med "Nutidsbevidsthed" og svarede med "Datidsbevidsthed", dvs. ud fra datidens forudsætninger. (Tilskueren 1908).
102. Sst. s. 965.
103. Kr. Erslev: Danmarks Riges Historie. Den senere Middelalder, Kbh. 1898-1905. Indledningen til bog I s. 12, og Indledningen til bog II s. 278.
104. Bent Egaa Kristensen: anf. arb. s. 106.
105. Det følgende bygger på P. Munch: Forfatningskampen 1870-1901, i Det danske Folks Historie (red. af Aage Friis

m.fl.) bd. VIII, Kbh. 1929, Politikens Danmarkshistorie bd. 13, Torben Andersen: Produktion og Samfund. Danmarks og Norges historie, Kbh. 1978.

106. T. Andersen: anf. arb. s. 175.
107. Det følgende bygger på V. Andersen: Aandslivet i den anden Halvdel af det nittende og Overgangen til det tyvende Aarhundrede, i Det danske Folks Historie bd. VIII, Kbh. 1929, P.G. Lindhardt: Tiden 1849-1901, i Hal Koch og B. Kornerup (red.): Den danske Kirkes Historie bd. VII, Kbh. 1958, J. Chr. Manniche: anf. arb., samt de i note 105 nævnte værker.
108. J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 121.
109. Følgende bygger på H. Hertel: Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale, i H. Hertel og Sv. Møller Kristensen (red.): Den politiske Georg Brandes, B. Juncker: Debatten omkring Emigrantlitteraturen, i H. Hertel og Sv. Møller Kristensen: anf. arb., Sv. Møller Kristensen: Aktivisten Georg Brandes, i H. Hertel og Sv. Møller Kristensen: anf. arb., Sv. Møller Kristensen: Georg Brandes. Kritikerer, liberalisten, humanisten, Kbh. 1980, Harald Rue: Om Georg Brandes, Odense 1973, P.V. Rubow: Georg Brandes, i Dansk Biografisk Leksikon bd. 2, Kbh. 1979 og Carl Erik Bay: Kritikerer, liberalisten og humanisten, Politikens kronik 24.10.1980.
110. H. Rue: Litteratur og Samfund, Kbh. 1965 (1937) s. 110.
111. Sv. Møller Kristensen: Georg Brandes, Kbh. 1980 s. 116.
112. J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 121.
113. C.E. Bay: anf. arb.
114. Sv. Møller Kristensen: Georg Brandes, Kbh. 1980 s. 110 ff.
115. P.G. Lindhardt: anf. arb. s. 175.
116. Sst.
117. Sv. Møller Kristensen: Georg Brandes, Kbh. 1980 s. 158.
118. Jvf. sst. s. 14 f.
119. Georg Brandes: Den romantiske Skole i Frankrig, Kbh. 1924 s. 279.
120. H. Hertel: anf. arb. s. 289 ff. og Harald Rue: Om Georg Brandes, Kbh. 1973.
121. Følgende bygger på P.G. Lindhardt: anf. arb., Sv. E. Styrbe: Filosofi, i Københavns Universitet 1479-1979 bd. X. Det filosofiske fakultet, Kbh. 1980, M. Blegvad: Harald

- Høffding, i Dansk Biografisk Leksikon bd. 7, Kbh. 1981 og J. Chr. Manniche: anf. arb.
122. Jvf. H. Høffding: Demokratisk Radikalisme. En Indsigelse, i Tilskueren 1890 s. 352 f.
 123. H. Høffding: Den menneskelige Tanke, citeret efter J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 111.
 124. J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 112.
 125. H. Høffding: Om Realisme i Videnskab og Tro, citeret efter J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 103.
 126. Dette og følgende bygger på O. Bertolt, E. Christiansen og P. Hansen: En Bygning vi rejser, Kbh. 1954, T. Andersen: anf. arb., Niels Finn Christiansen: Revisionismens betydning for det danske socialdemokratis idéudvikling fra 1890erne til 1930erne (guldmedaljeafhandling, Københavns Universitet 1965), Forbundet Socialisterne: Lad falde hvad ikke kan stå, Kbh. 1975 og E. Wiinblad og A. Andersen: Det danske Socialdemokratis Historie fra 1871 til 1921, Kbh. 1921.
 127. N.F. Christiansen: anf. arb. s. 35.
 128. Sst. s. 49.
 129. Sst. s. 122.
 130. Følgende bygger især på H. Stuart Hughes: Bevidsthed og samfund. Samfundstænkningen i Europa 1890-1930, Kbh. 1980 (1958), Frithiof Brandt: Aandslivet efter 1900, i Schultz' Danmarkshistorie bd. VI, Kbh. 1943 og Michael Biddiss: Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Europa 1870-1970, Kbh. 1979.
 131. F. Brandt: anf. arb. s. 572.
 132. H. Stuart Hughes: anf. arb. s. 30 og F. Brandt: anf. arb. s. 458.
 133. H. Stuart Hughes: anf. arb. s. 50 ff.
 134. F. Brandt: anf. arb. s. 493.
 135. J. Chr. Manniche: anf. arb. s. 89.
 136. L. Kolakowski: anf. arb. s. 123.

Hvorfor Bang bliver socialdemokrat

1. Foredraget er optrykt i Vagten 1899-1900 s. 109-20.
2. Sst. s. 110.

3. Sst.
4. Sst. s. 112.
5. Sst. s. 113.
6. Sst. s. 118.
7. Sst.
8. Sst. s. 119.
9. Sst. s. 120.
10. Jvf. artiklerne i Social-Demokraten 5.8. og 12.8.1907, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 38-52.

Den materialistiske historieopfattelse

1. Jvf. Poul Transbøll: Gustav Bangs forfatterskab, Historievidenskab 1975:2 s. 72 f.
2. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 19 f.
3. Sst. s. 20.
4. Sst. s. 28.
5. Sst. s. 43.
6. Sst. s. 43 f.
7. F.eks. i Fra Kapitalisme til Socialisme (1902) s. 279 og Den materialistiske Historieopfattelse s. 11.
8. Den materialistiske Historieopfattelse s. 9.
9. Sst. s. 47.
10. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 252.
11. Vor Tid II (1908) s. 232.
12. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 1 og Hvad er Socialisme (1909) s. 18 sp. 1.
13. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 42.
14. Den socialistiske Fremtidsstat (1908) s. 270.
15. F.eks. i brev til Bloch 21.-22. september 1890, MEUS II s. 488.

16. Karl Marx: Til Kritikken af den politiske økonomi. Forord, MEUS I s. 356.
17. Vor Tid II (1908) s. 232 f.
18. Sst. s. 390.
19. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 20.
20. Sst. s. 42 f.
21. Sst. s. 47 og Vor Tid II (1908) s. 390.

Basis og overbygning

1. Evropas Kulturhistorie (1899) s. 1.
2. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 1.
3. K. Marx: Forord til Kritikken af den politiske økonomi, MEUS II s. 356.
4. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 145.
5. Sst. s. 145 f.
6. Sst. s. 169.
7. Den kulturhistoriske portrætskitse Catilina (1902) er ligeledes et eksempel herpå.
8. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 22 ff.
9. Catilina (1902) s. 154.
10. Jvf. note 2.
11. Jeg kan yderligere henvise til afsnittet om den statistiske metode.
12. Vor Tid (1908) II s. 188 ff.
13. Sst. s. 211 og 390.
14. Sst. s. 419.
15. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 21.
16. Sst.
17. K. Kautsky: Etik och materialistisk Historieuppfattning, Stockholm 1923 (1905) s. 155 ff.

18. Jvf. f.eks. Engels' breve til Bloch (MEUS II s. 488-91) til Schmidt (MEUS II s. 491-97), til Mehring (MEUS II s. 497-502) og til Starckenburg (MEUS II s. 504-07).

Udviklingsbegrebet

1. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 1.
2. Sst. s. 1 f.
3. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 11 f.
4. Jvf. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 6.
5. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 47. Jvf. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 84.
6. Efter Krigen! (1915) s. 9.
7. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 7.
8. Efter Krigen! (1915) s. 76.
9. F.eks. i Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 12 f. og Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 15.
10. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 4 f., Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 13 og Den materialistiske Historieopfattelse s. 15.
11. F.eks. i Evropas Kulturhistorie (1899) I s. 2, Vor Tid (1908) II s. 395 og Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 13.
12. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 3.
13. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 13.
14. Vor Tid II (1908) s. 389 og 395.
15. Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 47.
16. Sst. s. 13.
17. Sst. s. 14.
18. MEUS I s. 356.
19. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 51.
20. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 15 f.
21. Sst. s. 16 og Catilina s. 16.

22. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 18.
23. Catilina s. 83.
24. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 19.
25. Analysen er ikke på alle punkter holdbar, men det er ikke vigtigt i denne forbindelse. Her gælder det sammenhængen mellem Bangs teoretiske bestemmelse og hans konkrete analyse.
26. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 34 f.
27. Sst. s. 35 f.
28. Før Grevens Fejde (utrykt manuskript, uden år, men skrevet mellem 1903-05) s. 11.
29. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 39.
30. Sst. s. 39 f. og Før Grevens Fejde.
31. Sst. s. 44 f.
32. Sst. s. 45.
33. Før Grevens Fejde s. 88.
34. Den kapitalistiske Samfundshusholdning (1912) s. 5.
35. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 86.
36. Den kapitalistiske Samfundshusholdning (1912) s. 143.
37. Den kapitalistiske Samfundshusholdning (1912) s. 144. I Georgismen (1905) deles arbejdsudbyttet i arbejdsløn, kapitalprofit og grundrente (s. 12).
38. Sst. s. 145.
39. Sst. s. 146. Jvf. også f.eks. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 60 f.
40. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 6 ff.
41. Sst. s. 32.
42. Sst. s. 39.
43. Sst. s. 45.
44. Sst. s. 50.
45. Sst. s. 50 ff.
46. Sst. s. 54 f.

47. Sst. s. 59 f.
48. Den kapitalistiske Samfundshusholdning (1912) s. 7.
49. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 69 f.
50. Sst. s. 76.
51. Sst. s. 91 f.
52. Sst. s. 126.
53. Sst. s. 142 f.
54. Sst. s. 168 f.
55. Sst. s. 177.
56. Sst. s. 268.
57. Sst. s. 289 f.
58. Sst. s. 298 f. Udtrykket to nationer stammer i øvrigt fra Disraeli.
59. Bang behandler ikke den mellemliggende periode, dvs. 1840-erne - 1880erne.
60. Vor Tid (1908) s. 24 f.
61. Hvorfor jeg er Socialdemokrat (1899) s. 116 og Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 12 og 98 f.
62. Social-Demokraten 9.2.1908.
63. Liberalismens Konkurs (1902) s. 128.
64. Sst. s. 128 og fra Kapitalisme til Socialisme (1902) s. 281.
65. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 56.
66. Hvorfor jeg er Socialdemokrat (1899) s. 116.
67. F.eks. i Liberalismens Konkurs (1902) s. 121.
68. Sst. s. 120.
69. Hvorledes der ødsles (1903) s. 386; jvf. også Social-Demokraten 27.5.1907.
70. Social-Demokraten 27.5.1907.
71. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 23.
72. Husmanden og Socialismen (1911) s. 18.

73. Social-Demokraten 27.3., 3.4., 10.4 og 17.4.1904 og Vor Tid (1908) I s. 161 ff.
74. Hvorledes der ødsles (1903) s. 462.
75. Sst. og Social-Demokraten 27.3., 3.4., 10.4. og 17.4.1904.
76. Social-Demokraten som i note 69.
77. Sst.
78. Hvorledes der ødsles (1903) s. 389 ff.
79. Social-Demokraten 18.7., 23.7., 30.7. og 6.8.1905, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 27.
80. Liberalismens Konkurs (1902) s. 121.
81. Sst. s. 121 ff.
82. Sst. s. 129.
83. Sst. s. 130.
84. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 58.
85. Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 59.
86. Liberalismens Konkurs (1902) s. 119 og Hvad er Socialisme (1909) s. 19 sp. 1 og s. 22 sp. 2.
87. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 178 ff.
88. Sst. s. 213 ff.
89. Sst. s. 228 ff.
90. Sst. s. 233 f.
91. Sst. s. 300 og Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 26 f.
92. Social-Demokraten 23.7. og 30.7.1906, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 19 f.
93. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 34 f.
94. Jvf. kapitlet om Bangs socialismebegreb.
95. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 30.
96. Social-Demokraten 19.6.1904.
97. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 55.
98. Sst. s. 55 f.

99. Sst. s. 54 og Hvorledes der ødsles (1903) s. 459.
100. Social-Demokraten 10.2., 17.2. og 24.2.1908, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 55.
101. Sst. s. 56 f.
102. Sst. s. 57 f.
103. Sst. s. 63.
104. Social-Demokraten 22.8.1911, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 31 f.
105. Sst. s. 32 og Hvad er Socialisme s. 18 sp. 2.
106. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 30.
107. Sst. s. 31.
108. Sst. s. 32.
109. Artiklerne om Italiens sociale forhold fra 1899 er nok det mest markante eksempel på blandingen af håndfast udviklingsdeterminisme og social-darwinistiske forklaringer. (Italiens sociale Forhold. Dansk Tidsskrift 1899 s. 213-23 og 287-301. Ifølge brev til H.P. Larsen (Hans Palbo) 13.3. 1899 (ABA) holdt Bang et foredrag i Diskussionsklubben Karl Marx med samme indhold).

Socialismebegrebet

1. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 73.
2. Den sociale Katastrofeteori (1899) s. 215.
3. Sst. s. 215 f.
4. Sst. s. 219.
5. Sst. s. 222.
6. Sst. s. 225.
7. Sst. s. 226 f.
8. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 78.
9. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 94.
10. F.eks. i Vor Tid (1908) II s. 387.
11. Socialismen i Danmark (1897) s. 140 f.

12. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 290 og 292 f, Social-Demokraten 27.11., 4.12. og 11.12.1905, Vor Tid (1908) II s. 364 og s. 400, og Husmanden og Socialismen (1911) s. 42.
13. Vor Tid (1908) II s. 400.
14. Sst. s. 364.
15. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 301.
16. Sst.
17. Sst. s. 306.
18. Sst. s. 308.
19. Sst.
20. Sst. s. 309 f.
21. Sst. s. 311 f.
22. Sst. s. 321.
23. Sst. s. 323 og Karl Marx (1908) s. 1.
24. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 50 f.
25. Karl Marx (1908) s. 5.
26. Sst. s. 7 f.
27. Sst. s. 8 f.
28. Sst. s. 10 f.
29. Det korrekte navn er Den internationale Arbejderassocation.
30. Karl Marx (1908) s. 15.
31. Jvf. Brydningstider i Europas Historie (1910) s. 13 f. Bang kan ikke helt sige sig fri fra moralske standpunkter. I Kapitalismens Gennembrud er der efter min mening en gennemgående moralsk undertone, om end det kan være svært at skelne mellem beskrivelse af elendigheden og en moraliseringen herover. Et enkelt sted, i Danske Len og Stathuse (1906), får de moralske standpunkter frit løb på s. 65: "Det er med en Følelse af Ubehag, af rent fysisk Væmmelse, man fordyber sig i disse Besiddelsers Oprindelseshistorie, iagttager det Smuds, den Gemenhed, der klæber ved dem, studerer den Samling af Voldsmænd og Kæltringer, af Aagerkarle og Blodsugere, af Spyttslikkere og Ruffere, af Stræbere og Spekulanter i mange forskellige Afarter, der fra først af har bemægtiget sig denne Rigdomsmasse og forbe-

holdt deres Efterkommere Nydelser af hele dens Udbytte. Det er med en stedse voksende Indignation, man ser disse Nederdrægtigheder og Sjofelheder afsløre sig som det eneste historiske Grundlag, den eneste "moraliske Berettigelse" for, at et forsvindende Mindretal af unyttige Individuer Aar ud Aar ind kan tilegne sig Millioner af Kroners Værdi, paa Bekostning af det hele Samfund, som disse Værdier rettelig tilhører". Skældsordene nærmest flyver om ørene på læseren, men det er måske, fordi det handler om feudale levn?

32. F.eks. i Den socialistiske Fremtidsstat 1903) s. 83, Vor Tid (1908) II s. 400 og Brydningstider i Europas Historie (1909) s. 13 f.
33. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 83.
34. Sst. s. 86.
35. Sst. s. 87.
36. Husmanden og Socialismen (1911) s. 41 f.
37. Socialismen i Danmark, Aarbog for dansk Kulturhistorie 1897 s. 140-51, Der Sozialismus in Dänemark, Sozialistisches Monatshefte 1899 s. 361-69 og Socialdemokratiet i Danmark, Samtiden (Kristiania) 1904 s. 153-69. Artiklen i Sozialistisches Monatshefte kom i augustnummeret, dvs. den er skrevet under storlock-out'en og før Septemberforliget. Jvf. yderligere:
Die Aussperrung in Dänemark, Die Gewerkschaft 1899, s. 337-44 (september) og 476-77 (november), Die dänische Wahlen, Die neue Zeit XIX,2 (1901) s. 152-55, Die strikes in Dänemark 1897 bis 1899, Die neue Zeit XXI,1 (1901) s. 797-99, Streiks und Lockouts in Dänemark im Jahre 1901, Die neue Zeit XXI,1 (1903) s. 832, Partei und Gewerkschaft in Dänemark, Die neue Zeit XXIII,2 (1905) s. 353-55, Die Wahlen in Dänemark, Die neue Zeit XXIV,2 (1906) s. 396-99, Die Wahlen in Dänemark, Die neue Zeit XXVII,2 (1909) s. 344-47, Die politische Lage in Dänemark, Die neue Zeit XXVIII,2 (1910) s. 781-86 og Die politische Lage in Dänemark, Die neue Zeit XXX,1 (1913) s. 843-48.
Artiklen i Aarbog for dansk Kulturhistorie betegner Bang selv som "ganske objektiv", en "rent historisk Skildring", hvor hans sym- og antipatier ikke skinner igennem (brev til udgiveren Poul Bjerger 10.4.1897).
38. Socialismen i Danmark (1897) s. 141 og Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 154.
39. Socialismen i Danmark (1897) s. 142.
40. Sst. s. 146 f., Der Sozialismus in Dänemark (1899) s. 363 og Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 155.
41. Der Sozialismus in Dänemark (1899) s. 363.

42. Sst. s. 365.
43. Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 157.
44. Sst.
45. Der Sozialismus in Dänemark (1899) s. 366.
46. Die Aussperrung in Dänemark (1899) s. 343 f.
47. Der Sozialismus in Dänemark (1899) s. 368 f.
48. Sst. s. 369.
49. Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 157.
50. Die Aussperrung in Dänemark (1899) s. 477.
51. Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 161.
52. Der Sozialismus in Dänemark (1899) s. 366.
53. Sst.
54. Socialdemokratiet i Danmark (1904) s. 163.
55. Sst.
56. Loven om, at tienden blandt andet skulle afløses ved hjælp af store statstilskud, blev af Bang betegnet som "Prangerpolitik, hvor det øvrige Samfund, der hungrer imod sociale Reformers, maa betale det dyre Lidkøb. Dette er demokratisk Politik ved Skiftet mellem det 19. og 20. Aarhundrede". (Tienden, i Tilskueren marts 1903 s. 219-38).
57. Sst. s. 166.
58. Sst. s. 167.
59. Die Wahlen in Dänemark, Die neue Zeit XXIV,2 (1906) s. 399.
60. Die politische Lage in Dänemark, Die neue Zeit XXVIII,2 (1910) s. 781 f.
61. Social-Demokraten 23. og 30.1.1911, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 255-63. Jvf. s.193 for en diskussion af disse artikler.
62. Gustav Bangs valgprogram 1910. Udg af Den radikale Venstreforening og Socialdemokratiet (ABA).
63. Kapitalismens Gennembrud (1902) s. 300.
64. Fra Kapitalisme til Socialisme (1902) s. 284.

65. Sst. s. 282 ff.
66. Sst. s. 285.
67. Sst.
68. Sst. s. 287.
69. Social-Demokraten 23.1. og 30.1.1911, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 255 ff.
70. Sst. s. 257. Jvf. i øvrigt Social-Demokraten 13.7.1901, hvor Bang i en kommentar til partiprogrammet tilføjer små embeds- og bestillingsmænd i offentlig eller privat tjeneste, lavere videnskabsmænd, kunstnere, "kort sagt alle, som udfører et samfundsnyttigt Arbejde, men som under den ene eller anden Form har Kapitalismens Tryk over Skulderen".
71. Sst. s. 258.
72. Sst. s. 261.
73. Sst. s. 263.
74. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 87.
75. Sst. s. 103.
76. Vor Tid (1908) II s. 402 f.
77. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 101 f.
78. Sst. s. 99 f og Social-Demokraten 27.11., 4.12. og 11.12. 1905, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 243.
79. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 88.
80. Social-Demokraten 26.11.1911.
81. Rigsdagstidende. Folketinget, ordinære Samling 1911-12 bd. I sp. 1890.
82. Social-Demokraten 26.11.1911.
83. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 91.
84. Social-Demokraten 26.11.1911.
85. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 95.
86. Social-Demokraten 18.6., 25.6. og 2.7.1905, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 222.
87. Husmanden (1902) s. 384 og Husmanden og Socialismen (1911) s. 3 ff.

88. Husmanden (1902) s. 385.
89. Husmanden og Socialismen (1911) s. 9.
90. Social-Demokraten 18.7., 23.7., 30.7. og 6.8.1905, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 28 f.
91. Social-Demokraten 25.10.1909.
92. Social-Demokraten 1.11.1909.
93. Social-Demokraten 6.11.1911.
94. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 112 ff. Heri anføres det, at det gennemgående var de lidt ældre medlemmer, der var modstandere af kooperationen (s. 115). Opgøret med utopismen har åbenbart stået som en større opgave for disse ældre medlemmer.
95. Niels Finn Christiansen: anf. arb. s. 88.
96. Social-Demokraten 23.7. og 30.7.1906, i Arbejderklassens Liv og dens kamp II s. 11.
97. Social-Demokraten 9.1.1911, i Arbejderklassens Liv og dens Kamp II s. 267 f.
98. Sst. s. 272 f.
99. Liberalismens Konkurs (1902) s. 129.
100. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 5.
101. Efter Krigen! (1915) s. 8.
102. Sst. s. 9.
103. Sst. s. 27 ff.
104. Sst. s. 30 f.
105. Sst. s. 31.
106. Sst. s. 35.
107. Sst. s. 27.
108. Sst. s. 36 ff.
109. Sst. s. 41.
110. Sst.
111. Sst. s. 45.

112. Sst. s. 76. Afdæmpningen af determinismen genfindes også hos Kautsky.
113. Sst. s. 51 ff.
114. Sst. s. 58.
115. Karl Kautsky: Der erste Mai und der Kampf gegen Militarismus, Die neue Zeit XXX,2 (1912) s. 107.
116. F.eks. i Hvad er Socialisme (1909) s. 20 sp. 2, Husmanden og Socialismen (1911) s. 43 og Den materialistiske Historieopfattelse (1915) s. 47.
117. Den socialistiske Fremtidsstat (1903) s. 62.
118. Sst. s. 63 ff.
119. Sst. s. 65 f.
120. Sst. s. 69.
121. Sst. s. 69 ff.
122. Sst. s. 71 ff.
123. Sst. s. 78.
124. Sst. s. 78 f.
125. Sst. s. 83 ff.
126. Sst. s. 74 ff. og Husmanden (1902) s. 463.
127. Husmanden og Socialismen (1911) s. 33.
128. Sst. s. 34.
129. Danske Len og Stamhuse (1906) s. 70.
130. Sst. s. 69 f.
131. Husmanden og Socialismen (1911) s. 38 ff.
132. Einleitung (zu Karl Marx' "Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850" (1895)) i Marx Engels Werke bd. 22 s. 509-27.

Den historiske materialisme i Socialdemokratiet og 2. Internationale.

1. Artikelserien er trykt i H.-N. Lahme (red.): anf. arb. s. 56.110. Foredraget er trykt i Socialistisk Bibliothek bd.

- 1 under titlen "Socialismen". Her citeret efter Uffe Østergaard: anf. arb. s. 33-61. Jvf. i øvrigt N.O. Finne-manns analyse af P. Knudsens teori i anf. arb. s. 72 ff.
2. Knudsen er biograferet i H.-N. Lahme (red.): anf. arb. s. 1-5.
 3. Et forsøg er gjort i C. Bryld og N.F. Christiansen: Die Ausbreitung des Marxismus in Dänemark (foredrag på IX. Linzer Konferenz, sept. 1973); i Internationale Tagung der Arbeiterbewegung, Wien 1975.
 4. P. Knudsen: Socialismen s. 33 f.
 5. Sst. s. 36 sp. 2.
 6. Sst. s. 41 sp. 2.
 7. Sst. s. 55 sp. 1 f.
 8. Sst. s. 43 sp. 1.
 9. Sst. s. 44. sp. 1.
 10. Sst. s. 44 sp. 2.
 11. Sst. s. 52 sp. 2 f.
 12. Sst. s. 54 sp. 1 f.
 13. Sst.
 14. Jeg er således uenig i Lahmes karakteristik af Knudsen som eklektiker (s. 22 ff), dvs. at han på én gang har ladet sig inspirere af lassalleanismen, af marxismen og af reformismen. Knudsens foredrag må ses som en del af den proces, Socialdemokratiet var inde i, væk fra Lassalle, i retning af Marx - for at sige det kort. Det er selvfølgelig ikke en entydig proces, men en proces, der afspejler både den internationale teoriudvikling og den nationale politiske og ideologiske konjunktur. Eklekticisme er en skrivebordskonstruktion, og Knudsen var en praktisk kæmpende socialdemokrat - men måske for praktisk.
 15. 1888-programmet. Indledning, citeret efter L. Togeby: Var de så røde? Kbh. 1968 s. 173-75.
 16. K. Marx: Randbemærkninger til det tyske Arbejderpartis Program (1875), i MEUS II s. 11.
 17. Det socialistiske Program, Kbh. 1888. Socialistiske Skrifter VII-VIII. Kommentaren er usigneret, men er sandsynligvis skrevet af P. Knudsen og/eller E. Wiinblad.

18. Sst. s. 13.
19. Således hos N.F. Christiansen: Revisionismens betydning ... s. 37.
20. Jvf. K. Marx: Randbemærkninger til det tyske Arbejderpartis program, MEUS II s. 19.
21. Det socialistiske Program s. 21.
22. Sst. s. 44 ff.
23. Sst. s. 77 ff.
24. Sst. s. 119 f.
25. Nielsen Kolding: De revolutionære, 1890. Debatten op til eksklusionen er grundigt gennemgået i N.F. Christiansen: anf. arb. s. 42 f.
26. Sst. s. 45.
27. 9.4.1889. Artiklen er usigneret, men sandsynligvis skrevet af P. Knudsen (jvf. N.F. Christiansen: anf. arb. s. 45 note 307).
28. Citeret efter N.F. Christiansen: anf. arb. s. 46.
29. Dette og følgende bygger på N.F. Christiansen: anf. arb. s. 50-71 og Tillæg.
30. Sst. s. 54 f.
31. Sst. s. 127.
32. Social-Demokraten 26.11.1911, citeret efter N.F. Christiansen: anf. arb. s. 107.
33. Citeret efter Kampens Gang. LO gennem 75 år 1898-1973. Kbh. 1973 s. 204.
34. Borgbjerg var snarere inspireret af Jaures i Frankrig.
35. Trier foreslog en ændring til sætningen om erobringen af den offentlige magt.
36. Citeret efter L. Togeby: anf. arb. s. 176.
37. N.F. Christiansen: anf. arb. s. 121.
38. Følgende bygger på N.F. Christiansen: anf. arb., samme: Socialismens historie bd. I, Kbh. 1976, B. Gustafsson: Marxism och revisionism, Uppsala 1969, H.-J. Steinberg: Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie, Godesberg 1972, C. Sørensen: Marxismen og den sociale orden bd. II, Grenå 1976, samme: Demokrati i II. Internationales Tradition. En

sammenligning af grundopfattelser hos Kautsky, Lenin og Rosa Luxemburg. Årbog for arbejderbevægelsens historie 13, 1983, og P. Vranicki: Geschichte des Marxismus bd. II, Frankfurt a/M 1972.

39. N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 145 f. og H.-J. Steinberg: anf. arb. s. 60 f.
40. H.-J. Steinberg: anf. arb. s. 56.
41. N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 145.
42. H.-J. Steinberg: anf. arb. s. 52.
43. Sst. s. 54.
44. C.E. Bay: Kulturradikalismens filosofi - En introduktion til nykantianismen, i Bay og J.C. Jørgensen (red.): Litteratur og samfund i mellemkrigstiden, Kbh. 1979 s. 48 f.
45. P. Vranicki: anf. arb. s. 287.
46. Sst. s. 288 og N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 151.
47. B. Gustafsson: anf. arb. s. 19 ff.
48. Sst. s. 31 f.
49. N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 153.
50. Sst.
51. Sst. s. 154.
52. Flertallets kritik af revisionismen bliver omtalt nedenfor med Kautsky som repræsentant herfor.
53. Sst. s. 168 ff og C. Sørensen: Marxismen og den sociale orden II s. 554 ff.
54. Citeret i N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 183 f.
55. Ud over Kautskys skrifter er anvendt de i note 38 anførte værker.
56. Kautsky: Das Erfurterprogramm, Stuttgart 1899 s. 31 ff.
57. Optrykt i J. Carlsen m.fl. (red.): Idéhistoriske tekster II, Kbh. 1983 s. 16-20.
58. Sst. s. 16.
59. Kautsky: Das Erfurterprogramm s. 101.

60. Sst. s. 137.
61. Sst. s. 119.
62. Sst. s. 121.
63. Sst. s. 129.
64. Erfurterprogrammet s. 17.
65. Kautsky: Das Erfurterprogramm s. 105.
66. Erfurterprogrammet s. 17.
67. F.eks. i N.F. Christiansen: Revisionismens betydning ... s. 5.
68. Således også C. Sørensen: Marxismen og den sociale orden II s. 310 ff.
69. Kautsky: Das Erfurterprogramm s. 105 ff.
70. Citeret efter N.F. Christiansen: Socialismens historie s. 145.
71. Kautsky: Bernstein und das Sozialdemokratische Programm, Berlin 1976 (1899) s. 42 ff.
72. Sst. s. 115 f.
73. Sst. s. 127 f.
74. C. Sørensen: Marxismen og den sociale orden II s. 430.
75. Kautsky: Bernstein ... s. 135 ff.
76. Sst. s. 100 ff.
77. Sst. s. 54.
78. H.-J. Steinberg: anf. arb. s. 82.
79. Kautsky: Vejen til magten, Kbh. 1978 (1909) s. 17.
80. Sst. s. 35 ff.
81. Sst. s. 42.
82. Sst. s. 45 f.
83. Sst. s. 88.
84. Sst. s. 61.
85. Neue Zeit XXX s. 732 og XXX,2.

86. Kautsky: Bernstein Forord til første oplag, s. 7.
87. Sst. s. 59 ff.
88. Sst. s. 97.
89. Sst. Forord til andet oplag (1910) s. 15.
90. Sst. s. 84 ff og s. 110 ff.
91. Neue Zeit XXX,2 s. 107 f.
92. Die neue Zeit 1915. Her citeret efter Forbundet Socialisterne: Lad falde hvad ikke kan stå, Kbh. 1975 s. 80 f.
93. C. Sørensen: Marxismen og den sociale orden II s. 460 f.
94. Flertallets (og delvist revisionisternes) teori fik grundskudt med krigen. Den genopstod efter krigen, rensat for sammenbrudsteorien, teorien om den skærpede klassekamp og om, at arbejderklassens frigørelse er dens eget værk. Tilbage blev teorien om den demokratiske stats reformering af samfundet, overvindelsen af modsætninger og den gradvise gennemførelse af det politiske og industrielle demokratiske legalitet.
95. Jvf. Claus Bryld: Reformisme, i Fremad og aldrig glemme, Kbh. 1981 s. 137 ff.
96. Eksempelvis Niels Bredsdorff m.fl.: Arbejderklassen og kapitalismen, Kurasje 1979:21, og Ole Marquardt: Konjunkturforløb og klassebevidsthed, Århus 1974.
97. Jvf. Claus Bryld: anf. arb. s. 152 ff.
98. Denne opfattelse repræsenteres navnlig af Ib Nørlund: Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af dansk arbejderbevægelses udvikling, Kbh. 1972, og Bjørn Erichsen: Om arbejderbevægelsen. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, Kbh. 1977. Den sidste er klart mere empirisk funderet og friholdt fra diverse myter end den første.
99. Efterskrift til Christoph Deutschmann: Venstrekeynesianismen, Århus 1975.
100. Sst. s. 179.
101. Sst. s. 181.
102. Århus 1977.
103. Sst. s. 4.

104. I den forbindelse hævder Hansen og Torpe en næsten fuldstændig identitet mellem Gustav Bang og Karl Kautsky, hvilket som vist er noget af en overdrivelse.
105. Sst. s. 15.
106. Jvf. Niels Finn Christiansen: Revisionismens betydning ... s. 73, 100 ff og passim.
107. Dette program bygger efter Hansens og Torpes mening på en fejlfortolkning af Marx' kapitel om Kapitalakkumulationens historiske tendens i Das Kapital I. Erfurterprogrammet forveksler - kort sagt - den almene nødvendighed hos Marx med en historisk nødvendighed, hvorved det deterministiske udviklingsbegreb fremkommer. Engels formidler ifølge forfatterne denne forståelse, og dermed indskrives de sig i den tradition, der ser Engels som roden til (næsten) alt ondt i marxismens teoriudvikling.
108. Sst. s. 36 f.
109. Karin Hansen og Lars Torpe: En replik til Hans Avlund Frandsens anmeldelse af Socialdemokratiet og krisen i 30'erne. Historievidenskab 1979:17 s. 180.
110. Hansen og Torpe: Socialdemokratiet og krisen i 30'erne s. 53.
111. Således også Claus Bryld: anf. arb. s. 150.
112. Denne overgang er også det centrale i Torben Hviid Nielsens Socialdemokratiet efter velfærdssocialdemokratismen, Politiske Arbejdstekster 1977:11-12 s. 9. Dermed overses, at klassesamarbejdspolitikken er en politisk linie og ikke blot til stede, når Socialdemokratiet samarbejder med borgerlige partier.
113. Niels Ole Finnemann 1985 s. 9 f.
114. Scandinavian Journal of History 1978:3 s. 304.
115. Sst. s. 306.
116. Sst. s. 307.
117. Sst. s. 312 f.
118. Sst. s. 321.
119. Dette er ikke et argument for en bestikkelsesteori, dvs. at arbejderbevægelsens ledere m.fl. skulle være bestukket med disse profiler.
120. Politiske Arbejdstekster 1977:11-12.
121. Sst. s. 55.

122. Claus Bryld: Det danske Socialdemokrati og revisionismen bd. 2, 1976 s. 157.
123. I Gerd Callesen og Hans-Norbert Lahme (red.): Den danske arbejderbevægelses programmatisk dokumenter og love (1871-1913), Odense 1978.
124. Sst. s. 132.
125. Sst. s. 143 og 145.
126. Sst. s. 131 og 143 f.
127. Sst. s. 143 f.
128. Claus Bryld: Reformisme s. 147.
129. Bettina Dybbroe: Økonomisk og politisk kamp i den socialdemokratiske arbejderbevægelses udvikling indtil 2.verdenskrig. Dybbroe er af den opfattelse, at Socialdemokratiet formulerede en statskapitalistisk strategi og afviser dermed at tale om, at partiet udviklede en socialistisk teori, at det havde socialismen som mål. Dvs. det var og er et borgerligt parti slet og ret.
130. Odense 1982.
131. Sst. s. 94.
132. Sst. s. 375 og 380.
133. Reformismen var snarere den teoretiske og ideologiske baggrund for underordningen under Venstre.
134. Andre elementer som Danmarks erhvervsstruktur, de politisk-ideologiske forhold m.v. spiller selvfølgelig også ind.
135. Heri ligger en vis konkretisering af reform-repression dualiteten.

Konklusion

1. For en uddybning af forholdet mellem filosofi, videnskab og politisk ideologi jvf. Louis Althusser: Filosofi, ideologi og videnskab, Kbh. 1974, og Mogens Rüdiger: Anmeldelse af Stuart Hughes, Bevidsthed og samfund, i Fortid og nutid XXIX, 1982 s. 409-15.
2. Jeg kan således ikke tilslutte mig Uffe Østergaards påstand (anf. arb. s. 208) om, at Bang nåede frem til en dialektisk teori.

3. For Hansen og Torpes og Callesens vurdering, jvf. ekskursen om faser i Socialdemokratiets udvikling. Transbølls synspunkt er refereret i Indledningen. For Østergaard se anf. arb. s. 209 og for Finnemann se anf. arb. s. 124 og 129.
4. Niels Ole Finnemann: anf. arb. s. 130.

LITTERATUR

Anvendte forkortelser:

DNZ = Die Neue Zeit (Stuttgart)

HT = Historisk Tidsskrift

ABA = Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv

SFAH = Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie

Skrifter af Gustav Bang

(med Nina Ellinger) Nogle Kongebreve fra Slutningen af det 16. Aarhundrede.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi i 2.rk. 3.bd.
(1891-93) s. 252-66.

(med Nina Ellinger) Lærebog i Danmarks Historie, Kbh. 1892.

Fru Sofie Lykke, en Adelsdame i det 16. Aarhundrede.

Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi, Kbh. 1894 s.
364-78.

Bidrag til nordjyske Herregaardes Historie i det 16. og 17. Aarhundrede.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2.rk. 4.bd. (1894)
s. 375-404.

Jydske Herregaarde i Midten af det XVII. Aarhundrede.

Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2.rk. 4.bd. (1894)
s. 371-74.

Nogle Bemærkninger om Ejler Brokkenhus's historiske Kalenderantegnelser.

HT 6.rk. V (1894-95) s. 681-95.

Anmeldelse af I.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage.

Tidens Strøm nov. 1894 (s. 34-36, 44-45 og 61-63).

Anmeldelse af A.D. Jørgensen: Peter Schumacher Griffenfeld.

Tidens Strøm dec. 1894 (s. 78-80, 89-90 og 105-07).

Langebek og "Danske Selskab".

Tidens Strøm jan. 1895 (s. 123-24).

- Anmeldelse af Aarvog for dansk Kulturhistorie 1894.
Tidens Strøm jan. 1895 (s. 139-40).
- Anmeldelse af E. Holm: Danmark-Norges Historie under Kristian VI.
Tidens Strøm marts 1895 (s. 180-82, 188-90 og 197-99).
- Anmeldelse af Axel Olrik: Sakses Historie. Norrøne Sagaer og danske Sagn.
Tidens Strøm marts 1895 (s. 213-14).
- Marco Polo. En veneziansk Rejsende fra det 13de Aarhundrede.
(Ved Udvalget for Folkeoplysningens Fremme), Kbh. 1895.
- Niels Juel Axelsøn til Kongstedlund og hans Endeligt. Et Tidsbillede fra det 16. Aarhundrede.
Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2.rk. 4.bd. (1895) s. 527-42.
- Jørgen Skels Dagbøger for 1615 og 1627.
Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 2.rk. 4.bd. (1895) s. 512-17.
- Fru Anne Oldeland. En Adelsdame i det sekstende Aarhundrede.
Aarvog for dansk Kulturhistorie 1895 (Århus) s. 115-31.
- Familieoptegnelser til den danske Adels Personalhistorie i det 16. og 17. Aarhundrede.
Personalhistorisk Tidsskrift 3.rk. V.bd. 1896 (Kbh.) s. 1-24.
- Naturkundskaben i Danmark omkring Aar 1600.
Naturen og Mennesket 1896 (Kbh.) s. 129-36.
- San-tsi-king. Den første kinesiske Lærebog.
Vor Ungdom 1897 s. 293-304.
- Den gamle Adels Forfald (disputats), Kbh. 1897.
- Socialismen i Danmark.
Aarvog for dansk Kulturhistorie 1897 (Århus) s. 140-51.
- (oversættelse af) Paulus Diaconus: Longobardernes Historie, Kbh. 1897.
- Forfald eller Ikke-Forfald indenfor den danske Adel i det 16. og 17. Aarhundrede.
HT 7.rk. I (1897-99) s. 581-612.
- Breve til og fra Krf. Gøje og Birgitte Bølle. U.Å. (1898-99).
- Ein Blick auf die Geschichte der dänischen Sozialdemokratie.
DNZ 16.årg. bd.1 (1898).
- Evropas Kulturhistorie i Fortællinger for Folket I-II, Kbh. (1898-) 1899.
Europeisk Kulturhistoria i korta drag. Oversat af C.A.

- Zachrisson. I-II, Stockholm 1898-99.
 European sivistshistoria. Oversat af O.A. Forsström. I-II,
 Porvoo 1902-03 (og 1926-27).
 Oldtidens og Middelalderens Kulturhistorie, Kbh. 1916
 (= Europas Kulturhistorie bd.1).
- Roger Bacon. En Videnskabsmand fra det 13. Aarhundrede.
 Nord og Syd, maj 1899 s. 458-77.
- Forfald eller Ikke-Forfald. Afsluttende Bemærkninger.
 HT 7.rk. II (1899-1900) s. 399-406.
- Die Aussperrung in Dänemark.
 Die Gewerkschaft 1899 (Wien) s. 337-44.
- Zur Dänischen Riesenaussperrung.
 DNZ 17.årg. bd.2 (1899).
- Das Ende der dänischen Aussperrung.
 Die Gewerkschaft 1899 (Wien) s. 476-77.
- De sociale ontwikkeling en de Sociaal-Democratie in Denemarken
 I-II.
 De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch Maandschrift aug.-sept.
 1899 (Amsterdam).
- Der Stand der dänischen Industrie.
 DNZ 18.årg. bd.1 (1899) s. 478-80.
- Den sociale Katastrofeteori.
 Tilskueren 1899 s. 378-94.
- Italiens sociale Forhold.
 Dansk Tidsskrift 1899 s. 213-23 og 287-301.
- Sjællands Landbefolkning i det 17. og 18. Aarhundrede. Et Bi-
 drag til ældre dansk Befolkningsstatistik.
 HT 7.rk. II (1899-1900) s. 417-54.
- Hvorfor jeg er socialdemokrat.
 Vagten 1899-1900 s. 109-20 (holdt som foredrag i De unges
 Valgret, København).
- Der Socialismus in Dänemark.
 Sozialistisches Monatshefte 1899 (Berlin) s. 361-99.
- Die dänischen Wahlen.
 DNZ 19.årg. bd.1 (1901) s. 152-55.
- Die Landwirtschaftliche Entwicklung Dänemarks.
 DNZ 19.årg. bd.1 (1901) s. 585-90 og 622-31.
- Die Strikes in Dänemark 1897 bis 1899.
 DNZ 20.årg. bd.1 (1901) s. 797-99.

- Die Lebenshaltung der unteren Schichten der dänischen Landbevölkerung.
DNZ 20.årg. bd.2 (1902) s. 776-86.
- Streiks und Lockouts in Dänemark im Jahre 1901.
DNZ 21.årg. bd.1 (1902) s. 832.
- Catilina. En Portrætskitse paa kulturhistorisk Baggrund, Kbh. 1902.
- Husmanden.
Tilskueren 1902 s. 372-88.
- Kapitalismens Gennembrud, Kbh. 1902.
- Fra Kapitalisme til Socialisme.
Dansk Tidsskrift 1902 s. 119-30.
- Liberalismens Konkurs.
Dansk Tidsskrift 1902 s. 119-30.
- Hvorledes der ødsles I-II.
Dansk Tidsskrift 1903 s. 380-91 og 454-66.
- Den socialistiske fremtidsstat. (Videnskabeligt Folkebibliotek. Studentersamfundets række nr.1), Kbh. 1903.
Den Socialistiska Framtidsstaten, Stockholm 1904.
- Tienden.
Tilskueren 1903 s. 219-38.
- Gross- und Kleinbetrib in der Landwirtschaft.
DNZ 21.årg. bd.1 (1903) s. 324-30.
- Det danske Samfund i Skildringer og Tal, Kbh. 1904.
- Socialdemokratiet i Danmark.
Samtiden 1904 (Kristiania) s. 153-69.
- Partei und Gewerkschaft in Dänemark.
DNZ 23.årg. bd.2 (1905) s. 253-55.
- Befolkningsstatistik. (Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning nr.106), Kbh. 1905.
- Georgeismen. (Socialistiske Skrifter nr.18), Kbh. 1905.
- Kirkebogsstudier. Bidrag til dansk Befolkningsstatistik og Kulturhistorie i det 17. Aarhundrede, Kbh. 1906 (1976).
- Socialdemokratiets Politik sammenlignet med Højres, Kbh. 1906.
- Kristillinen kommunismi (Den kristne kommunisme), Pori 1906.
- Die Wahlen in Dänemark.
DNZ 24.årg. bd.2 (1906) s. 396-99.

- Danske Len og Stamhuse. (Socialistiske Skrifter nr.19-20),
Kbh. 1906.
- Toldspørgsmaalet, Kbh. 1907.
(holdt som foredrag ved De samvirkende Fagforbunds Toldmøde
27.11.1906).
- Karl Marx. (Socialistklubbens Smaaskrifter nr.1), Kbh. 1908.
- Vor Tid. Det moderne Samfunds- og Kulturliv i Fortællinger for
Folket, I-II, Kbh. 1908.
Nykyaiika... Oversat af Gunnar Lindström, I-II, Borgå 1908-09.
Vår Tid, Stockholm 1911.
- Hvad er Socialismen.
Arbejdernes Almanak 1909.
- Forsvarsagen. Ord til Overvejelse, Odense 1909.
- Die Industrie Dänemarks.
DNZ 27.årg. bd.1 s. 843-48.
- Die Wahlen in Dänemark.
DNZ 27. årg. bd.2 (1909) s. 344-47.
- Gustav Bangs valgprogram 1910. (Udg. af Den radikale Venstre-
forening og Social-Demokratiets Vælgerforening).
- Brydningstider i Europas Historie. (Socialistisk Bibliotek
nr.1), Rønne 1910 (Kbh. 1945, der her er anvendt).
Kristendommens Gennembrud, Kbh. 1917 (= Brydningstider...).
Crisis in European History, New York 1916 (Udg. af Socialist
Labor Party).
- (med Carl Gran) Arbejdsløsheden. (Socialistisk Bibliotek nr.2),
Rønne 1910.
- Die politische Lage in Dänemark.
DNZ 28.årg. bd.2 (1910) s. 781-86.
- Husmanden og Socialismen. (Socialistisk Bibliotek 2.årg. nr.1),
Rønne 1911.
- Den kapitalistiske Samfundshusholdning. En populær Fremstilling
af Karl Marx' økonomiske Teori, Kbh. 1912.
- Die politische Lage in Dänemark.
DNZ 31.årg. bd.2 (1913) s. 843-48.
- Forbrugsbeskatningen. En Studie over de af Statistisk Departement
udgivne Husholdningsregnskaber.
Nationaløkonomisk Tidsskrift 1914 s. 419-35.
- Dänemark während des Krieges.
DNZ 33.årg. bd.1 (1914) s. 359-63.

Efter Krigen! Hvad vil der opstaa efter Katastrofen, Kbh. 1915.
Den materialistiske Historieopfattelse. (Socialistiske Skrifter
nr.21), Kbh. 1915 (1928, 1934 og 1948).
Arbejderklassens Liv og dens Kamp. Udvalgte Artikler I-II.
Udgivelsen besørget af Nina Bang og Emil Wiinblad, Kbh. 1915.

Utrykt materiale

Gustav Bangs arkiv på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv
(4 Kasser).
Før Grevens Fejde u.å. (mellem 1903 og 1905) (ABA).
Breve på det kongelige Bibliotek.

Biografier, nekrologer, mindeord m.v.

Erik Arup: Gustav Bang. Nekrolog.
HT 8.rk. V (1914-15) s. 449-50.
Oluf Bertolt: Gustav Bang.
Dansk Biografisk Leksikon bd.II, Kbh. 1932 s. 80-81.
F. Borgbjerg, mindeord i Politiken 6.10.1926.
Ernst Christiansen, forord i 1945-udgaven af Brydningstider i
Europas Historie, Kbh. 1945.
Niels Finn Christiansen: Gustav Bang.
Dansk Biografisk Leksikon bd.1 1979 s. 401-02.
Einar Cohn: Gustav Bang. Nekrolog.
Nationaløkonomisk Tidsskrift marts-april 1915 s. 145-47.
Merete Hansen: Gustav og Nina Bang, u.å. (utrykt, ABA).
Mindeord i Social-Demokraten 31.3.1940.
Nekrolog i Social-Demokraten 1., 3. og 7.2.1915.
Th. Stauning: Tanker og Taler, Kbh. 1931 s. 194-97.
K.K. Steincke: Gustav og Nina Bang.
Fra Folket de kom, Kbh. 1962 s. 67-71.
Knud Erik Svendsen: Gustav Bang, en marxistisk socialdemokrat,
Land og Folk 4.11.1952.

Poul Transbøll: En gennemgang af sider af Gustav Bangs forfatter-
terskab.
Historievidenskab 1975:2 s. 71-90.

Anden litteratur

- Adolphsen, J. og S. Busck: Kompendium i fagrelevant filosofi
for historikere, Århus 1974.
- Agger, G. og A. Gemzøe (red.): Arbejderkultur 1870-1924,
Kbh. 1982.
- Althusser, Louis: Ideologi og ideologiske statsapparater.
Grus arbejdstekster 1983.
- Andersen, Kai: Diskussionsklubben Karl Marx, Odense 1978 (u-
trykt speciale).
- Andersen, Torben P.: Produktion og samfund. Danmark og Norges
historie, Kbh. 1978.
- Andersen, Vilhelm: Aandslivet i den anden Halvdel af det nit-
tende og Overgangen til det tyvende Aarhundrede.
Aage Friis m.fl. (red.): Det danske Folks Historie bd.VIII,
Kbh. 1929.
- Aspelin, Gunnar: Tankens vägar II, Lund 1977.
- Bay, Carl Erik: Kulturradikalismens filosofi - en introduktion
til nykantianismen.
C.E. Bay og J.C. Jørgensen (red.): Litteratur og samfund i
mellemløstiden, Kbh. 1979.
- Bay, Carl Erik: Kritikerne, liberalisten, humanisten.
Politikens kronik 24.10.1980.
- Berg, Christian, Niels Ole Finnemann, Hans-Jørgen Schanz og
Lars Torpe: Faser i den danske reformismes udvikling.
Efterskrift til Christoph Deutschmann: Venstrekeynesianismen,
Århus 1975.
- Bertolt, O., E. Christiansen og P. Hansen: En bygning vi rej-
ser I, Kbh. 1954.
- Biddiss, Michael: Massernes tidsalder. Samfund og ideer i Euro-
pa 1870-1970, Kbh. 1979.
- Blegvad, Mogens: Harald Høffding.
Dansk Biografisk leksikon bd.7, Kbh. 1981.
- Bottomore, Tom (red.): A Dictionary of Marxist Thought,
London 1983.

- Brandes, Georg: Den romantiske Skole i Frankrig, Kbh. 1924.
- Brandt, Frithiof: Aandslivet efter 1900.
Schultz' Danmarkshistorie VI, Kbh. 1943.
- Bredsdorf, Niels m.fl.: Arbejderklassen og kapitalismen.
Kurasje 1979:21.
- Bryld, Claus: Det danske socialdemokrati og revisionismen.
Bd.2: Fra 1914 til 1930erne, Grenå 1976.
- Bryld, Claus: Reformisme. Begrebet og dets anvendelse i studiet af arbejderbevægelsens historie.
Gerd Callesen m.fl. (red.): Fremad og aldrig glemme. 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie - status og perspektiver. SFAH, Kbh. 1981.
- Bryld, Claus og Niels Finn Christiansen: Die Ausbreitung des Marxismus in Dänemark.
Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung (IX. Linzer Konferenz 1973), Wien 1975.
- Callesen, Gerd: Det danske socialdemokrati - et marxistisk mas-separti?
Gerd Callesen og Hans-Norbert Lahme (red.): Den danske arbejderbevægelses programmatisk dokumenter og love (1871-1913), Odense 1978.
- Carlsen, J. m.fl. (red.): Idéhistoriske tekster II, Kbh. 1983.
- Christiansen, Niels Finn: Revisionismens betydning for det danske Socialdemokratis idéudvikling fra 1880 til 1930erne, Kbh. u.å. (1965) (utrykt guldmedaljeafhandling).
- Christiansen, Niels Finn: National tradition og udenlandsk indflydelse i den tidlige danske arbejderbevægelse.
Från medeltid till velfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974, Uppsala 1976.
- Christiansen, Niels Finn: Socialismens historie bd.1. Fra kapitalismens gennembrud til 1. verdenskrig, 1976.
- Christiansen, Niels Finn: Reformism within Danish Social Democracy until the Nineteen Thirties.
Scandinavian Journal of History 1978:3.
- Det socialistiske Program. En Fremstilling af Socialdemokratiets Principer. (Socialistiske Skrifter VII-VIII), Kbh. 1888.
- Diskussionsklubben Karl Marx 1886-1911. Et Tilbageblik i Anledningen af Klubbens Femogtyveaarige Virksomhed, Kbh. 1911.
- Diskussionsklubben Karl Marx 50 Aar, Kbh. (1936).
- Dybbroe, Bettina: Økonomisk og politisk kamp i den socialdemokratiske arbejderbevægelse indtil 2. verdenskrig.

- Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie
1980:14.
- Engels, Friedrich: Einleitung (an Karl Marx' "Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850") (1895).
Marx-Engels Werke bd.22.
- Engelstoft, P. og H. Jensen (red.): Mænd og Meninger i dansk Socialpolitik, Kbh. 1933.
- Erichsen, Bjørn: Om arbejderbevægelsen. En introduktionsbog til dansk arbejderbevægelses historie, Kbh. 1977.
- Erslev, Kristian: Nogle Grundsætninger for historisk Kildekritik, som Hjælpemiddel ved Øvelser i Foraarssemestret 1887 (hektograferet).
- Erslev, Kristian: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede, Kbh. 1879.
- Erslev, Kristian: Historie.
Salmonsens Konversationsleksikon (1.udg.) 1898.
- Erslev, Kristian: Danmarks Riges Historie. Den senere Middelalder, Kbh. 1898-1905.
- Erslev, Kristian: Historikeren i sit Værksted, Kbh. 1907.
- Erslev, Kristian: Historieskrivning. Grundlinier til nogle Kapitler af Historiens Theori.
Festskrift udg. af Københavns Universitet 1911, i Kr. Erslev: Historiske Afhandlinger II, Kbh. 1937.
- Erslev, Kristian: Historisk Teknik, Kbh. 1911.
- Finnemann, Niels Ole: I Broderskabets Aand, Kbh. 1985.
- Frandsen, Hans Erik Avlund: Den socialdemokratiske reformisme og den revolutionære venstrefløj.
Politiske Arbejdstekster 1977:11-12.
- Fridericia, I.A.: Adelsvældens sidste Dage, Kbh. 1894.
- Fridericia, I.A.: Anmeldelse af Gustav Bang, Den gamle Adels Forfald.
Politiken 18.10.1897.
- Gardiner, P.: Theories of History, New York 1959.
- Groth, Dieter: Negative Integration und revolutionärer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des ersten Weltkriegs, Frankfurt 1974.
- Gustafsson, Bo: Marxism och revisionism, Uppsala 1969.

- Hansen, Karin og Lars Torpe: Socialdemokratiet i 1930erne, Århus 1977.
- Hansen, Karin og Lars Torpe: En replik til Hans Avlund Frandsens anmeldelse af Socialdemokratiet og krisen i 30erne. Historievidenskab 1979:17.
- Hertel, Hans og Sv. Møller Kristensen: Den politiske Georg Brandes, Kbh. 1973.
- Hughes, H. Stuart: Bevidsthed og Samfund. Samfundstænkningen i Europa 1890-1930erne, Kbh. 1980.
- Hviid Nielsen, Torben: Socialdemokratiet efter velfærdssocialdemokratismen. Politiske Arbejdstekster 1977:11-12.
- Høffding, Harald: Den nyere Filosofis Historie I-II, Kbh. 1903 (2.udg.).
- Høffding, Harald: Demokratisk Radikalisme. En Indsigelse. Tilskueren 1890.
- Hørby, Kai og Harald Ilsøe: Historie i Povl Johs. Jensen (red.): Københavns Universitet 1479-1979 bd.X s. 309-526, Kbh. 1980.
- Iggers, G.G.: Deutsche Geschichtswissenschaft, München 1971 (1968).
- Iggers, G.G.: New Directions in Modern Historiography, Middletown 1975.
- Jacobsen, I.P.: Kr. Erslev som Universitetslærer. Tilskueren 1908.
- Jensen, C.E. og F.J. Borgbjerg: Socialdemokratiets Aarhundrede. Fremstillinger af Arbejderbevægelsens Historie fra Revolutionen 1789 til vore Dage, Kbh. 1904.
- Kampens Gang. LO gennem 75 år 1898-1973, Kbh. 1973.
- Kautsky, Karl: Das Erfurterprogramm, Stuttgart 1899.
- Kautsky, Karl: Bernstein und das sozialdemokratische Programm, Berlin 1899 (1976).
- Kautsky, Karl: Vejen til magten, Kbh. 1978 (1909).
- Kautsky, Karl: Der erste Mai und der Kampf gegen Militarismus. DNZ 30.årg. bd.2, 1912.
- Kautsky, Karl: Etik och materialistisk Historieuppfattning, Stockholm 1923.

- Knudsen, Peter: Socialismen. (Socialistisk Bibliothek bd.1: Socialistiske Pjecer), Kbh. 1885.
- Kolakowski, Leslek: Positivist Philosophy. From Hume to Vienna Circle, Harmondsworth 1972 (1966).
- Kristensen, Bent Egaa: Hovedfaser i udviklingen af Kr. Erslevs metodisk-kritiske standpunkter på baggrund af opgøret med C. Paludan-Müllers historiske kritik, Kbh. 1979 (utrykt specialhandling).
- Kristensen, Sv. Møller: Georg Brandes. Kritiker, liberalisten, humanisten, Kbh. 1980.
- Lahme, Hans-Norbert (red.): P. Knudsen - Bidrag til hans politiske biografi, Odense 1983.
- Lahme, Hans-Norbert: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900), Odense 1982.
- Langlois, Ch. og Ch. Seignobos: Introduction aux études historiques, Paris 1898.
- Liedman, Sven-Eric: Den vetenskapliga specialiseringen, Göteborg 1977 (duplikat).
- Liedman, Sven-Eric: Motsatsernas Spel I-II, Lund 1977.
- Lindhardt, P.G.: Tiden 1849-1901.
Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.): Den danske Kirkes Historie VII, Kbh. 1958.
- Lübbe, Herman: Politische Philosophie in Deutschland, dtv 1974.
- Lübcke, Poul: Filosofien i Tyskland efter Hegel.
Poul Lübcke (red.): Vor tids filosofi I, Kbh. 1982.
- Manniche, Jens Christian: Den radikale historikertradition, Århus 1981.
- Marquardt, Ole: Konjunkturforløb og klassebevidsthed, Århus 1974.
- Marx, Karl: Til kritikken af den politiske økonomi. Forord. MEUS II.
- Marx, Karl: Randbemærkninger til det tyske Arbejderpartis Program (1875). MEUS II.
- Marx/Engels Udvalgte Skrifter I-II (MEUS), Kbh. 1973.
- Meinecke, Friedrich: Entstehung des Historismus, München 1965 (1936).

- Munch, P.: Forfatningskampen.
Aage Friis m.fl. (red.): Det danske Folks Historie bd.VIII,
Kbh. 1929.
- Nielsen, J.P.: De socialdemokratiske Diskussionsklubber,
Diskussionsklubben Karl Marx 1886-1911, Kbh. 1911.
- Nielsen-Kolding, F.J.: De revolutionære (pjece 1890).
Carl Heinrich Petersen: Danske revolutionære I, Kbh. 1974.
- Nørlund, Ib: Det knager i samfundets fuger og bånd. Rids af
dansk arbejderbevægelses udvikling, Kbh. 1972.
- Olsen, Jens Henrik: Historiens fortolkere, Kbh. 1979.
- Petersen, Valdemar: Et Tilbageblik 1886-1811.
Diskussionsklubben Karl Marx 1886-1911, Kbh. 1911.
- Rasmussen, Erik: Velfærdsstaten på vej 1913-39.
John Danstrup og Hal Koch: Danmarkshistorie bd.13 (Politi-
ken), Kbh. 1965.
- Rickert, Heinrich: Die Grenzen der Naturwissenschaftlichen Be-
griffsbildung, Freiburg 1902.
- Rickert, Heinrich: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft,
Tübingen 1921 (1910).
- Rickert, Heinrich: Der Gegenstand der Erkenntnis,
Tübingen 1915.
- Rigsdagstidende. Folketinget 1910-14.
- Marcus Rubins brevveksling bd.II 1893-1906. Udg. af
Lorenz Rerup, Kbh. 1963.
- Rubin, Marcus: Anmeldelse af Gustav Bang: Den gamle Adels For-
fald.
HT 7.rk. I.
- Rubow, Paul V.: Georg Brandes.
Dansk Biografisk Leksikon bd.1, Kbh. 1979.
- Rüdiger, Mogens: Anmeldelse af H. Stuart Hughes, Bevidsthed og
Samfund.
Fortid og Nutid XXIX, 1982.
- Rüdiger, Mogens: Paradigmeteori og traditionskritik.
HT bd.83 hæfte 1-2, 1983.
- Rue, Harald: Om Georg Brandes, Odense 1973.
- Rue, Harald: Litteratur og Samfund, Kbh. 1965 (1937).
- Schnädelbach, Herbert: Philosophie in Deutschland 1821-1933,
Frankfurt 1983.

- Skirbekk, G.: Politisk filosofi II, Bergen 1976 (1972).
- Forbundet Socialisterne: Lad falde hvad ikke kan stå,
Kbh. 1975.
- Steinberg, Hans-Josef: Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg.
Godesberg 1972 (3. forbedrede udgave).
- Steincke, K.K.: De socialdemokratiske Diskussionsklubber.
Det ny Aarhundrede 2. årg. bd.1, 1905.
- Stern, F. (red.): Varieties in History, London 1970 (1950).
- Stybe, Svend Erik: Filosofi.
Københavns Universitet 1479-1979 bd.X. Det filosofiske fakultet.
- Sørensen, Curt: Marxismen og den sociale orden I-II,
Grenå 1976.
- Sørensen, Curt: Demokrati og socialisme i II. Internationales tradition.
Årbog for arbejderbevægelsens historie 1983:13.
- Tandrup, Leo: I.A. Fridericia i Dansk Biografisk Leksikon,
3.udg., Kbh. 1980 bd.4.
- Thiset, A.: Den danske Adels saakaldte Forfald i det 16.-17. Aarhundrede. En ved Dr. phil. G. Bangs skrift: "Den gamle Adels Forfald" foranlediget Undersøgelse.
HT 7.rk. I, 1897-99.
- Thiset, A.: Betydningen af Tilgang og Afgang for den danske Adel i det 16.-17. Aarhundrede.
HT 7.rk. II, 1899-1900.
- Togebj, Lise: Var de så røde? Ålborg 1968.
- Togebj, Lise: Revisionismens betydning for Socialdemokratiets idéudvikling fra 1890erne til 1930erne.
Århus Universitet. Institut for Statskundskab 1974.
- Vranicki, Predrag: Geschichte des Marxismus I, Frankfurt 1972.
- Westergaard, Harald: Anmeldelse af Gustav Bang, Den gamle Adels Forfald.
Nationaløkonomisk Tidsskrift 3.rk. V, 1897.
- Wiinblad, E. og A. Andersen: Det danske Socialdemokratis Historie fra 1871 til 1921, Kbh. 1921.
- Østergaard, Uffe (red.): Den materialistiske historieopfattelse i Danmark før 1945, bd.1, Århus 1973.

ZUSAMMENFASSUNG

Gustav Bang (1871-1914) war einer der ersten Akademiker in Dänemark, die sich der Sozialdemokratischen Partei anschlossen. Sein wesentlichster Beitrag lag in der theoretischen und agitatorischen Arbeit - die er selber als die primäre Aufgabe der Akademiker in der Partei sah. Bang versuchte die theoretische Grundlage der Partei in Übereinstimmung mit der dominierenden Linie in der II. Internationale zu bringen. Ebenso popularisierte er die sozialistische Theorie in vielen Beiträgen für die Mitglieder. Bangs theoretische Grundhaltung brachte ihn auf mehreren Punkten in Widerspruch zur Parteiführung, aber nach Aussen verhielt er sich vollständig loyal. Im Allgemeinen befand sich Bang so in einer Zwischenposition zwischen der Führung (der Mehrheit) und der kleinen linken Opposition.

Von Beruf Historiker war seine Laufbahn stark durch seine Mitgliedschaft in der Sozialdemokratie geprägt: Sowohl dadurch, dass ihm die Universitätslaufbahn verschlossen blieb, als auch durch ein wachsendes soziales Interesse, und damit einer immer grösseren Skepsis gegenüber der bürgerlichen Geschichtsschreibung.

Die hier nun vorgelegte historiographische Untersuchung von Gustav Bangs Schriften hat eine doppelte Begründung. Erstens ist die sozialdemokratische Geschichtsschreibung ein relativ wenig beleuchtetes Feld, obgleich ihre Analyse die Möglichkeiten verbessern würde, das Verständnis der dominierenden, links-liberalen Historikertradition zu nuancieren.

Zweitens kann die Untersuchung von Bangs Werk dazu beitragen eines der wichtigsten Probleme der historiographischen Forschung zu klären: das Verhältnis von Geschichtsbegriff und gesellschaftlicher Entwicklung.

Diese Untersuchung versucht reduktionistische Erklärungen zu vermeiden, in denen der Geschichtsbegriff direkt aus ökonomi-

schen, sozialen oder politischen Verhältnissen abgeleitet wird. Ein Ausgangspunkt hierfür ist die Entwicklung der Wissenschaften, bedingt durch innerwissenschaftliche Verhältnisse und die Arbeitsteilung, sowie die Klassen- und Machtverhältnisse ausserhalb der Wissenschaften - mit dem Schwergewicht auf dem ersteren. Historiographische Analysen müssen mit der Struktur des Geschichtsbegriffes und den Bedingungen des wissenschaftsinternen Prozesses anfangen, weil die wissenschaftlichen Begriffe gerade hier entwickelt werden.

Ein weiterer Ausgangspunkt ist die Ideologie als Verbindungs-glied zwischen dem Geschichtsbegriff und der übrigen Gesellschaft. Ideologie wird also nicht als falsches Bewusstsein verstanden, das im Gegensatz zur wissenschaftlichen Erkenntnis steht, sondern als eine Art, in der Menschen ihr Verhältnis zu den realen Existenzbedingungen reflektieren. Es gibt keinen absoluten Widerspruch zwischen Ideologie und Wissenschaft, weil Wissenschaft ideologische Funktionen hat, und Ideologie wissenschaftliche Erkenntnis schafft.

Bang führte in den Jahren nach der Jahrhundertwende teilweise einen Bruch mit den herrschenden positivistischen Normen der Geschichtsschreibung durch. Die theoretische Grundlage hierfür war Bangs materialistische Geschichtsauffassung, die er ab Ende der 1890er Jahre entwickelte. Seine Vorstellungen vom historischen Materialismus entwickelte er, indem er die deterministischen Züge nuancierte durch ein stärkeres Betonen der aktivistischen Elemente (besonders der Arbeiterbewegung) in der Geschichte.

Es gibt also zwei Phasen in der Entwicklung von Bangs Geschichts- und Sozialismusbegriff: Ursprünglich war er Historiker und Sozialdemokrat, wurde dann sozialdemokratischer Historiker. Gleichzeitig bedeutete die zweite Phase einen Wechsel in verschiedenen Aspekten seines historischen Materialismus in Form einer durchgehenden Nuancierung eines im übrigen deterministischen und ökonomistischen Verständnis des Marxismus. In dieser Periode wurde Bang einer der hervorragendsten Theoretiker und Agitatoren der Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg.

Die beiden ersten Kapitel der vorliegenden Arbeit enthalten eine kurze Biographie Bangs, sowie eine Übersicht über sein Werk. Das 3. Kapitel hat Bang und die Durchsetzung des Positivismus in der dänischen Geschichtswissenschaft zum Thema. Ausgehend von Bangs bevölkerungshistorischen Studien, seiner Verwendung der statistischen Methode und seiner Stellungnahme zu den Wissenschaften, besonders der Geschichtswissenschaft, wird sein Geschichtsbegriff vorläufig bestimmt. Dies wird in Verbindung gesetzt zur aktuellen Konjunktur in der dänischen Geschichtswissenschaft und daran anschliessend zu wichtigen Zügen der politischen und ideologischen Entwicklung der Jahre 1870 bis 1914. Die fachhistorischen Arbeiten wurden auf der Grundlage von positivistischen Normen durchgeführt, der historische Materialismus wurde jedoch nach und nach der synthetisierende Faktor. Hier fand Bang die Lösung der Frage nach Gesamtanalysen und der aktiven Rolle des Historikers. Der Bruch mit der Tradition wird auf zwei Gebieten lokalisiert: Dem Verhältnis von materiellen und geistigen Faktoren und dem der Synthesen Bildung. Bei seiner Rezeption des historischen Materialismus bestimmte Bang endgültig die ökonomischen Faktoren als die Triebkräfte der historischen Entwicklung.

Im 4. Kapitel wird anhand seiner eigenen Begründung Bangs Weg zur Sozialdemokratie untersucht. Dies zeigt gleichzeitig was er an der Entwicklung der modernen Gesellschaft als charakteristisch empfand. Dieser Gedanke wird im 5. Kapitel weitergeführt mit einer Analyse des für Bang Wesentlichen am historischen Materialismus.

Die folgenden drei Kapitel analysieren verschiedene Aspekte in Bangs historischem Materialismus. Kapitel 6 diskutiert das Basis-Überbau Verhältnis. Für Bang war die ökonomische Ebene die in der letzten Instanz Bestimmende, aber er arbeitete nur in begrenztem Umfang mit einer Wechselwirkung zwischen den verschiedenen gesellschaftlichen Ebenen: die Entwicklung verläuft mit "Naturnotwendigkeit" - dies ist jedoch weniger ausgeprägt in den späteren Schriften. Bang hatte keinen Dialektik-Begriff und damit kein geklärtes Verständnis von dem Verhältnis zwischen einer determinierten Entwicklung und der Bedeutung der subjektiven Faktoren. Bang ging jedoch weiter als die meisten

gleichzeitigen Marxisten in der Betonung der subjektiven Faktoren.

Im 7. Kapitel wird Bangs Entwicklungsbegriff teils theoretisch teils in seiner konkreten Anwendung analysiert. Der Begriff war stark von einem evolutionistischem Fortschrittsglauben geprägt - und in den 1890ern mit einer dem Zeitgeist entsprechenden Affinität zum Sozialdarwinismus. In den konkreten Analysen bestand Bangs Entwicklungsbegriff in hohem Grade in einer Rückschreibung der kapitalistischen Gesellschaftsform auf frühere Epochen. Die Triebkraft der Geschichte war vor allem die Entwicklung der Produktivkräfte, aber auch der Klassenkampf.

Das 8. Kapitel über den Sozialismusbegriff beruht auf drei Elementen: Der sozialistischen Theorie, der Entstehung und Entwicklung der Arbeiterbewegung und den Vorstellungen von einer zukünftigen sozialistischen Gesellschaft. Ein enger Zusammenhang zwischen dem Entwicklungsbegriff und der Einschätzung der sozialistischen Bewegung wird deutlich. Die Arbeiterbewegung stand auf der Grundlage der historischen Entwicklung und würde die sozialistische Gesellschaft zur Folge haben, wenn der Kapitalismus die Bedingungen hierfür heranreifen lassen.

Der nationale und internationale Rahmen für Bangs Arbeit als sozialistischer Theoretiker wird im 9. Kapitel analysiert. Sein besonderer Verdienst war die Entwicklung der Grundlagen der Ideologie der Sozialdemokratie in einer eindeutig marxistischen Richtung. Dadurch trug er dazu bei, dass die dänische Partei im Grossen und Ganzen mit den Haupttendenzen der II. Internationale übereinstimmte. Es gab gewiss eine grosse Übereinstimmung zwischen Bang und dem wichtigsten Theoretiker der Internationale, Karl Kautsky, - und gemeinsame Schwächen bezüglich des Macht- und des Staatsproblem - aber es gab auch Unterschiede. Das Kapitel wird mit einem Exkurs über die bisherige Diskussion der Phasen in der Entwicklung der dänischen Sozialdemokratie abgeschlossen.

In dem zusammenfassenden Kapitel wird versucht die verschiedenen Linien zu vereinen und Perspektiven aufzuzeigen ausgehend vom Verhältnis zwischen Bang als Wissenschaftler, als Historiker, und Theoretiker oder sozialdemokratischem Ideologen.

(Übersetzt von Gerd Callesen)

Gustav Bang (1871-1915) var historiker og socialdemokrat. Senere blev han socialdemokrat og historiker.

Bang var den første marxistiske historiker i Danmark. Hans forskning var præget af de fremherskende normer for videnskabeligt arbejde. Men også af en voksende kritik af den borgerlige historieforskning.

Bangs forsøg på at formulere og anvende en materialistisk historieopfattelse i et miljø domineret af radikale historikere er bogens ene tema.

Bang var også en af de første akademikere, der meldte sig ind i Socialdemokratiet. Her var hans væsentligste indsats at bringe partiets idégrundlag i overensstemmelse med 2. Internationales marxisme. Bogens andet tema er udviklingen i Bangs forståelse af marxismen og hans placering i national og international sammenhæng. Udviklingen i Bangs materialistiske historieopfattelse er karakteriseret ved en gradvis nedtoning af socialismens naturhistoriske nødvendige gennembrud til fordel for en betonning af socialismens betydning for socialismens gennemførelse.